

પ્રો. શંભુપ્રસાદ સો. દવે અને શ્રી પરમસુખભાઈ જ. પંડયાને

સોહાદૃ-રનેહ તવ અતરના અગિત

આ જીવને કિમ્પિ દ્રવ્ય ખન્યા પુનિત !

પ્રાસ્તાવિક

મારું 'ભાષા, વૃત્ત, અને કાવ્યાલંકાર' છેલ્લાં દસેક વર્ષથી અપ્રાપ્ય છે. એનો ત્રીજો ખંડ 'ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ' મુબઈ યુનિવર્સિટીએ, અને એ પછી નવોદિત ગુજરાત યુનિવર્સિટી, મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી વડોદરા, વલ્લભ વિદ્યાનગર આદિ યુનિવર્સિટીઓએ ખી. એ. ના રેપેશલ અભ્યાસક્રમમાં નિયત કર્યો હતો.

એ પુસ્તકની આવૃત્તિ પૂરી થઈ તથા પછી ભાષાવિજ્ઞાનમાં છેલ્લા એએક દસકામાં જે અસાધારણ પ્રગતિ થઈ છે એના અનુલક્ષમાં એક અદ્યતન નવી રચના—જેમાં ભાષાવિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તોના નિરૂપણમાં ભારતીય આય (ઈન્ડો-આર્ય) નાં સ્વરૂપોનાં ઉદાહરણો આપ્યાં હોય એવી—તૈયાર કરવાની મનમાં ધારણા હતી. તદનુસાર 'ભાષાવિજ્ઞાન' તૈયાર થયું. એના પ્રથમ ખંડમાં ભાષાવિજ્ઞાનના 'સામાન્ય સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ' અને બીજા ખંડમાં 'ઐતિહાસિક નિરૂપણ' માં ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ પ્રમુખત્વે નિરૂપવાનું વિચાર્યું હતું. પ્રથમ ખંડ ('સિદ્ધાન્ત-નિરૂપણ') ઘણો વિસ્તૃત થઈ જવાથી એને એક સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કરવાનું આવશ્યક બન્યું. બીજો ખંડ ('ઐતિહાસિક નિરૂપણ'—'ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ') ધીમે ધીમે તૈયાર થતો જતો હતો. એ તૈયાર થઈને પ્રસિદ્ધ થતાં અન્યાન્ય વ્યવધાનોમાં હજી પણ સમય લાગ્યો હોત. પણ પ્રિ. યશવંતભાઈ શુક્લ, પ્રો. ડો. ચિમનલાલ ત્રિવેદી જેવા કેટલાક મિત્રોનો ખૂબ આગ્રહ થયો કે આ કામ સત્વરે તૈયાર કરી આપવું, જેથી ખી. એ. ગુજરાતી રેપેશલના વિદ્યાર્થીઓને આજે ઠાઈ વ્યવસ્થિત

પ્રમાણભૂત પુસ્તકને અભાવે પાઠી મુશ્કેલીનું નિવારણ થાય. એમના મમતાભર્યા આગ્રહને વશ થઈને અનેક વ્યવધાનોમાંથી સમય મેળવીને આ પુસ્તક તેવાર કયું છે, અને એ નિર્વિલંબે વિદ્યાર્થીઓને પ્રાપ્ય થાય એ માટે જનતા ત્વરા કરી છે.

આ પુસ્તક સામાન્યતઃ ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રની યુનિવર્સિટીઓના બી. એ. ના ગુજરાતીના અભ્યાસક્રમને સંપૂર્ણપણે આવરી લેવાય એ રીતે તૈયાર થયું છે; પણ એ સાથે જ અનુસ્નાતક કક્ષાના-એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને પણ એ ઉપયોગી નીવડે એવી દ્રષ્ટિ રાખી છે.

ભાષાના ઉદ્ભવની સામાન્ય ચર્ચાથી આરંભીને ઈન્ડો યુરોપિયનમાંથી વૈદિક, મંડૂક આદિ પ્રાચીન ભારતીય આર્ય (Old Indo-Aryan) અને પ્રાકૃત અપભ્રંશ આદિ મધ્ય ભારતીય આર્ય (Middle Indo-Aryan) દ્વારા નૂતન ભારતીય આર્ય (New Indo-Aryan) માંની આપણી ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવ અને વિકાસની સમીક્ષા કરી છે. એમાં ગુજરાતી ભાષાના ધ્વનિતંત્રનો વિકાસ, એના શબ્દમંડળનો ઉપવ્યય, એની વિવિધ બોલીઓનું સ્વરૂપ, અને એનાં શબ્દરૂપોની વ્યુત્પત્તિ એ સર્વતું વીગતે અવલોકન કયું છે. બી. એ. ના ગુજરાતી સ્પેશ્યલના અને એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને તો આ પુસ્તક વિશિષ્ટતયા ઉપયોગી થશે, પણ સાથે સાથે ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસીઓને પણ એ રસપ્રદ અને માહિતીમદ નીવડશે એવી આશા છે.

આ પુસ્તકના મુદ્દજમાં વિસનગરની 'વિસનગર પ્રિન્ટરી' અને અમદાવાદનું સુપ્રસિદ્ધ ડાયમંડ બ્યુગિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ એ બે પ્રેસોનો મને ખૂબ જ સહકાર મળ્યો છે. એમની રોત્તજરી સહાયતા વિના આ પુસ્તક હજી ક્યારે પ્રકટ થઈ શકત એ કહેવાત નહીં. એ માટે વિસનગર પ્રિન્ટરીના વ્યવસ્થાપક કવિ-લેખક શ્રી. દેવશંકર નાથાલાલ મહેતાનો, અને ડાયમંડ પ્રેસના વ્યવસ્થાપક મારા પરમ રનેહી

શ્રી. સુરેશચંદ્ર પોપટલાલ પરીખનો હું અત્યંત કાણી છું. આ પુસ્તક તૈયાર કરતી વખતે અનુક કીમતી સૂચનો કરવા માટે ભાષાશાસ્ત્રના પ્રખર અભ્યાસી, ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાવિજ્ઞાનના પ્રોફેસર, મારા પરમ મિત્ર ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીનો, અને આ પુસ્તકનાં પ્રકાશનને આપવામાં સાહાય્ય કરવા માટે મારા અંતરંગ મિત્ર પ્રો. ડૉ. ચિમનલાલ ત્રિવેદીનો હું અત્યંત આભારી છું. તેમ આ પુસ્તક મિત્રભાવે ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક પરિશ્રમ લઈને મુદ્રક સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ.નો હું આભારી છું.

ધર્મેન્દ્રસિંહજી આદૃષ અને
એ. એમ. પી. હો કોલેજ,
રાજકોટ. તા. ૩-૯-૬૫

કાન્તિલાલ બ. વ્યાસ

૧	ભાષાજ્ઞાન — પ્રકારો અને વર્ગીકરણ	૧
૨	ભાષાનો વિકાસ — ભાષાકુલો અને બોલીઓ — ભાષાઅધ્યયનની પદ્ધતિઓ	૧૬
૩	આદિમ ઈન્ડોયુરોપિયન — ભારત — યુરોપીય	૨૭
૪	વૈદિક ભાષા અને પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત — પ્રાચીન ભારતીય આર્ય	૪૬
૫	પાલિ, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ — મધ્ય ભારતીય આર્ય	૫૬
૬	ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ — જૂની ગુજરાતી ભાષા	૧૦૧
૭	અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા — ધ્વનિવિકાસ	૧૨૨
૮	અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા — શબ્દભંડોળ	૧૪૦
૯	અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા — મહત્વની પ્રાદેશિક બોલીઓ	૧૪૭
૧૦	શબ્દસિદ્ધિ: પૂર્વગ અને ઉપસર્ગ, તદ્વિત અને કૃત પ્રત્યયો, સમાસ	૧૬૩
૧૧	શબ્દસિદ્ધિ: વ્યુત્પત્તિઓ	૨૦૧

પ્રકરણ પહેલું

ભાષાબંધારણ - પ્રકારો અને વર્ગીકરણ

ભાષા - મહત્વનાં પરિભાષાઓ - ભાષા એ માનવજાતિની એક અત્યંત મહત્વની લાક્ષણિક સિદ્ધિ છે. અન્ય પ્રાણીઓમાં મહત્વની લાક્ષણિકતા બ્યક્ત કરવાને અમુક પ્રકારના વિશિષ્ટ ધ્વનિઓ હોવાનું જણાયું છે, પણ એ ગણતર સાહજિક ધ્વનિઓને કાર્ષ પ્રકારે 'ભાષા' કહી શકાય તેમ નથી. એ પ્રાણીધ્વનિઓમાં માનવભાષા જેવી મુવિશિષ્ટ અર્થતુલ્ય અર્થવત્તા હોતી નથી.

માનવભાષાના વિકાસમાં માનવજાતિની શરીરરચના અને ખામિયતો પ્રભુ સહાયક નીવડી છે. પ્રથમ તો માનવે જાંચી ટટાર ગતિ સિદ્ધ કરી, અને વસ્તુઓ પકડવાને માટે મુખને બંધે હાથનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો, ત્યારથી માનવમુખ અનેક અનેક ધ્વનિઓ કાઢવાને સમર્થ બનતું ગયું. માનવ સ્ત્રીપુરુષનું દીર્ઘકાલીન સદ્ગુણન યતાં, અને માનવશિશુની અસહાય બાલ્યાવસ્થાને કારણે કુટુંબજીવના દીર્ઘકાલીન બનનાં, પરસ્પર પોતાની લાક્ષણિકતાઓ, વિચારો બ્યક્ત કરવાનું આવશ્યક બન્યું. એમાંથી માનવ ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ

માનવ ભાષાની ઉત્પત્તિ સંબંધે ભાષાશાસ્ત્રીઓએ બિન બિન તર્કો કર્યા છે, અને અનેક મતો દર્શાવ્યા છે પરંતુ એ સર્વ કેવળ ઊદ્ધ (hypothesis) ની દક્ષાના છે. એ સંબંધે વિશેષ વિચાર આપણે આગળ ઉપર કરીશું. અહીં માત્ર ભાષાના સ્વરૂપ સંબંધે વિચાર કરીશું.

ભાષાનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય :

‘માનવ ઉચ્ચારણ-અવયવોથી ઉચ્ચારાતા યાદચ્છિક (arbitrary) ધ્વનિઓની એક વિશિષ્ટ સંગ્રહના (system), જે વડે સમાજમાં પરસ્પર વિચાર-ભાવનો વિનિમય થઈ શકે છે અને સમાજનો વ્યવહાર ચાલે છે, તે ભાષા’. સાદા શબ્દોમાં કહીએ તો ‘પોતાના

વિચાર, લાગણી ઈતિ ખીજાઓને સ્પષ્ટ રીતે જણાવવા—સમજાવવાનું
ધ્વનિરૂપ સાધન તે ભાષા, એમ ભાષાનું લક્ષણ ખાંધી રાકાય.

અહીં બોલવું એ સ્વલક્ષી તત્ત્વ કરતાં અન્યને ગ્રહણ કરાવવું,
સમજાવી શકવું એ પરલક્ષી તત્ત્વ એ ભાષાનું વધારે મહત્ત્વનું લક્ષણ
છે. ભાષા એ એક સામાજિક વસ્તુ છે—જે સમાજમાં એ ભાષા
પ્રચલિત હોય તેમાં જ એનો વ્યવહાર થઈ શકે છે. હ. ત. માત્ર શુદ્ધરાતી
ભાષા જાણનાર સમાજમાં તામીલ કે ચીની ભાષામાં બોલવું અર્થહીન
બનશે. ભાષા ધ્વનિઓની બને છે; પ્રત્યેક ભાષામાં ધ્વનિઓની એક વિશિષ્ટ
સંયોજના, વ્યવસ્થા હોય છે, તદ્દનુસાર શબ્દો બને છે, અને સમાજ-
વ્યવહાર આણે છે. શબ્દના ધ્વનિઓ અને અર્થ વચ્ચેનો સંબંધ યાદચ્છિક
(arbitrary) હોય છે. એષ્ટાદિકથી કે સંખ્યાઓથી પણ વિચારની
અભિવ્યક્તિ થઈ શકે છે, પણ એને ભાષા કહેવાતી નથી.

ભાષાસ્વરૂપોનું વર્ગીકરણ

ભાષાનાં સ્વરૂપોનું વર્ગીકરણ એ રીતે થઈ શકે: એક ભાષાઓના
વંશવૃક્ષ અનુસાર (genealogical classification) અને બીજું
ભાષાઓની પદ્ધતિના કે વ્યાકરણ અનુસાર (morphological
classification). આ બીજી પદ્ધતિએ ભાષાના પદ્યધારણ અનુસાર
નીચે પ્રમાણે પ્રભેદો પાડવામાં આવ્યા છે.

(૧) અયોગાત્મક કે પ્રત્યયરહિતા ભાષાઓ (isolating
languages) :—

આ પ્રકારની ભાષામાં સંપૂર્ણ પદરૂપો હોતા નથી પણ માત્ર
એકાક્ષરી શબ્દો હોય છે, જેના રૂપમાં કદી ફેરફાર થતો નથી. એમાં
જાતિ, વયન, કાળ, વિભક્તિ ઇત્યાદિ દર્શાવવાના પૂર્વગ અનુગ પ્રત્યયાદિક
હોતા નથી એથી વાક્યમાં શબ્દનું સ્થાન નામ, વિશેષણ કે ક્રિયાપદનું
જે એ નક્કી કરવાનું કાંઈ જ પ્રયત્ન સાધન મળતું નથી. કેવળ વાક્યમાં

પદ્યમ (પદ્યનું સ્થાન, syntax) ઉપરથી એનું નામ, વિશેષણ કે ક્રિયાપદાદિક સ્વરૂપ કદપી લેવું પડે છે. વળી એક જ પદ વાક્યમાં સ્થાનાન્તર કરીને નામ વિશેષણ કે ક્રિયાપદરૂપે પ્રયોજાઈ શકે. વચનભેદ - અર્થાત્ કોઈ નામ તરીકે વપરાયેલો શબ્દ એકવચનમાં છે કે બહુવચનમાં એ પણ એના સંદર્ભમાંથી જાણી લેવાનું રહે છે જ્યાં મૂલ્યવણ થવાનો સંભવ હોય કે બહુત્વ ભારપૂર્વક દર્શાવવાનું હોય ત્યાંજ બહુત્વસૂચક અન્ય શબ્દો જોડવામાં આવે છે.

ચીની ભાષા આ પ્રકારની પ્રત્યયરહિતા કે અન્વયાનુસારિણી ભાષા છે. એમાં શબ્દો કેવળ અવિદ્યારી હોય છે, અને માત્ર અન્વયથી, અર્થાત્ વાક્યમાં શબ્દોના નિશ્ચત ક્રમ વડે જ એનું નામ કે આખ્યાતાદિક (ક્રિયાપદ વગેરે) સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે જેમકે 'તા કુઓક' (ta kuo-k) એટલે 'મોટું રાજ્ય' એવો અર્થ થાય; પણ એ શબ્દોનો ક્રમ ફેરવીને 'કુઓક તા' કહીએ તો 'રાજ્ય મોટું છે' એવો અર્થ થાય. અર્થાત્ નામસ્થાનીય શબ્દની પૂર્વે વાક્યની સરખાતમાં 'તા' શબ્દ આવ્યો ત્યારે એ વિશેષણ ગણાયો, અને એ શબ્દની પછી છેવટના ભાગમાં આવ્યો ત્યારે ક્રિયાપદ બન્યો. એટલે, 'તા' નાં બંને સ્વરૂપોમાં અર્થસ્થાના સરખાઈ રહી છે 'કુઓક તા' ની પછી ક્રિયાપદાર્થ કોઈક શબ્દ આવે તો વળી એ એ પદોનો અર્થ 'રાજ્યની મહત્તા' એવો થાય. તેમ 'ત્સાઇ નિઉ' (tsai niu) એટલે 'છોકરાઓ અને છોકરીઓ' એવો અર્થ થાય; પણ એ પદોને ઉલટાવીને 'નિઉ ત્સાઇ' એમ કહેવામાં આવે તો 'છોકરી (રૂપ) બાળકો' એવો અર્થ થાય.

બહુવચન વગેરે વાક્યના સંદર્ભ દ્વારા સમજી લેવાનું રહે છે, જે કે વિશિષ્ટ ભારપૂર્વકનું બહુત્વ દર્શાવવાને 'કિ' (ki) = 'કેટલાક', 'યુ' (yu) = 'સંખ્યા (બધે)' એવા સ્વતંત્ર શબ્દો જોડવામાં આવે છે.

૧. કેટલાક એને ક્રમાનુસારિણી ભાષા કે ધાતુમયી ભાષા (root-language) પણ કહે છે

ચીની ભાષા અન્વયાનુસારિણી છે એ ખન, છતાં એનું ભાષાક્રમ અસમૃદ્ધ નથી એમાં સતત સપૂર્ણ ગમ્હેની સાથે મને પ્રેક્ષક 'અપૂર્ણ' શબ્દો છે, જેનાથી વિનિશ્ચય ગીતે વિભક્તિ અર્થે દર્શાવી શકાય છે. જેમકે, 'મિન લિક' (min lik) એ પદો 'યોગની શક્તિ' એવો પદ્યર્થ દર્શાવી શકે, પણ એ વચ્ચે 'ચિ' મૂકીને વધુ સુરપદ્ય ગીતે દર્શાવી શકાય જેમ કે 'મિન ચિનિક' (min cā lik). 'ચિ' નો વાક્યના કર્તા પછી આવે તો એના સામર્થ્યથી મમત વાચ્ય પેટાવાક્ય બની જાય છે જેમકે 'વાગ પાઓ મિન' (waag paō min), 'રાગ રમે છે યોગને.' પણ એમાં 'ચિ' મૂકીએ તો 'વાગ ચિ પાઓ મિન' એ (=સમાન) કે (=પિતા) ચિ પાઓ ત્સાઈ' નો મમત અર્થ 'રાગનું' લોકોને રક્ષણ એ પિતાના પોતાના માળકને રક્ષણ સરખું છે' એવો થાય 'ચિ'ના સામર્થ્યે આખું વાક્ય પદ્યર્થ પણ બની જાય: જેમકે, 'વાગ પાઓ મિન ચિ તાઓ (=રીત) હો (k'ō=શકાય) કિઅન (k'iaan, =પ્રેમાય)' એ વાક્યના 'જે રીતે રાગ રમે છે યોગને તે દેખી શકાય તેવી છે' એવો અર્થ થાય તેવી જ રીતે 'ચિ'ના પ્રયોગથી કૃદત જેવી રચનાઓ સિદ્ધ કરી શકાય છે: જેમકે 'વાગ પાઓ ચિ મિન' (=રાગની રક્ષાએના યોગ) 'પાઓ મિન ચિ વાગ' (=યોગનું રક્ષણ કરતા રાગ હ) ચીની વાક્યરચનામાં કર્તા ક્રિયાપદની પૂર્વે અને કર્મ ક્રિયાપદની પછી આવે છે એ આ રચનાઓથી જણાયું.

ચીની ભાષાની એક બીજી વિશેષતા ધ્યાન ખેંચે છે ચીનીમાં યોગવાના અવાજના ફેરફારથી (કાકુથી) એક જ શબ્દ એ જ સ્થાનમાં હોના છતાં વિવિધ અર્થ વ્યક્ત કરે છે જેમકે એક રીતે ઉચ્ચારતા સામાન્યતઃ 'વાગ'નો અર્થ 'રાગ' એવો થાય. પણ બીજી રીતે ઉચ્ચારતા એનો અર્થ 'ગગન બનવું' એવો થાય તેમ 'હાઓ' (hao) 'લી' (li) ના સામાન્ય અર્થ 'કામ' અને 'પત્ની' એવા

થાય; પણ ઉચ્ચારભેદે ‘કામનો પગાર આપનો’ અને ‘પરણું’ એમ અર્થ ફરી જાય છે.

બન્હાડ કાલ્ગ્રીને એના ‘પેકિનીસ ડાયલેક્ટ’ અને ‘ચાઈનીઝ ફાઈલોલોજી’ ૪૦ પ્રબંધોમાં ચીની ભાષાની ઉચ્ચારણુપ્રક્રિયાનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરી એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે પ્રાચીન ચીની ભાષામાં પ્રત્યયસ્વરૂપનું નિદર્શન મળે છે. જેમકે,

	૧ હો પુરુષ સર્વનામ	૨ જો પુરુષ સર્વનામ
કર્તા વિભક્તિ	હુઓ (huo)	ન્હિવો (nz'ivv)
કર્મ ,,	હા (hu)	ન્હિઆ (nzia)

આ અન્વેષણ પ્રત્યયરહિતા-સમાસાત્મિકા-પ્રત્યાત્મિકા એ ત્રીણ તરફથી જ ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ થાય એ વાદને ખોટો કરાવે છે.

(૨) યોગાત્મક કે સંયોગાત્મક ભાષાઓ (agglutinative languages)—જેમાં શબ્દોને (stems) અનુગો (suffix) જોડીને નામ કે આખ્યાનનાં રૂપો સિદ્ધ કરવામાં આવે છે તેને સમાસાત્મિકા કે સંયોગાત્મિકા ભાષા કહે છે. તુર્કી ભાષા આનું સરસ ઉદાહરણ છે. હંગેરિયન, ફિનિશ, બારક, જાપાનીઝ ભાષાઓ પણ સમાસાત્મિકા છે. એમાં મૂળ શબ્દ અને અનુગ અને અતંત્ર રહી છે, અને સિદ્ધ રૂપમાં પણ એમનું અતંત્ર અસ્તિત્વ પડી શકાય છે. અનુગને યોગે મૂળ શબ્દના અવગણા કવચિત્ જ ફેરફાર થાય છે. આ રીતે આ પ્રકારના શબ્દો અને અનુગો એકત્ર પ ન જની જતા જણે ચોટાડેલા હાથ એમ લાગે છે એથી આ ભાષાપ્રકારને agglutinative નામ આપવામાં આવ્યું છે.

તુર્કીમાંથી આ ભાષાસ્વરૂપના કેટલાક લક્ષણો જોઈએ. તુર્કીમાં ‘ચાહવું’ એ માટે ‘મવ’ ધાતુ છે. એના વિવિધ રૂપો આ રીતે તૈયાર થાય છે. ‘મેવ-મેક’ (sev-mek) = ચાહવું; ‘સેવ-મલ-મેક’ (sev-il-mek) = ચઢાવાવું; ‘મેવ-દિર-મેક’ (sev-dir-mek) =

ચહાવરાવયું; 'સેવ-મશ-મેક' (sev-ish-mek) = પરરપરને ચાહયું; 'સેવ-મશ-દિર-ઈલ-મેક' (sev-ish-dir-il-mek) = પરરપરને ચહાવરાવયું. હવે 'એવ' (ev = ધર) એ નામ લઈએ. એનાં 'એવ' (પ્રથમા), એવ-ઈ (ev-i, દ્વિતીયા), એવ-એ (ev-e તૃતીયા), એવ-ડેન (ev-dēn, પંચમી), એવ-ઇન (ev-in, ષષ્ઠી), એવ-ડે (ev-dē, સપ્તમી) આવાં રૂપો થાય છે. એ રૂપોનાં ગદુવચન એ જ અનુગોથી ગદુત્વચ્ચક લે લગાડીને થાય છે; જેમકે 'એવ-લેર' (પ્રથમા), 'એવ-લેર-ઈ' (ev-ler-i, દ્વિતીયા ઇત્યાદિ).

નીચેનાં રૂપાખ્યાનોથી સમાસાત્મક સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટ થશે. 'એલ' (el) = હાથ; 'એલ-ઇમ' (el-im) = મારા હાથ; 'એલ-ઇમ-ડે' (el-im-dē) = મારા હાથ-માં; (el-im-dē-ki) = મારા હાથ-માં હોયું તે.

સમાસાત્મિક ભાષાઓમાં જોડેલા (agglutinated) શબ્દો ક્રમશઃ ઘસાઇને-નામ કે આખ્યાત ઘસાઇને-જનેલા હોય છે, પણ તેમનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જોડાય (agglutination) પછી પણ હુમ થતું નથી. કેટલીક સમાસાત્મિક ભાષાઓમાં જાતિ નથી તો કેટલીકમાં વચન નથી. ક્રિયાપદ અને નામ વચ્ચે વિશિષ્ટ એવો સ્વરૂપબેદ પણ આ ભાષાઓમાં નથી. ભાષાના ઉત્ક્રાન્તિક્રમમાં સમાસાત્મિક ભાષાનું સ્થાન કયું એ વિષે આગળ ચર્ચા કરીશું.

(૩) સામાસિક-પ્રત્યયાત્મિક ભાષાઓ—(agglutinative-inflectional languages) આ પ્રકારની ભાષાઓમાં સમાસાત્મિક ભાષાઓની માફક અનુગો અને પ્રત્યાત્મિક ભાષાઓની માફક પ્રત્યયવિકાર એમ બંને પ્રક્રિયાથી શબ્દરૂપો સિદ્ધ થાય છે. સેમિટિક ભાષાઓ—હિબ્રુ, એસિરિયન, એરેમેઈક. અરબી વગેરે—આ પ્રકારની છે. સેમિટિક ભાષાઓમાં લગભગ સર્વ ધાતુઓ ત્રણ વ્યંજનના હોય છે. પ્રત્યયો લાગીને એનાં જુદાં જુદાં રૂપો થતાં વ્યંજનો કાયમ રહે છે અને સ્વરોમાં ફેરફાર

યાય છે. ઉ.ત. ધાતુમાં લિત્ત લિત્ત સ્વરવિકાર થઈને આવશ્યક અનુગો લાગીને અરબીમાં નીચે પ્રમાણે શબ્દો બને છે.

અરબી- સલામ (salm, નમન કરવું) ઉપરથી સલીમા (selima), સલામ (salām), સુલયમાન (suleyman).

અશ્ક (ખંડિતું) ઉપરથી આશિક (ખંડનાર, ચાહનાર); નજર (નેવું) ઉપરથી નાજિર (નેનાર); ક્તબ (Ktb) = લખવું ઉપરથી કતબના Kā Ta Bna = અમે લખ્યું; નકતુશ (na K Tu Bu) = અમે લખીશું, કાતિબન (Ka Ti Bun) = લખવું તે; લખનાર; કિતાબુન Ki Ta Bun = પુસ્તક; મક્તબુન (ma K Ta Bun) = શાળા; મુક્તિબુન (mu K Ti Bun) 'લખવાતું' શીખવનાર, શિક્ષક; તકાતબા (ta Ka Ta Ba) = 'એમણે બેઝે એકબીજાને લખ્યું'; અસ્તકિતબુ (astā K Ti Bu) = 'હું (તેને) લખવાને કહીશ'; કુતાબુન (Ku T Ta Bun) = લઢિયા; મુકાતબુન (mu Ka Ta Ba tun) = 'લખાણ, પત્રવ્યવહાર,' ઈ. આ જ પ્રમાણે ધાતુને પૂર્વઝાદિક (prefixes) લાગીને શબ્દનાં અન્ય રૂપો સિદ્ધ થાય છે: ઉ. ત. સંદ્ધમ, અશ્ક અને નજર એ ધાતુઓને પૂર્વગ લાગીને ઇસ્લામ, મુસ્લિમ, મઅશુક, મંજૂર ઈ બને છે.

સેમિટિક ભાષાઓમાં નામની વિલક્ષિતઓ ત્રણ જ અને કેટલીક વાર બે—કર્તા અને કર્મ; જાનિ બે, નર અને નારી; વચન ત્રણ; articles બે અર્થ એ નિશ્ચયાર્થ, અને અન, ઉન એ અનિશ્ચયાર્થ, અને આપ્પાતના કાળ બે જ—સંપૂર્ણ અર્થાત્ ભૂતકાલીન ક્રિયાવાચક (perfect) અને અપૂર્ણ અર્થાત્ આહુ ક્રિયાવાચક (imperfect) હોય છે.

કત્તબ એ અરબી ધાતુ લખ્યે તો રૂપાખ્યાન આ પ્રમાણે બને છે.

સંપૂર્ણ ક્રિયાવાચક (Perfect)

એકનચન	દ્વિવચન	ત્રિવચન
૧ યો પુરૂષ પુત્લિગ } કતનુ " સ્ત્રીનિગ }	—	કત્સના
૨ જો " પું	કતનત	કતવતુમા
" " સ્ત્રીં	કતનતિ	કતવતુમા
૩ જો " પું	કતન	કતયુ
" " સ્ત્રીં	કતનન	કતનના

અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક (Imperfect)

૧ પુ. અશ્નુના	—	નકતુતુ
સ્ત્રી "	—	"
૨ પુ તશ્તુતુ	તકતુવાનિ	તકતુતુના
સ્ત્રી તકતુનિના	"	"
૩ પુ યશ્તુતુ	યકતુનાનિ	યકતુતુના
સ્ત્રી તકતુતુ	તકતુનાનિ	યકતુતુના

અરમીમાં કર્તારિ અને કર્મણિ વચ્ચે બદ નથી; ક્રિયાપદના અર્થ પાંચ છે, એ- ધાતુમણ છે મધ્યમ વ્યજનને એકાદવાથી ધાતુ વધારે શક્તિયુક્ત ક્રિયા દર્શાવે છે જેમકે, કસક (તેણે તોડ્યું), કરસારક (તેણે નિધરસ કર્યો), ફરિતા (તે ખૂસ થયો), ફરરતા (તે અસાનદિન થયો) ઇત્યાદિ. બી- આવી જ રીતે ગ્રેરક ઉપો પછી સિદ્ધ થાય છે જેમકે, (તે વધ ગયો), હરમાવ (તેણે લેવડાવ્યું) કનચિત્ 'આ' ઉમેરાય છે જેમકે કતમ (તેણે વખ્યું) કાનમ (તેણે લખાવ્યું) ઇત્યાદિ.

હન્ડો - યુનાનિયન ભાષાઓની સરખામણીમાં એમિટિદ ભાષાઓમાં બહુધા ક્રિયાપદ પ્રત્યયાત્મક વિગર પાળીને એના નામિક અને નિગેશ્યાત્મક રૂપે ગોં છે, આવી આ ભાષાઓનું રચાન સમાચારાત્મિક

અને પ્રત્યયાત્મિકા વચ્ચેનું છે. કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓ આને વિશિષ્ટ કે પ્રત્યયાત્મિકા ભાષાઓનો જ પેદા પ્રકાર ગણે છે.

(૪) વિશિષ્ટ કે પ્રત્યયાત્મિકા ભાષા—(inflectional languages)
—આ પ્રકારની ભાષામાં નામ આખ્યાતાદિકની વિભક્તિ અને અર્થ પ્રત્યયથી જણાવાય છે, જેમનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ભાષામાં નથી. પ્રત્યયાદિકને યોગે શબ્દના અંગમાં (stem કે base માં) અમુક વિશિષ્ટ રૂપનો વિકાર કે ફેરફાર થાય છે, જે પ્રત્યયાત્મિકા ભાષાઓનું લાક્ષણિક તત્ત્વ છે. ઇન્ડોયુરોપિયન અને દ્રવિડી ભાષાઓ પ્રત્યયાત્મિકા છે.

પ્રત્યયાત્મિકા ભાષાઓમાં સમાસાત્મિકા ભાષાઓની માફક વચ્ચે સ્વતંત્ર શબ્દો મૂકીને નામઆખ્યાતાદિકના વિભક્ત્યાદિક દર્શાવાતા નથી. પણ પદની સાથે એકરૂપ બની ગયેલા પ્રત્યયોથી એ કામ થાય છે. આથી પ્રત્યયાત્મિકા ભાષાને synthetic languages (સમસ્ત દર્શાની ભાષાઓ) પણ કહે છે. પ્રત્યયાત્મિકા ભાષાઓમાં સમાસરચના હોય છે, જે સમાસાત્મિકા ભાષાઓમાં નથી સૌથી મહત્વનું લક્ષણ તો પ્રત્યયાત્મિકા ભાષાઓમાં પદનું નામ, વિશેષણ, આખ્યાતાદિક સ્વરૂપ સુનિશ્ચિત હોય છે, જે કેટલીક (હંગેરિયન જેવી) સમાસાત્મિકા ભાષાઓમાં નથી કે ત હંગેરિયનમાં ‘હલ અંક’ (hal-unk) = ‘આપણી માછલી’, અને ‘વાર-અંક’ (var-unk) = ‘આપણે વારીએ (છીએ)’; ‘ઉર અમ’ (ur-am) = ‘મારો માલિક’, ‘ઉરઅંક’ (ur-unk) = ‘આપણો માલિક’. અહીં પુરુષવાચક સર્વનામ બંને અનુગ હોય એમ વપરાયું છે અને પદાન્વયની વ્યવસ્થા નથી તુર્કીના ધાતુઓને પુરુષવાચક સર્વનામો લગાડીને ક્રિયાપદોના રૂપો બનાવવામાં આવે છે. એવો સ્વતંત્ર પદસંયોગ પ્રત્યયાત્મિકા ભાષાઓમાં નથી. પ્રત્યયાત્મિકાનું સ્વરૂપ ચીની જેવી પ્રત્યયરહિત ભાષાથી પ્રત્યેક રીતે એટલું વિભિન્ન છે કે એ સંબંધે ચર્ચા અનાવશ્યક છે. દ્વિત્વ-અરબી જેવી સામાસિક પ્રત્યયાત્મિકા ભાષાઓમાં અમુક પદોમાં, વિશેષે ક્રિયાપદોમાં જ

મૂળ રૂપમાં (atam માં) પ્રત્યય લાગનાં અમુક રીતનું રૂપાન્તર થાય છે; જ્યારે પ્રત્યયાત્મિકા ભાષાઓમાં આ રીતનો ફેરફાર સાર્વત્રિક (સર્વ પદોમાં થનારો) છે

પ્રત્યયાત્મિકાનું સર્વોત્તમ અને સંપૂર્ણ ઉદાહરણ સંસ્કૃત ભાષા છે. એમાં નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, આખ્યાતાદિક સર્વ પદો પ્રત્યય લે છે, જે જાતે સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોજ્યતા નથી, અને એ પ્રત્યય લાગતાં પહેલાં નામાખ્યાનાદિકના મૂળ રૂપમાં નિશ્ચિત વર્ણવિકાર થાય છે. લેટિન અને ગ્રીક ભાષાઓ પણ આવી જ પ્રત્યયાત્મિકા ભાષાઓ છે.

લેટિન અને ગ્રીકમાંથી નિકળેલી ફ્રેંચ અને અંગ્રેજી ભાષાઓ અને સંસ્કૃતમાંથી નીકળેલા હિંદી અર્વાચીન આર્યભાષાઓ ઉપરની વર્ગીકરણ પદ્ધતિ અનુસાર પ્રત્યયાત્મિકા ભાષાઓ છે. એ નથી અન્વયાનુસારિણી કે નથી સમાસાત્મિકા. સંપૂર્ણ પ્રત્યયાત્મિકા ભાષાઓમાંથી એમનો ઉદ્ભવ છે. પણ સ્વાભાવિક વિકાસક્રમે એમની પ્રત્યયાત્મક સંકુલતા ઘટી ગઈ છે અને એને સ્થાને સરળ વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી છે. આથી આ ભાષાઓ જોડે પ્રત્યયાત્મિકાના પેદામાં જ આવવી ઘટે છતાં પૂર્વેના ભાષાશાસ્ત્રીઓએ એમના પ્રત્યયનોયના વલણને લક્ષમાં રાખીને એમને વિશ્લેષ કે પ્રત્યયશુદ્ધતા (analytical) ભાષાઓ ગણી છે.

(૫) પ્રત્યયશુદ્ધતા ભાષાઓ (analytical languages) પ્રત્યયાત્મિકા ભાષાઓમાંથી વિકાસ પામતાં કાળક્રમે પ્રત્યયો ધસાઈને લોપાય છે અને તેને સ્થાને નવા સ્વતંત્ર સાહાયકારક શબ્દો મૂકવા પડે છે. આને પ્રત્યયશુદ્ધતા (કે વ્યસ્ત) ભાષા કહે છે અને અંગ્રેજી, ફ્રેંચ અને હિંદી અર્વાચીન આર્ય ભાષાઓ ધણે અંગે આ સ્વરૂપની છે. ઉ. ત. અંગ્રેજીમાં of એ સંબંધવાચક અવ્યય, in એ સ્થળવાચક અવ્યય, for એ હેતુવાચક અવ્યય, ઇત્યાદિ પૂર્વગરયાનીય અવ્યયો; more, most જેવાં તુલના અને શ્રેષ્ઠતાવાચક

રૂપો અને *do* love, will be loved, had loved જેવાં ક્રિયાપદરૂપો એ વ્યવસ્થા દર્શાવું સૂચન કરે છે વર્તમાન આર્ય ભાષાઓમાં ત્રિવિધ કે પ્રત્યયાત્મકતાનાં અને વિગ્રિવિષ્ટ કે પ્રત્યયનુપ્પતાનાં એમ બંને તત્ત્વોનું મિશ્રણ છે પ્રત્યયાત્મતામાથી કાળક્રમે વિગ્રહ કરતાં એમણે પ્રત્યયનુપ્પતાની રિયતિ પ્રાપ્ત કરી છે

ભાષાઓનો વિકાસક્રમ

ઔગુસ્ટ શ્વાષર (August Schleicher) નામના ભાષા-વૈજ્ઞાનિકે ભાષાનું પ્રત્યયરહિત (isolating), સંયોગાત્મક કે સમાસાત્મક (agglutinating), અને પ્રત્યયાત્મક (flexional, inflecting) એવા ત્રણ પ્રમેદોમાં સ્થાનકરણ કરીને પૂર્વસ્થિતિમાથી ઉત્તરસ્થિતિમાં સંક્રમણ, અર્થાત્ પ્રત્યયરહિત રિયતિમાંથી સમાસાત્મક રિયતિ અને સમાસાત્મક રિયતિમાંથી પ્રત્યયાત્મક રિયતિ એમ ત્રણભાગિક ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે, એનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.^૨

હિંદી નિદાનોમાથી સર રામકૃષ્ણ બાહારકરનો મત પણ ધણે અસી આવે જ છે કે એ જણાવે છે કે વિગ્રિવિષ્ટ કે વ્યવસ્થા રિયતિમાં (analytical stage મા) નામ આખ્યાતાદિની નિભક્તિઓ મૂળ શબ્દને અન્ય સ્વતંત્ર શબ્દ જોડીને દર્શાવાય છે આ રીતના સંયોગમાં બંને શબ્દો સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોજ શકાય તેના હોય છે વપરાતા વપરાતા કેટલેક કાળે બંનેમાં રૂપાન્તર થાય છે, અને અનુગ્રહીત શબ્દ ધસાઈને એનો સ્વતંત્ર અર્થ બુનાઈ જાય છે અને એ સ્વતંત્ર શબ્દને બદલે પ્રત્યયનું રૂપ ધારણ કરે છે આ રિયતિએ ભાષા વિગ્રિવિષ્ટ કે વ્યવસ્થા (analytical) મગીને સંમિશ્રિત કે સમસ્ત (synthetic) રૂપની બને છે. પછી ક્રમશઃ આ (મૂળ શબ્દ ન શબ્દ ધસાઈને થયેના) પ્રત્યયને પણ ધસારો લાગે છે, કારણ કે અન્ય શબ્દો કરતાં પ્રત્યયોનો ઉપયોગ

૨ જુઓ Jespersen, *Language* p 76

૩ R G Bhandarkar, *Wilson Philological Lectures* pp ૮, ૧૩.

ભાષામાં ઘણો વધારે થાય છે, અને વપરાશથી શબ્દોનું પ્રત્યયાત્મક સ્વરૂપ ધસાતું જાય છે. આ ગિયનિએ ભાષામાં નામ આખ્યાતાદિકની વિભક્તિઓ મદદ કરવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, અને ભાષા પૂર્વની માફક ફરીથી પ્રત્યયોને સ્થાને નવા સ્વતંત્ર શબ્દોનો અનુસર્ગરૂપે પ્રયોગ કરે છે. આ રીતે સર્જિટ કે સમસ્ત (synthetic) માંથી વિકાસ પામનાં નિર્મિલિટ કે વ્યસ્ત દશા (analytical) ઉદ્ભવે છે. વ્યસ્તમાંથી અનુગો ધસાતાં વળી સમસ્ત દશામાં પરિવર્તન થાય છે અને એ રીતે ભાષાવિકાસનું ચક્ર સદૈવ ફર્યા કરે છે.

ચેરપર્સન જેવા નિષ્ણાત અર્વાચીન ભાષાવિજ્ઞાનિકો આ સિદ્ધાંતનો પ્રતિકાર કરે છે. ચેરપર્સન કહે છે કે ઘણીવાર એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે કે ભાષા સમસ્તમાંથી વ્યસ્તમાં અને એમાંથી ફરી સમસ્તમાં એ રીતની ચક્રાકાર ગતિએ વિકસે છે; પણ આ સિદ્ધાંત ખુબ જ સંકુચિત ઉપાદાનમાંથી તારવેલો છે, એક જ ભાષાના બિન્ન બિન્ન વિકાસક્રમના સમગ્ર અભ્યાસ ઉપરથી ફક્ત કહેલો નથી. ભાષાના વિકાસમાં જ્યાં એ વ્યસ્ત (analytical) રૂપો સમસ્ત (synthetic) બનતાં હોય છે ત્યાં દસ જૂનાં સમસ્ત રૂપોનો ત્યાગ થઈને નવાં વ્યસ્ત (analytical) કે પ્રત્યયહીન (isolated) રૂપો અસ્તિત્વમાં આવે છે. આમ સંકુલ પ્રત્યયાત્મક સ્થિતિમાંથી ધીમે ધીમે પ્રત્યયગદ્ગિત સ્થિતિ તરફ ભાષા ગતિ કરે છે એમ કહી શકાય. પણ વ્યસ્ત કે સંયોગાત્મક સ્થિતિમાંથી અનુગરૂપ શબ્દો ધસાતાં પાછી સમસ્ત પ્રત્યયાત્મક (synthetic) દશામાં એ આવે છે એમ ન કહી શકાય. પ્રાચીન અગ્રેજી પ્રત્યયપૂર્ણ (flexional) હતી એમાંથી ધીમે ધીમે સરળ બનીને આજે એ ઘણે અંશે વ્યસ્ત ને સામાસિક (analytical and agglutinative), કેટલેક અંશે પ્રત્યયગદ્ગિત (isolated) થઈ છે અને થોડેક અંશે પ્રત્યયાત્મક

(સમસ્ત, Electional) સ્ત્રી કે મગકને એ પાછી પ્રત્યયાત્મક બનશે એમ એના વિશ્વાસનો ઇતિહાસ નેતા કહી શકાય તેમ નથી બાકાનો ઉત્ક્રાન્તિક્રમ નેતા અનિશ્ચિત અવિશ્વેષ સમિતિઓને સ્થાને હમેશા ધૂમ્થી નિયમિત ગીતે પ્રયોજી શકાય તેવા દૂર્દા અગો કાળક્રમે અસ્તિત્વમાં આવે કે એમ જણાય છે ૫

ભાષાઓનો સમગ્ર ઇતિહાસ તપાસના ચેમ્પર્સન જેવા અર્વાચીન ભાષાવૈજ્ઞાનિકોનો મત મુજબ ભાગે કે પગલું સંસ્કૃતમાંથી અર્વાચીન ભારતીય આર્ય ભાષાઓના વિશ્વાસનો તમકોજ માત્ર જોઈએ તો એ તો મર ભાષાદારદર દર્શાવે છે એવે જ પ્રમાણે થયેનો જણાય છે સંસ્કૃતની પ્રત્યયમહુલ સ્થિતિમાંથી વિશ્વાસ પામના પ્રાકૃતઅપભ્રંશમાં પ્રત્યયવિરતતાની સ્થિતિ આવી, આથી જૂની ગુજરાતીમાં નાના મનત્ર રીતે પ્રયોજ્ય એવા અનુગો પ્રત્યયને સ્થાને ઉમેરવા અને ભાષા પૂર્વની સમસ્ત સ્થિતિમાંથી વ્યસ્ત દશામાં આવી અર્વાચીન ગુજરાતીમાં એમાંના ધગા અનુગ શબ્દો ધસાઈને પ્રત્યયરૂપ સમસ્ત દનામાં હાથ છે તેના, જાણી ગયા કે આમ ભારતીય આર્ય ભાષાઓનો પશ્ચિમનિક્ષિપ મર ભાષાદારદર જેવા વિદ્વાનોના મતને પુષ્ટિ આપે છે

ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ - સમસ્ત કે વ્યસ્ત? ~

ઉત્તરની ચર્ચા પરથી મદજ જ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાને સમસ્ત કે વ્યસ્ત (Synthetic) ગણવી કે વ્યસ્ત કે વ્યસ્ત (Analytical)? ગુજરાતીમાં સ્વરૂપ સમયે કેવાકે વિદ્વાનોએ વિચાર મ્યો કે બીચ (Benech) સમસ્ત દશાના ને લાગે દર્શાવે કે સમસ્ત દશામાં મૂળ શબ્દો ધસાઈને પ્રત્યયરૂપ પામ્યા હોય છે જેનો સ્વરૂપ પ્રયોગ કરી થઈ શકતો નથી અને જે પ્રયોગ નામના શબ્દમાં અમુક નોમ્સ કે વર્ણનિકિયા થાય કે બીચના આ લક્ષણના અનુસાર ગા ગુજરાતીના વિમલિતપ્રત્યયો (ને, એ, થી નો મા ઇં) સમસ્ત

રૂપના મળ્યામ. સર જ્યોર્જ ઝિયર્મને^૬ ચતુર્થા અને પાંચીના 'ને' અને 'નો' એ પ્રત્યયોનો સમસ્ત રૂપના સ્વીકાર્યા છે, કારણ કે મૂળ તથા અનુગમ્યા ધર્માર્થને એમનું સ્વતંત્ર અગ્નિત્વ લુપ્ત થઈ ગયું છે અન્ય પ્રત્યયોનો (થી, મા, ઈનાં) આદિ વ્યંજન કાયમ રહેતો હોવાથી એમને એ સમસ્ત રૂપના ગમાન નથી પણ એમનું આ દષ્ટિબિંદુ ભ્રમભૂલક છે બીજા પોતે તૃતીયાના 'એ' ને જ માત્ર સમસ્તરૂપનો ગણ્યો છે,^૭ કારણ કે એ સાગર્તા, મૂળ ગમ્દમાં (stem માં) દેશકાર થાય છે. બીજામ્ અનુમાન (conclusion) હોડી દઈએ, અને એણે બાંધેલું સમસ્તદશાસ્વરૂપ ધ્યાનમાં રાખીએ તો બધા વિભક્તિપ્રત્યયોને સમસ્તરૂપના ગણ્યા પડશે. 'થી' એ સ્થિત માર્યા, 'માં' એ મધ્ય માંથી, 'નો' એ તળ માંથી, 'ને' એ પાંચી અને સપ્તમીના મયોગથી ઉદ્ભવ્યા છે. એમના મૂળ રૂપનું આજે વિરમરણ થયું છે, અને જે રિયતિમાં એ આજે અવશિષ્ટ છે તેમાં એમનો સ્વતંત્ર સમ્પરૂપે પ્રયોગ થતો નથી.

ગુજરાતી ભાષાનાં ક્રિયાપદોમાં પરિસ્થિતિ આથી ઉત્પત્તી છે. ક્રિયારૂપોમાં કરે, કર્યું, કરશે જેવા સમસ્તરૂપો કરનાં કરે છે, કર્યું હતું, કર્યું હોત, કર્યું હતી, કરતો હતો, જેવા વ્યસ્ત રૂપો વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રયોજાય છે. આથી ક્રિયાપદ પરત્વે ગુજરાતીમાં વ્યસ્ત દશાનુ સ્વરૂપ જ વિશેષ પ્રગટ છે. સમસ્ત દશાના રૂપો પૂર્વની સ્થિતિના અવશોષરૂપ છે એમ ગણવું વધુ સધુક્રિતક છે.

આમ ગુજરાતીમાં વ્યસ્ત અને સમસ્ત બંને દશાનુ એક સાથે દર્શન મળે છે. બીજા કહે છે તેમ કોઈ ભાષા સર્વોંને વ્યસ્ત રૂપની

^૬ *Linguistic Survey of India*, Vol IX p. 328.

^૭ *Comparative Grammar*, Vol I, p 50 સર રમણભાઈ નીલકંઠ બીરસના મતને અનુસરી કેવળ તૃતીયા અને સપ્તમીના 'એ' પ્રત્યયને જ સમસ્ત રૂપનો માને છે, અન્ય વિભક્તિપ્રત્યયોને એ વ્યસ્ત દશાના અનુસરો ગણે છે. જુઓ 'મનોરમ', બા ૧, ૫૧૨

નથી દોતી; અંગ્રેજી જેવી સુવિકસિત વ્યસ્તરૂપની ભાષામાં પણ સમસ્તનાં રૂપો અવગ્રેય રહેલાં મળી આવે છે. ૮ ગુજરાતીમાં વિભક્તિપ્રત્યયોની સમસ્તદશા જૂની ગુજરાતીના વ્યસ્ત રૂપના અનુગોના સંક્રાંત્યથી ને ધસારાથી આવી છે, અને આખ્યાનરૂપોમાં વ્યસ્તદશા જૂની ગુજરાતીના સમય પછી બંધાઈ છે. આ રીતે જોતાં, તેમજ યેરપર્સન જેવા ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ દશવિધી પ્રત્યયમહુલ સંકુલતામાંથી સરળ સ્વતંત્ર પ્રત્યયરહિતતા તરફ ભાષાની ગતિ જોતાં ગુજરાતી ભાષાના બંધારણમાં સમસ્તતાને એકદેશી ગણવી જોઈએ અને વ્યસ્તતાને જ વ્યાપક સ્વરૂપ માનવું જોઈએ.

પ્રકરણ બીજું

ભાપાનો વિકાસ - ભાપાકુલો અને બોલીઓ - ભાષાઅધ્યયનની પદ્ધતિઓ

પ્રત્યેક ભાષામાં કાળક્રમે પરિવર્તન — માનવ ભાષામાં કાળક્રમે પરિવર્તન થતુ જ રહે છે એ પરિવર્તન ભાષાના જ્વનિઓમાં, પદ્ધતિનામાં, શબ્દના અર્થોમાં વાક્યરચનામાં, સર્વન થાય છે, અને એ રીતે જ ભાષાનો વિકાસ થાય છે નીચે એક નાના વાક્યનું ઉદાહરણ લઈને બે હજાર વર્ષના માળામાં એમાં કેટલું 'પડું' પરિવર્તન થઈ ગયું છે તે દર્શાવું છે

સંસ્કૃત (ઈ. પૂર્વ ૪૦૦)

માતા ગૃહે સ્થિતિ ।

પ્રાકૃત (ઈ. પૂ. ૪૦૦-૫૦૦)

મામા ઘરમિ અચ્છર ।

અપભ્રંશ (ઈ. સ. ૮૦૦-૧૦૦૦ આશરે) માફ ચરિ ઘચ્છર ।

ગુજરાતી (ઈ. સ. ૧૭૦૦ પછી) — મા ઘેર છે

ભાષાનો આ ગ્વાભાવિક વિગમ કે ઉત્ક્રાન્તિક્રમ છે પ્રત્યેક ભાષામાં આવી રીતે ઉત્ક્રાન્તિ થતી રહી છે છ ત ગોચિકભાષી ઍંગ્લો-સેક્સન અને અને મધ્યકાલીન અંગ્રેજી (Middle English) દ્વારા અર્વાચીન અંગ્રેજી, કે કથ્ય લેટિનભાષી પ્રાચીન ફ્રેન્ચ ઉત્ક્રાન્ત થઈ છે. ભાષાના ધકતરમાં જ આ પરિવર્તન કે વિગમના બીજ રહેલા છે ભાષા બાળકો માતાપિતા પાસેથી શીખે છે એ આદાન વખતે જ કેટલુંક પરિવર્તન સહજ થઈ જાય છે એ પછી આસપાસના સમાજના સંપર્ક એના ઉપર અસર થાય છે એમાં પાછા મોટી ઉંમરે જે વ્યવસાયમાં પડે તે વ્યવસાયી વર્ગની અસર થાય છે, જાનકી કરતા સહેજેની મોવી જુદી પડતી હોય છે આમ બિન્ન બિન્ન પ્રકારે ભાષામાં પરિવર્તન, વિકાસ થતો રહે છે.

કારણો — ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ ભાષાપરિવર્તનનાં કારણો સંબંધે બિન્ન બિન્ન તર્કો કર્યા છે. ઉ. ત. કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો સરીરરચનાની બિન્નતાને, તો અન્ય બૌદ્ધિક વિકાસનાને, ભાષાભેદમાં કારણભૂત ગણે છે. તો વળી અન્ય ભાષાવિદો બાળકની માનસિક અવસ્થા અનુસાર ભાષાનું સ્વરૂપ ધરાય છે એમ માને છે.^૧ આ તર્કોમાંથી કોઈ તર્ક આધાર નથી.

વસ્તુતઃ તો શ્રમજ્ઞાધવ કે પ્રયત્નજ્ઞાધવ એ જ ભાષાપરિવર્તનની પાછળ રહેલું મહત્ત્વનું પ્રેરક ગણ છે. શ્રમજ્ઞાધવથી ભાષામાં સરળતા અને સાદાજિજ્ઞાસા આવે છે. આ શ્રમજ્ઞાધવને કારણે જ સં કોષિકા, પ્રકાર, ચતુષ્ક જેવા શબ્દો પ્રાકૃતમાં ઘસાઈને કોહલા, વઝાર, જડક બન્યા, અને એમાંથી ગુજરાતી 'કોમલ', 'વેર', 'ચોક', ઇત્યાદિ વ્યુત્પન્ન થયાં.

સામાન્ય દૈનંદિન વાણીમાં પણ શ્રમજ્ઞાધવને કારણે ઘણા શબ્દો દુર્ગંધ જાય છે. ઉ. ત. 'મેં કંચું જે' > મકુજે, 'ટેસિફાન' > ફાન; બાઈસિકલ > બાઈક, ઇત્યાદિ.

— ભાષાપરિવર્તનના પ્રકારો — પ્રયત્નજ્ઞાધવને કારણે ભાષામાં બિન્ન બિન્ન પ્રકારના પરિવર્તન થાય છે. કેટલીક વાર શબ્દના અર્થમાં પરિવર્તન થાય છે, તો કોઈ વાર શબ્દધ્વનિમાં, અને ક્વચિત્ વાક્યના બંધારણમાં ફેરફાર થઈ જાય છે. આમાં કાળક્રમે ભાષાના અર્થમાં થતાં પરિવર્તનોએ ભાષાવિદોનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

અર્થપરિવર્તનના નીચે પ્રમાણે છ પ્રકારો પડે છે : (૧) સમીકરણ (assimilation), (૨) વિરમીકરણ (dissimilation), (૩) વ્યવય (metathesis), (૪) અનિર્ણય (haplology), (૫) સ્વરભંગિ (anaptyxis), (૬) વજીરગમ કે ઉપગમ (prothesis).

(૧) પામે પામે આવેલા બે બિન્ન બિન્ન અર્થમાં પરિવર્તન થઈ બંને એકસરખા બની જાય એને સમીકરણ કહે છે. બે બિન્ન

^૧ જુઓ : પ્રાચીનભાષા જીવન, 'ભાષાવિજ્ઞાન' ખંડ ૧લો, પૃ. ૧૮, ૧૯.

ધ્વનિઓને બદલે જે સમાન ધ્વનિઓનો ઉચ્ચાર કરવામાં વિશેષ સુગમતા રહે છે. ઉ. ત

સં ચક્ર > પ્રા ચક્ર (ક, ર ને બદલે ક, ફ)
 સં. સપ્ત > પ્રા સપ્ત (પ, વ „ ત, ત્)
 સં. દુગ્ધ > પ્રા દુદ્ધ (ગ, ઘ „ દ, ધ)
 ગુજ. 'હા જ તો' > બોલચાલમાં 'હારતો' (ગૂત „ સૂત)

(૨) પાસે પામે આવેલા જે સમાન ધ્વનિઓમાંથી એક ધ્વનિમાં પરિવર્તન કરી, તેને બદલે બીજો ધ્વનિ મુકાય તેને વિધમ્બીકરણ કહે છે. ઉ. ત.

સં. મુઝટ > પ્રા મઝઝ (ઝઝ ને બદલે ઘઝ)
 સં. પક્ષરક્ષ્મ > ગુજ. પીંજરું (અઝ ને બદલે ફેઝ)
 સં. લેહશાલા > પ્રા લેહશાલ > ગુજ. નિશાળ (લ...લ ને બદલે ન...લ)
 શિષ્ટ ગુજ. 'બટાટા' > બોલચાલની ભાષામાં 'મટાટા' (ટટ ને બદલે ટક)

(૩) જે ધ્વનિઓ કે વર્ણોના પરસ્પર વ્યત્પય (interchange) ને ભાષાશાસ્ત્રમાં વ્યત્પયની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે

ઉ. ત. સં. ઘિઙાલિકા > ગુજ. 'ખિઙાલી'
 સં. ધારાણસી > હિંદી-ગુજ. 'બનારસ'
 શિષ્ટ ગુજ. 'તપેલી' > મુરલી બોલી 'પતેલી'

(૪) જે સમાન ધ્વનિ સાથે આવતાં એમાના એકતો સોપ થાય તેને ધ્વનિસોપ કહે છે. ઉ. ત.

સં. જહીદિ > જહિ
 ગુજ. દીનના નાથ > દીનાનાથ
 અંગ્રેજી humble + ly > humbly

(૫) કકિન સંયુક્તાક્ષરોના ઉચ્ચારણની મુશ્કેલી નિવારવાને જે સંયુક્તાક્ષર વચ્ચે કોઈ રસ મુકાય તેને રસભજિ (અર્થાત્, 'રસ વડે જે

ધનિઓનું વિભાજન') કહે છે કે ત.

સં. ધી	>	પ્રા સિરી
સં. ધર્મ	>	અર્વા ગુજ. 'ધરમ'
સં. મક્ત	>	" 'ભગત'
સં. સ્નાન	>	" 'ચનાન'
સં. સ્વર્	>	" 'સુરજ'

(૧) સંયુક્તાક્ષરનું ઉચ્ચારણ કરતાં સામાન્ય બોલનારને મુશ્કેલી પડે ત્યારે એ આગળ કોઈ સ્વરનો ઉપજન કે ઉમેરો કરીને બોલે છે, તેને ઉપજન આપાર કહે છે. અર્થાત્તીન ભારતીય ભાષાઓમાં આનાં ઘણા ઉદાહરણો મળે છે કે ત

સં. સ્ત્રી	>	બોલચાલની ગુજ મા 'અસ્ત્રી'
સં. સ્નાન	>	" 'અસ્નાન'
અ સ્કૂલ	>	" 'ઇસ્કૂલ'
સં. સ્ટેશન	>	" 'ઇસ્ટેશન'

ભાષાકુટો

આગળના પ્રકરણમાં આપણે ભાષાની ઘટના કે આકૃતિ અનુસાર ભાષાના કેવા વર્ગો પડે છે તે જોઈ ગયા પછી (શબ્દો) કે વાક્યોની ઘટનાના સ્વરૂપ ઉપરથી એ વર્ગો પાડવામાં આયા છે એને આકૃતિ-મૂલક કે ઉપાત્મક વર્ગીકરણ કહે છે.

ભાષાઓમાં પદઘટના વિરાત શબ્દોના અર્થતત્ત્વ અને ધ્વનિતત્ત્વની સમાનતા, ભાષાપ્રદેશોનું ભૌગોલિક સાન્નિધ્ય, ઇંગ્લેન્ડે અનુનક્ષીને જે વર્ગો પાડવામાં આવે છે તેને ઐતિહાસિક કે પારિવારિક વર્ગીકરણ કહે છે. ભૌગોલિક સાન્નિધ્યમાં આવેલા પ્રદેશોની ભાષામાં આકૃતિમૂલક સમાનતા ઉપરાંત શબ્દના અર્થતત્ત્વ ને ધાતુ-પ્રત્યય આદિમાં પણ સમાનતા હોય તો એ ભાષાઓને એક પરિવાર કે એક કુળની ભાષાઓ

ગણવામાં આવે છે. આ પ્રકારના વર્ગીકરણમાં પણ ભાષાઓની ૨૪૩૫-
ધટના એ સૌથી મહત્વનું તત્ત્વ રહે છે.

આમ, શબ્દોના મૂળરૂપો (joints-places) કે ધાતુઓ (roots) માં,
એમને પ્રત્યયાદિ વાગીને સિદ્ધ થતાં નામ-આખ્યાતાદિક રૂપોમાં,
તેમજ તેમની વાક્યાન્વયપદ્ધતિમાં, સમાનતા અનુસાર નીચે પ્રમાણે
ભાષાકુળો પાંચવાગા આવ્યા છે :

- ✓ (૧) હેમિટિક (Hamitic) ભાષાઓ - પ્રાચીન ઈજિપ્શિયન, કોપ્ટિક
(Coptic), તુઆરેગ (Tuareg), કેનાઈસ (Kanbyle) અને
અન્ય બર્બર ભાષાઓ, મોમાલી, ફુલની (Fulani) ઇં
- ✓ (૨) સેમિટિક ભાષાઓ - પ્રાચીન એસિરિયા બેબિલોનની ભાષા, હિબ્રુ
(Hebrew), ફિનિશિયન (Phoenician), સિરિયાની ભાષા
(Syriac), અરબી (Arabic), એબિસિનિયન (Abyssinian), સેબિયન (Sabien), ઇં
- ✓ (૩) ઈન્ડો-યુરોપિયન (ભારત - યુરોપીય) ભાષાઓ - વૈદિક અને
સંસ્કૃત, પ્રાચીન ઈરાની, અવેસ્તન, પ્રાચીન ગ્રીક, પ્રાચીન લેટિન,
જર્મેનિક, રૉમાન્સિક ઇં ભાષાઓ, તેમજ એમાંથી ઉદ્ભવેલી
અર્વાચીન ભાષાઓ.
- ✓ (૪) કૉકેશિયન (Caucasian) - કાળા ચમુદ અને દેરિપચન સમુદ્ધ
વચ્ચેના પ્રદેશની : ઉત્તરી કૉકેશિયન અને દક્ષિણી કૉકેશિયન.
- ✓ (૫) યુરલિક (Uralic) ભાષાઓ - મગ્યાર (Magyar - હંગેરીની
ભાષા), ફિનિશ (Finn, ફિન્લેન્ડની ભાષા), લેપ (Lapp -
લેપ્લેન્ડની ભાષા), વોગુલ (Vogul), ઓસ્ટ્યાક (Ostyak).
- ✓ (૬) આલ્ટાઈક (Altaic) ભાષાઓ - મંગોલિયન, તુર્કી, તાતારી,
ઉઝબેક (Uzbek), ઇં

- (૭) ચીની-તિબેટી (Sino-Tibetan) કુળની ભાષાઓ - ચીની, ✓ સિયામી (Siamese), ગર્મી, તિબેટન, ઈં
- (૮) દ્રવિડી ભાષાઓ - તામિલ, તેલુગુ, મળયાળમ, કન્નડ, ગોડી, અને બ્રાહુઈ (Brahui)
- (૯) એસ્ટ્રો - એશિયન ભાષાઓ - હિંદી કાવ અને મુણ્ડા ભાષાઓ, ખામી, મોનખમેર (Mon - Khmer), નિકેગારી, ઈં
- (૧૦) મલય કે ઈન્ડોનેશિયન (Malayan or Indonesian) ભાષાઓ - મલય (Malay), સુન્દાનીસ (Sundanese), બાલી (Balinese), જાવાઈ (Javanese), ઈં
- (૧૧) મેનેશિયન (Melanesian) ભાષાઓ - ફિજિયન (Fijian), અને મેથોન ટાપુઓની ભાષા
- (૧૨) પોલિનેશિયન (Polynesian) ભાષાઓ - સામોઅન (Samoa), તાહિતી (Tahitian), માઓરી (Maori), હવાઈ (Hawaiian), ઈં
- ૧૩) પાપુઅન (Papuan) - (મલય અને પોલિનેશિયા વચ્ચેના) ન્યૂ ગીની અને એની આસપાસના ટાપુઓની ભાષાઓ
- ૧૪) બાન્ટુ (Bantu) ભાષાઓ - મલય અને દક્ષિણ આફ્રિકાની સનાહિલી (Santheli), લુગાન્ડા (Luganda), ઝુલુ (Zulu), કાફિર (Kaffir), સુબિયા (Subiya), ઈં
- ૧૫) બુશમેન (Bushman) અને હોટેન્ટોટ (Hottentot) ભાષાઓ - નૈ-સત્ય આફ્રિકાની, એ નામની જાતિઓની, પરસ્પર ભિન્ન રચનાની ભાષાઓ
- ૧૬) સુદાની (Sudanic) ભાષાઓ - પશ્ચિમ આફ્રિકાની યોરુબા ✓ (Yoruba), નૂબા (Nubi), ડિન્કા (Dinka), મસાઈ (Masai), અશાંટી (Ashanti) વગેરે ભાષાઓ.

(૧૭) અમેરિકન-ઇન્ડિયન (Amerindian) ભાષાઓ અમેરિકન-ઇન્ડિયન આદિ આદિમ જનતિઓના એલગોનકિન (Algonquian), એસ્કિમો (Eskimo), એથએસ્કન (Athabaskan), ઇરોક્વિયન (Iroquoian), મસ્કોગિયન (Muskogean), સિઓઅન (Siouan), ઇં ભાષાસમૂહો

(૧૮) ઇતર ભાષાવર્ગ - ઉપરનામાંથી કેઇ પણ વર્ગમાં સમાવિષ્ટ નહીં થઇ શકતી, સુમેરિયન (Sumerian), મિતાન્ની (Mitanni), કોસેસી (Cossian), એલામાઇટી (Elamitic), હિટ્ટાઇટ (Hittite), એટ્રુસ્કન (Etruscan) આદિ પ્રાચીન, અને જનપાતી, કોરિઅન, એનુ (Ainu), બાસ્ક (Basque) આદિ અર્વાચીન ભાષાઓ.

✓ બોલીઓ

“બોલી એ એવા જનસમુદાયની વાણી છે, જે પરસ્પરને સહેલાઇથી અને સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકે છે.” અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, “જેમના બોલવામાં સહજ રીતે ધ્યાનમાં આવે એવી કશી પરસ્પર વિલિનતા નજરે પડતી નથી એવા લોકોની વાણીને બોલી (dialect) કહેવાય છે.”^૨

સામાન્ય રીતે મોટા પ્રદેશવિસ્તારમાં બોલાતી ભાષામાં અંતરે અંતરે થોડાઘણા ફરક અવશ્ય પડતો રહે છે. એમાંથી, જેમાં યદુ થોડો, નહીં જેવો, ફરક વરતાતો હોય, અને બોલનારાઓને પરસ્પર

૨ સરખાવો : “...dialect is constituted by the speech of all these persons, in whose utterances variations are not sensibly perceived or attended to.”

- P. D. Gune, 'An Introduction to Comparative Philology', 1958. P. 16.

અતિ સહજપણે સુગમ્ય હોય એવા ભાષાના નિશ્ચિત પ્રાદેશિક વિભાગો પડના હોય છે. એ વિસ્તારોની ભાષાને બોલી કહે છે. કેટલાક ભાષાવિદો એને ઉપભાષા પણ કહે છે.

બોલી સામાન્ય રીતે કથ્ય સ્વરૂપની વાણી છે; સાહિત્યમાં એને ભાષ્યે જ ઉપયોગ થાય છે. એક જ બોલી બોલનારાઓમાં ઉચ્ચાર લગભગ એકસરખા હોય છે, તેમજ પદ્ધતના, વાક્યરચના, શબ્દભંડોળ અને (શબ્દોના) અર્થમાં ઉત્કટ સમાનતા હોય છે. સામાન્ય રીતે પામે પાસે આવેલા ગામોની વાણીમાં આ પ્રકારનું બોલી-સામ્ય નજરે પડતું હોય છે.

ગુજરાતની બોલીઓમાં પટ્ટણી (કે ઉત્તર ગુજરાતી), સૌરાષ્ટ્રી, અરોતરી (કે મધ્ય ગુજરાતી), અને સુરતી (કે દક્ષિણ ગુજરાતી) એ મહત્ત્વની પ્રાદેશિક બોલીઓ છે. એમાં પાછા ધણા પેદાબેદો હોય છે. ઉ. ત. સૌરાષ્ટ્રી કે કાઠિયાવાડી બોલીના પાછા આસાવાડી, ગોહિલવાડી, સોરઠી, ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રી ઇત્યાદિ પ્રબેદો છે.

પ્રાદેશિક બોલીઓની માફક જુદી જુદી જાતિઓની પોતાની જિન્ન જિન્ન બોલીઓ હોય છે. ઉ. ત. કાળી, ધારાળા, બારૈયા, મેમણ-બોળ, ઠાકરડા, આદિ જાતિઓની પોતપોતાની વિશિષ્ટ બોલીઓ છે, જેમાં કેટલીક ઉચ્ચારણ, શબ્દપ્રયોગ આદિની વિશિષ્ટતાઓ નજરે પડે છે.

બોલી અને સાર્વાત્રિક કે સ્ટાન્ડર્ડ ભાષા વચ્ચેનો ભેદ સમજી લેવો ઘટે છે. ભાષા એ વ્યાપક, યુનિવર્સલ પ્રદેશની એક સામાન્ય વાણી છે; બોલી એમાંના એક મર્યાદિત ક્ષેત્રનું, પરસ્પર વ્યવહારનું કથ્ય વાણી-સ્વરૂપ છે. સાર્વાત્રિક ભાષા પ્રદેશના સર્વ વિસ્તારોમાં સમાન રીતે પ્રચલિત હોય છે. એ વિસ્તારની જુદી જુદી બોલીઓના સમાન અવયવોથી સાર્વાત્રિક ભાષાનું ઘડતર થાય છે. સાર્વાત્રિક કે સ્ટાન્ડર્ડ ભાષાનો વિકાસ બોલીઓમાંથી થાય છે. કોઈક પ્રદેશના રાજકીય

મહત્વને દારણે એની મોતી સર્વમાન્ય ભાષા બને છે કેટલીક વાર ઉત્કૃષ્ટ પ્રભાવશાળી સાહિત્ય રચાયું ટોચ તેરી બોલી સાર્વત્રિક ભાષાનું સ્થાન પામે ઈ સામાન્ય ગીતે પ્રદેશની રાજધાનીનો વિકાસ થતો જાય તેમ તેના ઉચ્ચ સ્તરના સરકારી વોકેની ભાષા એ પ્રદેશની સર્વમાન્ય ભાષા બની નહ એમ મન્યુ કે એ ગીતે લડનની અગ્રેષ્ઠ ભાષા, કે પેરિસની ફ્રેન્ચ ભાષા કે આપણે ત્યાં પહેલાં પાટણની આનુશાનુના પ્રદેશની અને હાલ અમદાવાદના આસપાસના પ્રદેશની ગુજરાતી ભાષાએ સર્વમાન્ય (૨૦-૬૬) સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું છે

ભાષા-અધ્યયનની પદ્ધતિઓ

ભાષાનું અધ્યયન વિવિધ પદ્ધતિએ કરી શકાય છે. એક પદ્ધતિમાં સર્વમાન ભાષાના પૂર્વકે તપાસનાં તપાસતા આપણે પાછળ જઈએ છીએ, અને એ રીતે માળક્રમે ભાષાનો એવા વિકાસ થયો તેના ક્રિતિકાસના સીમાચિહ્નો નિર્ણય કરીએ છીએ અને ઐતિહાસિક અધ્યયન - પદ્ધતિ મુજબ છે કે ત ગુજરાતીનો ઉદ્ભવ પ્રાચીન ગુજરાતીમાંથી (જેને કેટલાક વિદ્વાનોએ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજધાની કહી છે), એનો પશ્ચિમી અપભ્રંશમાંથી (જેને વિદ્વાનોએ 'નાગર' કે 'ગૌર્ડ' અપભ્રંશનું નામ આપ્યું છે), એ અપભ્રંશ એની પુરગામી પશ્ચિમી પ્રાકૃતમાંથી, અને એ પ્રાકૃત આદિમ પ્રાકૃત (ભગવાન બુદ્ધ અને અશોકના સમયની જનભાષા)માંથી ઉદ્ભવી છે આ પદ્ધતિએ ઐતિહાસિક વિશ્લેષકન અનોકન કરતા કરતા આપણે રાઈ ૫ । ભાષાના પ્રાચીનતમ ઐતિહાસિક સ્વરૂપ સુધી પહોંચી શકીએ છીએ. ઉ ત આ પદ્ધતિએ આપણે ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ સોધતા મોધતા ભગવાન બુદ્ધ અને અશોકના કાળની આદિમ પ્રાકૃત મુધી - જેનું પૂર્વકાલીન સાહિત્યિક સ્વરૂપ સંહિતા-માત્રજાદિની વેદિક ભાષા જે-પરોગી શકીએ છીએ

પણ એથી આગળ જવાને જેનું કોઈ નિર્દર્શન ઉત્ક્રીષ્ટ લેખાદિકમાંયે જળવાયું નથી, એવા પ્રાગૈતિહાસિક આદિમ ભાષાસ્વરૂપ સુધી પહોંચવાને માટે ઉપરની ઐતિહાસિક અધ્યયન પદ્ધતિ પર્યાપ્ત નથી; એને માટે આપણે વૃક્ષનાત્મક અધ્યયન-પદ્ધતિનો આશ્રય લેવો પડે છે. એમાં લિન્ન લિન્ન સગદ ભાષાઓના પ્રાચીનતમ સ્વરૂપોના વૃક્ષનાત્મક અભ્યાસ દ્વારા એથીયે પુરાતન પ્રાગૈતિહાસિક સ્વરૂપની રૂપરેખા જાણવાની હોય છે. આ રીતે વર્તમાન ભારતીય ભાષા ભાષાઓનું મૂળ શોધતાં શોધના આપણે વૈદિક ભાષાનીયે પુરોગામી ઇન્ડો-ઇરાનિયન (ભારત-ઇરાની) ભાષાસ્વરૂપ સુધી પહોંચીએ છીએ; અંગ્રેજી, જર્મન, ડચ, ડેનિશ, સ્વીડીશ આદિ ભાષાઓનું મૂળ શોધતાં શોધતાં આદિમ પશ્ચિમી જર્મેનિક (Primitive West Germanic) નું સ્વરૂપ ઘટાવીએ છીએ; ફ્રેન્ચ, એનિશ, હટ્ટાસિયન, રુમાનિયન આદિના વૃક્ષનાત્મક અભ્યાસ દ્વારા એ ભાષાઓની જનની કથ્ય નેટિનની રેખાઓ આંકીએ છીએ. આ સર્વ પ્રાગૈતિહાસિક ભાષા-સ્વરૂપોની વૃક્ષના કરીને આપણે એના થે પૂર્વરૂપની, આદિમ ઇન્ડો-યુરોપિયન (Primitive Indo-European) ભાષાસ્વરૂપની રૂપરેખા કરીએ છીએ, જેની પછીના પ્રકરણમાં આપણે વીગતે ચર્ચા કરીશું.

આ ઉપરાંત આજે ભાષા-અધ્યયનની એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિનું શ્રિમમાં, વિશેષતઃ અમેરિકામાં, પરિશીલન થઈ રહ્યું છે. એમાં ભાષાની આંતરિક ઘટના - એના જ્વનિઓ, રૂપરચના, શબ્દ અને અર્થ, શબ્દઘટના આદિનો સૂક્ષ્મતયા અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. એ પદ્ધતિના અધ્યયનને વર્ણનાત્મક (descriptive) કે સંરચનાત્મક (structural) ભાષાવિજ્ઞાનનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ કોઈ એક ભાષાનું એક જ દાસાવધિમાં કેટલું સ્વરૂપ રહ્યું છે એનું દર્શન કરાવે છે. વર્ણનાત્મક ભાષાઅધ્યયનનું પ્રાચીન સમયનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ છે ગિરિનિનું સંકૃત વ્યાકરણ (અષ્ટાધ્યાયી). આપ્રાચીન સમયમાં કેવળ

નવીન રૂપે, ઐતિહાસિક આદિ પૂર્વસ્વરૂપોનો આશ્રય લીધા વિના ભાષા-સ્વરૂપનું તાત્ત્વિક અધ્યયન કરવાના પ્રયત્નો થયા છે. અમેરિકામાં આ પદ્ધતિનો વિશેષ આદર થાય છે. એના પુસ્તકનાંઓ કેનેથ એલ પાષ્ટક, બર્નાર્ડ પ્લોખ, જી. એલ. ટ્રેગર, અને ઝ્વીસન જે કેનીમ (ધ્વનિગ્રામ) ના વિશ્લેષણના પાયા ઉપર આ વર્ણનાત્મક કે વિવરણાત્મક ભાષાવિજ્ઞાન સ્થાપિત છે. ભાષાના કથ્ય સ્વરૂપના વિવિધ પ્રકારના અધ્યયનમાં અને અઘાવધિ જેમનાં સ્વરૂપો—ધ્વનિ, ઉપરચના, વાક્યધરૂના આદિનો સુવિશિષ્ટ રીતે અભ્યાસ થયો નથી તેવી ભાષાઓના અધ્યયન માટે આ પદ્ધતિ સવિશેષ ઉપયોગી છે. ઉ. ત. ડાંગ જેવા ગુજરાતના સીમાવર્તી પ્રદેશોની ભાષાના અધ્યયન માટે આ પદ્ધતિ ઘણી ઉપયુક્ત નીવડી શકે. અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાંથી હિંદી ભાષાનાં આ પદ્ધતિએ અધ્યયન થયાં છે. ૩

પ્રકરણ ત્રીજું

આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયન-ભારત-યુરોપીય

આર્યભાષાઓની સમાનતામાંથી આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયન

ભાષાની કદપના—અઠારમી સદીમાં સર વિલિયમ જેન્સ સરકૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરતા એને અપૂર્વ ગદ્યારણવાળી, ગ્રીક કરતા વધુ સંપૂર્ણ રૂપની, લેટિન કરતા વધુ સમૃદ્ધ અને એ બંને કરતા અતીવ સરકારી તરીકે વર્ણવી, અને એમના ધાતુઓ અને વ્યાકરણના સચોટ સાદૃશ્ય ઉપરથી એમને એક જ મૂળ આદિભાષામાંથી ઉદ્ભવેલી કદપી ભાષાથી એક પ્રાચીન આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયન (Primitive Indo-European) ભાષાની કદપના અસ્તિત્વમાં આવી. સર વિલિયમ જેન્સે પછી જર્મેનિક-ગોથિક, કેલ્ટિક અને અને પ્રાચીન પર્સિયન ભાષા પણ આ આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયનમાંથી નીકળી આવેલી કદપના કરી^૧ સર જેન્સની આ અદ્ભુત શાસ્ત્રીય કદપનામાંથી ઇન્ડોયુરોપિયનના અભ્યાસનો આરંભ થયો

---

૧ સરખાવો : "The Sanskrit language, whatever be its antiquity, is of wonderful structure, more perfect than the Greek, more copious than the Latin, and more exquisitely refined than either, yet bearing to both of them a stronger affinity both in the roots of verbs and the forms of grammar, than could possibly have been produced by accident, so strong indeed that no philologist could examine them at all without believing them to have sprung from some common source, which perhaps no longer exists. There is a similar reason...for supposing that both the Gothick and the Celtick had the same origin with Sanskrit, and the Old Persian might be added to the same family."

—T. Burrow, *The Sanskrit Language*, (London, 1955), p 6

સંસ્કૃત, અવેસ્તન, ગ્રીક, લેટિન, ગોથિક, સ્લાવોનિક ભાષામાં
ઝેટકું બધું સૂચક સામ્ય છે કે સર્વ એક જ મૂળ આદિ ભાષામાંથી
ઉદ્ભવી એમ માનવું અનિવાર્ય થઈ પડે છે. નીચેના એ લિત્ત લિત્ત
ભાષાઓના સમાનરૂપના શબ્દો ઉપરથી એ સાદર્ય કેટલું ઉત્કટ છે
તેનો ખ્યાલ આવશે.

સંસ્કૃત	અવેસ્તન	ગ્રીક	લેટિન	ગોથિક	સ્લાવોનિક
અહમ્	azema	égō'	ego	ik	as

(સિથુએનિયન)

મામ્	nam }	mé }	mē }	(mis) }	mi (,)
મા	mā }	émé }	mibi }	mik }	
તમ્	tem	tón	istum	thana	to
દ્વૌ	dva	dúo	duo	twai	dva
સપ્ત	hapta	eptā	septem	sibun	septyni
અષ્ટૌ	asta	okto'	octo	ahtau	asztuni
અસ્તિ	asti	esti	esti	—	gesta
જનાસઃ	—	géneos	generus	—	—
પિતૃ	pita	patér	pāter	fadar	—
શસત્	satem	hekaton	centum	hund	—
વેદ	vaēdā	okla	video	wait	vale

(જર્મેનિક)

અવિઃ	avis	ois	ovis	awēthi	aves
------	------	-----	------	--------	------

(સિથુ)

આવા સંખ્યાગ્રંથ સમાન રૂપના શબ્દો આ ભાષાઓમાં મળ્યા
આવે છે. આથી આ સર્વ ભાષાઓ
ઉદ્ભવી દરી એવું સદ્ગજ અનુમાન થાય
ઇન્ડો-યુરોપીયન, ઇન્ડો-કેલ્ટિક, ઇન્ડો-યુરોપીયન

આપવામાં આવ્યા છે, જેમાથી છેલ્લું ઇન્ડોયુરોપિયન નામ (જર્મન સિવાયના) વિદ્વાનોમાં સૌથી વધારે પ્રચલિત થયું છે. ઉપરની ભાષા-ઓની સરખામણી કરીને એમના વિકાસનું, વસણેનું અવનોક્તન કરીને એ માર્ગે પાછળ-અને પાછળ જઈને ભાષાવિદ્વાનોએ અત્યંત શ્રમ લઈને ઇન્ડોયુરોપિયનનું સ્વરૂપ દર્શવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ઇન્ડો-યુરોપિયનના કોઈ ઐતિહાસિક નમૂનાઓ ઉપલબ્ધ નથી; એની ઘટના એ શાસ્ત્રીય દર્શના (scientific imagination) નું કળ છે; એટલી એની મર્યાદા હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. આમ ‘મા ઘેર છે’ એ ગુજરાતી વાક્યનું મૂળ પ્રાકૃત-સંસ્કૃત-વૈદિક-ઇન્ડોઈરોપિયન સ્વરૂપોદ્ધારા પ્રાગૃતર્તન કરનાં (working backwards) ‘matters ghrihoi es-akce-ti’^૨ એવા સંભવિત આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયન (Primitive Indo-European) રૂપમાં શોધી શકાય.

ઇન્ડોયુરોપિયન લોકો : આદિ નિવાસસ્થાન

આદિમ ઇન્ડો યુરોપિયન લોકોને ભાષાશાસ્ત્રીઓએ વીરોસ (wiroz, cf. Sk Vair Latin vir, Germanic wer) નામ આપ્યું છે એ ભાષાદૃષ્ટિએ ઉત્તરકાલીન સેલ્ટિક, ગ્રીક, ગોથિક અને જર્મેનિક, કેલ્ટિક, ઇન્ડોઈરોપિયન (વેદિક અને અવેસ્તન) ભાષા બોલનારી પ્રજાઓના પુરોગામીઓ છે.

એમનું આદિ નિવાસસ્થાન (original home) કયું એ સંબંધે પુષ્ટજી જાણપોહ થયો છે. અદિ ઇન્ડોયુરોપિયન અથવા વીરોસલોકોએ લેખનકળા સિદ્ધ કરી નહોતી, અને ઇતિહાસમાં કાળક્રમે ઇજીપ્શિયન, મુમેગિયન, એસિરિયન, ગ્રીસના ઇજીઅન (Aegean), હરાપ્પા અને મોહેનજોદારોના પ્રાગૃત (Pre-Aryans) લોકો, અને ચીનીઓ પછી એમનો ઉદય થયો જણાય છે. આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન લોકોના પ્રાચીન

નિવાસસ્થાન સંબંધે વિદ્વાનોએ બિજલિજ તર્ક દર્શાવે છે. મેસપોટમિયન મધ્ય એશિયાને આર્યોનું પ્રાચીનનમ નિવાસસ્થાન માન્યું હતું. લેવાએ આ મતને વિરોધ કરીને યુગપના કેમ પ્રદેશમાં આદિમ આર્યો રહેતા હોવા બેબ્લોને એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતું. યુગપના પશ્ચિમ બિજલિજ પ્રદેશો-રશિયા, જર્મની, રોકેન્ડનિયા, પોલેન્ડ છ-આર્યોના પ્રાચીન વસતિસ્થાન તરીકે કદપરામાં આવ્યા છે. આમાં પૂર્વયુરોપને આર્યોના મૂળ વનન તરીકે ગણવા તત્ત્વ વિદ્વાનોનું વિશેષ વલણ છે. મધ્ય અને પૂર્વ યુરોપના પ્રાચીન કવચરૂપના અવશેષો (glacial moraine) આદિ ઇન્ડોયુરોપિયન પ્રજાએ બિબા કહેલા માનવાનું ધણું અનુકૂળ છે. ઇન્ડોયુરોપિયન જેવી ઘોડા અને પશુઓ પાળનારી પ્રજાને ઉત્તરમાં શીત પ્રદેશો કરતા મધ્ય અને પૂર્વ યુગપની ભૂમિ નિવાસસ્થાન માટે વધારે અનુકૂળ પડે. આ પ્રદેશ યુગપ ગતના કે અન્ય પ્રજાઓનું દમણ થતા આર્યો ત્યાંથી ઉત્તર, પશ્ચિમ, અને દક્ષિણના પ્રદેશોમાં પ્રસરી અને સ્થાની મૂળ વસનારી પ્રજાઓ સાથે ભળી જઈ, જર્મન, પ્રીક, પ્રાચીન ઇટાલિયન અને ઇન્ડોઈરનિયન બન્યા. લોકમાન્ય બાળગંગાધર ત્રિવેદે ઉત્તરયુગના પ્રદેશને આર્યોના પ્રાચીન વસતિસ્થાન તરીકે માન્યો હતો, તે ૧૮૫૬ ક્રિ. પૂ. વિદ્વાનો દ્વિત્વે જ આર્યોનું મૂળ વનન ગણે છે, પણ આ મતને માનવરસાસાનનો ટેકો નથી. સર્જ (Serga) નામના ઇટાલિયન માનવરસાસાઓએ એશિયામાધનરના ઉચ્ચ પ્રદેશને આર્યોના આદિ વનન તરીકે દર્શાવે છે, અને એ પ્રદેશમાંથી મળેલા પ્રાચીન ઇન્ડોઆર્યનને મળતી આવતી પ્રાચીન 'હિટ્ટાઈટ' (Hittite) સામ્રાજ્યના અવશેષો આ મતનું સમર્થન કરતા હોય છે.

બ્રેન્ડન્ટેનસ્ટેન (Brandenstein) યુરપની દક્ષિણે આવેલા ઉચ્ચ પ્રદેશને આર્યોની આદિમ નિવાસભૂમિ માને છે. જ મૂળ ઇન્ડોયુરોપિયન પ્રજા, જેમાંથી ઇન્ડોઈરનિયન સમૂહ દળ ફેરે નહોતો. પણ, એગની

ભાષાના જુદા જુદા થરોનો તત્તરપર્શી અભ્યાસ કરીને એ એવા નિર્ણય પર આવે છે કે મૂળ ઇન્ડોયુરોપિયન લોકો સ્કા કુંગરાળ પ્રદેશમાં રહેતા હશે. ત્યાં જંગલો હોય એમ લાગતું નથી. ત્યાં ઓક, પાઈન, નેતરની જાતનાં અને એવાં થોડાંક સિંચાય અન્ય વૃક્ષો કે ફળવૃક્ષો, કે એલ્ડ (elm), ઓટર (otter), વનવરાહ, વઠ, શિયાળ, રીંછ ઇં સિવાયનાં અન્ય જંગલી પ્રાણીઓ થતાં નહોતાં. પ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયનના પ્રથમ થરમાં ગાય, ઘેટું, ગરૂરી થોડો, કૂતરો અને કુકર જેવાં પાળેલાં પ્રાણીઓનો નિર્દેશ મળે છે. આદિ આર્યોને જળચર પ્રાણીઓ કે માછલીની માછિની હોય એવું લાગતું નથી. આ પછી કેટલેક કાળે આર્યો મૂળ નિવાસથાન છોડીને નીચાજુવાળા, જંગમય પ્રદેશમાં આવ્યા, જ્યાં એમને ઘણાં વધારે પ્રાણીઓ અને વનરપતિની જાણ થઈ.

આમ પ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષાના સદૃશી પુરાતન થરના અભ્યાસ ઉપરથી એન્ડેન્સ્ટાઈનને લાગે છે કે યુરલ પર્વતની દક્ષિણે અને પૂર્વે વિસ્તરેલા કિર્ગિઝ (Kirghiz) ઉચ્ચ પ્રદેશો આર્યોના આદિ વતન તરીકે સૌથી વધારે શક્ય લાગે છે. ત્યાંથી પ્રસરીને આદિ આર્યો કાર્પેથિયનથી બાલ્ટિક મુખીનાં યુરોપનાં સપાટ મેદાનોમાં વિસ્તર્યાં, એ સમયે આદિ આર્યોનો સંપર્ક ઇજિપ્શિયનો કે ઇજિપ્શનો દરનાં મેસેપોટેમિયાના સુમેરિયનો અને એક્કેડિયનો સાથે વધારે હતો, એમ એમની પાસેથી ઉઠીના લીધેલા શબ્દસમૂહો પરથી લાગે છે. આમ એન્ડેન્સ્ટાઈન મધ્ય એશિયાના પશ્ચિમ ભાગને આર્યોનું આદિ નિવાસસ્થાન ગણે છે.

અદ્યતન ભાષાવિદો આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયન નિવાસસ્થાનની સીમાઓની આટલી રૂપરૂ અને સુરેખ રેખાઓ આંકવી શક્ય ગણતા નથી. આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયન ભૂમિની પૂર્વ તરફની સીમા પ્રાચીન હિન્દો-ઉર્મિયન ભાષાભાષી—વૅદિકા અને યુગલ વચ્ચેના—પ્રદેશથી સીમિત થઈ જાય છે. ગ્રીસ અને ઈટાલિમાં ઉત્તર જાનુએથી આર્ય પ્રજાઓ આવી એ સુરાત છે,

ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સમાં આર્ય જાતિઓનો પ્રવેશ મધ્યયુગપર્યાયી ઈ. સ. પૂર્વે પાંચ સૈકામાં થયો હતો. રૂપેન અને પોર્ટુગલમાં તો હજારો સમય મુંઘી આર્યેતર જાતિઓ વસેલી હતી. આ સર્વ એમ સૂચવે છે કે મધ્ય યુગપરના રૂઢાઈન નવીની મધ્ય અને દક્ષિણ રશિયા સુધીનો વિસ્તાર એ ઇન્ડો-યુરોપિયન પ્રજાઓનું મૂળ નિવાસસ્થાન હતું. એમાં એકજ આદિમભાષા બોલાતી નહીં હોય, પણ ભિન્ન ભિન્ન ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષીઓ બોલાતી હતી એ ભાષીઓ પરસ્પર સથે સંબંધ અને સંકલિત હતી, પણ કેવળ એકજ ભાષાસ્વરૂપ એ હતી નહીં.* એમાંથી ભિન્ન ભિન્ન ભાષા બોલતી પ્રજાઓનાં અગ્નિ પુરાતન સમયમાં—ઈ. સ. પૂર્વેની ત્રીજી સદસ્રાબ્દિમાં—અગાનતને થયાં હશે એમ માની શકાય.

આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયન સંસ્કૃતિ—પ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયન સંસ્કૃતિ વિશે ઐતિહાસિક કાર્ક પ્રકારની માહિતી ઉપલબ્ધ નથી, પણ આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષાના કેટલાક નિદેશો ઉપરથી એનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયન કે વીરોસ લોકો મૂળ નોર્ડિક (Nordic)—ઊંચા, મજબૂત, ગોર, સીધાં નાક બૂરી આંખો અને સોનેરી વાળવાળા—હોઈ શકે, જે કે નિશ્ચયપૂર્વક રીતે એમના વંશસ્વરૂપ (racial characteristics) વિશે કહેવું મુશ્કેલ છે. સંસ્કૃતિમાં એ ઇશ્વરપૂજન, મુનેગિયન, એસિરીયન, ઇશ્વરપૂજન કે ચીની પ્રજાઓ જેટલા આરંભમાં આગળ રહેલા નહીં હોય, પરંતુ એમની ભાષા, એમની સમાજવ્યવસ્થા, અને એમની તોજરિવતા અદ્ભુત હતી, જેણે એમને સર્વત્ર વિજય અપાવ્યો. એમની ભાષા સદવાસમાં આવેલી સર્વ પ્રજાઓએ સ્વીકારી એમની સમાજવ્યવસ્થાનું કેન્દ્ર કુટુંબ હતું. જે એકપત્નીવાચી (monogamous) અને પિતૃસત્તામૂલક (patriarchal) હતું. આ

પ્રકારના કુટુંબોના વિકાસમાંથી ટોળાઓ (clans-હિંદમાં જન, ગોત્ર કે વિશ) બની, અને અનેક વ્યવસ્થિત ટોળાઓ મળીને પ્રજા થતી. એનો અધિપતિ રાજા (રાજા, લે rex) હતો, જે ધણી વાર સભામાં ચૂંટાઈને બનતો. ગામડાં કે નગરોના અસ્તિત્વના ઉદ્દેશ્ય મળતા નથી.

ગ્રામીન આર્યોમાં નારી માટે આદર હતો. દુહિતા તરીકે એનું હેતથી પાલન થતું, પત્નીરૂપે એ પતિના સમગ્ર જીવનમાં સહચરી બની રહેતી, અને માતા તરીકે એ સર્વ પ્રજામાં આદરણીય લેખાતી. વિધવાના નિર્દેશો બાપાના ગ્રામીન ઘરમાં મળે છે.^૫ સગ્ન વિકલ્પથી કે હરણથી થતાં હશે. વધુ એ શબ્દ 'વહન' નો નિર્દેશ છે.

ઈન્ડોયુરોપિયન ધર્મમાં અગ્રાત તત્ત્વના મંગલ સ્વરૂપની પૂજા થતી. ઈશ્વરની એમની કલ્પના અમર, પરમ કલ્યાણકારી તેજસ્વી તત્ત્વ તરીકેની હતી, જે કે ધણી વાર ઈશ્વરમાં માનવસ્વરૂપ અને માનવ ભાવોનું આરોપણ થતું હશે. ઈશ્વર-પિતાની, લૈઃ વિતા Jupiter ની ભાષના પણ ત્યારે અસ્તિત્વમાં હશે. આત્મામાં અને પૂર્વજન્મમાં આદિ આર્યો માનતા. પિતૃપૂજા એમનું ધ્યાનપ્રેરણકારી સ્તંભ છે, અગ્નિનો એમને પરિચય હતો. યજ્ઞ એ પૂજનો ગ્રામીન પ્રકાર હતો.

જે વૃક્ષો^૬ અને પ્રાણીઓ નો^૭ આદિ આર્યોને પરિચય હતો તેમનો નિર્દેશ આગળ ક્યો છે. ધોરણે પાણીને ઉપયોગમાં લીધો એ આર્યોની અતિ મહત્ત્વની સિદ્ધિ છે, તરણ કે એમની પહેલાં બળદ, ગધેડું, જોંટ વગેરે ધીમી ગતિવાળા પ્રાણીઓ વાહન તરીકે વપરાતાં. ઘોડાના

^૫ સં. વિધવા, લે. vidva, ગ્રી. vido ૫૦

^૬ એક, પાઈન, નેતરની જાતનાં, ગ્રંદર આપતાં અને અન્ય ઘોડાં વૃક્ષો.

પાળેલમાં ગાય, ઘેટું, બકરી, ઘોડો, કુતરો અને દુધર આર્યોને મહત્ત્વનાં હતાં. પાળેલાં પ્રાણીઓ એ જ ધન ગણાતું. જેમકે ગવેષણ એટલે 'ધનની શોધ', લે. pecunia (સં. પશુ-પૈસો)

ઉપયોગથી ગતિ ઘણી વધુ થઈ, અંતરો ઘટ્યા અને સંસ્કૃતિવિનિમય ત્વરિત અને સમગ્ર બન્યો. આર્યોના દિગ્વિજયનો યશ પણ કેટલેક અંગે અશ્વ જેવા શીઘ્ર ગતિવાળા વાહનને આભારી છે.

આદિ આર્યોના ઘર લાટડાના, ચામલા અને છાપરાવાળાં હતાં, ને એમના આયુધો પથ્થરના કે ત્રાણાના હતા. આદિ આર્યોના સમયને માનવવંશશાસ્ત્રીઓ પથ્થર-ત્રાણાના યુગ (stone (upper age) માં મૂકે છે.

પૈસાને બદલે ગાયો જેવાં પશુઓનો વિનિમય રતો. પાણેલાં ઘેર અને એમના મલ્લાદિકથી ગુજરાત આસપાસ 'ત્રેમના' માંસમાંથી પણ કેટલીક વાનીઓ બનતી માટીનાં કે પાદાનાં વાસણોમાં ખુદ્દા અગ્નિ ઉપર રાંધવામાં આવતું. એમના આગડામાંથી પેશક થતા. બેનમાંથી પણ વસ્ત્રો બનાવાતાં વણવાતું ને સીવવાતું એ જાણીતા. સં મધુ Gk. methu, OHG. metu ઇત્યાદિયાં કેઈ મધુર મધનો. પેશ તરીકે ઉપયોગ સ્પષ્ટવાચ છે.

પશ્ચિમના એટલે યુગેપિયન આર્યોએ ખેતી કરવાનું વહેતું શરૂ કર્યું. ઇન્ડોઇરાનિયન લોકોએ ખેતી ગોડી પ્રદણ્ય કરી.

શિકાર સુપરિચિત વિનોદનુ સાધન હતું, અને વન, રીછ, ઓટર (otter, સં હદ્ર સસલાં) વગેરે પ્રાણીઓનો શિકાર થતો; અન્ય દિસક, પ્રાણીઓની પ્રાચીન આર્યોને બળુ નહોતી.

ગામો વચ્ચે વેપાર થતો; અને ઋગ્વેદના પણિ લોકો જેવા પરદેશીઓ એ ચલાવતા. માપવાને માપ રહેતાં, લુહાર, કુશાર, સુતાર વગેરે કારીગરોના નિર્દેશો મળે છે.

સમયના વિભાગ પણ આર્યોએ કર્યા હતા. આદિ ઇન્ડોયુરોપિયનમાં

હેમન્ટ-ઋતુ વર્ષની સૂચક હતી. સં. હિમા, Grk. kheimlón, Lt. hiems, અર્થાત્ શિયાળો. હિન્દમાં પ્રવેશ્યા પછી એ જલ્દીને વર્ષ ઉપરથી આર્યોએ 'વર્ષ' એ નામ આપ્યું. માસ અને રાત્રિદિવસ એ નાના વિભાગો હતા. (સં. દાઘ, ગ્રે. tag, અં. day; સં. નક્ત, જર્મન nacht, અં. night). સપ્તાહને માટે ઇન્ડોયુરોપિયનમાં સામાન્ય શબ્દ નથી.

પ્રાચીને માટે પ્રાણ લેવાનો એ યુગ હતો, એ કે ધણી વાર ખૂનના જલ્દમાં દંડ આપ્યાથી ચાલતું.

આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયન પ્રજાનાં સ્થળાંતરો — આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયન પ્રજામાંથી મૂળ વતનમાંથી પ્રથમ સ્થળાંતર (migrations) કરનાર હિટ્ટાઇટ (Hittite) લોકો હતા. હિટ્ટાઇટ લોકો દક્ષિણ તરફ આવ્યા અને એશિયા માઇનરમાં ત્યાંની મૂળ પ્રજાઓને પરાગત કરીને સિધર યયા (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ ની આસપાસ કે જરા વહેલા). એમની ભાષામાં પણ અન્ય પ્રજાઓના સંપર્કે કેટલુંક રૂપાંતર થયું. એમની પછી ઇન્ડોઇરાનિયન લોકો નીકળ્યા અને ઇ. સ. ૨૦૦૦ ના અરસા સુધીમાં મેસોપોટેમિયામાં આવી પહોંચ્યા. પછી થોડે ગમચે આદિવનનના પશ્ચિમ પ્રદેશોનાં જામેલી અને પૂર્વ યુરોપ, પોલેન્ડ, અને કાર્પેથિયન ઇન્ડો પ્રદેશોમાં વિસ્તરેલી હેલેન (Hellenes) પ્રજાએ જાલ્દન પ્રદેશોમાં થઇને દક્ષિણ-ગ્રીસ અને પશ્ચિમ એશિયામાઇનરમાં સંક્રમણ કર્યું અને ત્યાંની પ્રાચીન પ્રજાની સાથે જાળીને પ્રાચીન ગ્રીક સંસ્કૃતિ ધરી, ઇ. પૂ. ૧૦૦૦. પૂર્વ અને ઉત્તર જર્મનીમાં વસેલી આર્ય ટોળાઓ એંગલ અને સેક્સન (Angles and Saxons) કેપે ઇંગ્લાંડમાં, આઇસલેન્ડમાં, ડેન્માર્ક, સ્વીડન અને નોર્વે વગેરે પ્રદેશોમાં વિસ્તરી.

ઇન્ડોઇરાનિયન પ્રજાના પશ્ચિમભાગમાં ઉત્તર એશિયા માઇનરનાં બોગહેઝ કો (Boghhez Koi) ના મૃત્તિકાલેખો (ઇ. પૂર્વ ૧૪૦૦)

એક અતિ મહત્વનું મીમાયિક્ત રજૂ કરે છે એ મિતાન્નિ (Mitanni
cf. સં. મિત્રાણિ) નામના યોદ્ધાએ પ્રાચીન એગિપ્તોનિયન સિપિમાં બળેલાં છે.
એમાં હન્દર (In-da-ra, સં. ઇન્દ્ર) મિઈનર (Mi-it-ta-ra, સં.
મિત્ર), ઉ-રુ-વાન-અ (U-ru-wa-a-a, અ. વરુણ) અને ન-સ-
અત-તિ-ય (Na-sa-at-ti-ya, અ. નાસત્યૌ) હં. દેવતાઓના
નિર્દેશ છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે હં. સ. પૂર્વના દ્વિતીય મહાઆબ્દમાં
મેસોપોટેમિયા અને એગિપ્તોનિયાના પ્રદેશોમાં એની પ્રજા રાજકારણ અને
સંસ્કૃતિમાં અમર્યાદે હતી, જે વૈદિક દેવતાઓ પૂંજની, જેમનાં નામ
સંસ્કૃત ધરાનિયન જેવા હતા, અને જેની માળા વૈદિક ભાષા કરતાં
પૂર્વરૂપની, જેને વૈદિક કરતાં હન્દર-ધરાનિયન કહી શકાય તેવી હતી.
એમાં વપરાયેલાં સિમ્લિઅ (Simlir), શુવરદત્ત (Suvardata)
જેવાં ઉપો વૈદિક સંસ્કૃત હિમાલ અને સ્વરવસથી આવશ્ય પ્રાચીન
છે. આમ મિતાન્નિ જેવાં કેટલીક ટોળાઓ એશિયામાધનરમાં જ
કાયમી વસવાટ કરીને રહી, અને ત્યાંની પ્રજાની સાથે તદાકાર થઈ
ગઈ, તો અન્ય ટોળાઓ, ખાસ કરીને પર્ગુ, મદ, શક હં. ટોળાઓ
પૂર્વમાં આગળ વધી અને હરાનગા વગીને પર્યંત, મીડ વગેરે પ્રજાઓ
બની અને પ્રાચીન ધરાનિયન સંસ્કૃતિ ખિન્નારી શક સોડા ઉત્તર ધરાનમાં
અને ત્યાંથી દક્ષિણ રશિયામાં પ્રસાર્યા. કેટલીક ભૂગુ, ભરત, મદ, કુરુ
જેવી ટોળાઓ હજી પણ પૂર્વમાં આગળ ચાલી અને દિંદમાં
પંચનદ (પંચન)ના પ્રદેશમાં ધીમે ધીમે વસી. વેદમાં આ પ્રદેશને
ઉદ્દેશ્ય નથી, કારણ કે આગેાહવા, લૌગાવિક પરિચયનિ, અને આદિ

જુઓ Chatterji Ibid., 15

Haru, Mandu, અને Kassite લોકો આ રીતે એશિયામાધનરમાં
સંક્રાંતિ માટે વસ્યા.

વસાહતીઓ (દાસ કે દસ્યુ નોકો) પૂર્વ ધરાન અને ઉત્તર હિંદમાં એક જ ઉપના હોતા તેવી સ્થિતિનું સ્વરૂપ આર્યોને પોતા ધરાનથી જિત્તે એવા કોઈ દેશમાં આ યા કે એનું જ્ઞાન થયું નહોતું ધરાનમાં ઇન્ડોઇરાનિયન સંસ્કૃતિ અગ્નિપૂજન, મોગમી, સત્યાગ્રહ અને ગાથાઓ સંગીતી પ્રાગૈદિક સંસ્કૃતિ, વિમલ પાની આર્યોના હિંદમાં પ્રવેશ થતા પૂર્વે ૧૫૦૦ થી બહુ વરના થયો હોય એમ ઇન્ડોયુરોપિયન પ્રજાઓના પરિભ્રમણનો ઇતિહાસ જોતા નામતું નથી વૈદિક આર્યોએ પશ્ચિમમાં દેવો અને વીરો ॥ પ્રશસ્તિ ગાથાઓ (નરાયણ ગાથા) રચી એ વૈદિક ભાષા ॥ સ્વર્ગ વિશે સંવેપમાં આગળ ચર્ચા કરીશું

૮ આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષા — ભાષાશાસ્ત્રીઓએ આર્ય ભાષાઓ ॥ પ્રાચીન નમૂનાઓ જોઈ એમની સ્વરચ્છિયા વર્ગોનાં વલણો ધ્યાનમાં લઈ એમને ચીન-ગ્રીક પાછળ ચારી એ નમૂનાઓ ઉપરથી આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષાનું એક સર્વસાધારણ આદિ સ્વરૂપ કલ્પનાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ પુનર્નિર્માણ (reconstruction) ના ઔપદ્યૈસિક નિર્દેશન મળતા નથી, તેમ એમાં જિજ્ઞાસુ મળતી આદિમ ભાષાના થયેલો સમર હોય, છતાં એ-દર એ આદિમ ભાષાસ્વરૂપથી બહુ વિદૂર હોવાનો સભન નથી આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયનનું સ્વરૂપ એ યુરોપિયન ભાષાશાસ્ત્રીઓના પ્રિય વિષય છે અને એમાં પુષ્કળ સંશોધન થયું છે ૧૦ અહીં એ ॥ સ્વરૂપની ચર્ચા થઈ શકે નથી, અહીં માત્ર થોડાક મહત્વના મુદ્દા દર્શાવવાનો જ નિશ્ચય કરીશું પ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયનમાં આદિમ ભાષાસ્વરૂપમાં દોષ છે તેમ પદ્ધતિનું બાહ્ય હોતું અને કિયાના અપૂર્ણ પૂર્ણ પુનરાર્નિત વગર કેટલાયે જિત

૧૦ જુઓ Kar, Brugmann, Hermann, Hirt, Antoine Meillet, Jones, Wack, Carl Dahl, Bock, Albert Thumb, A. Walde, Alt et Carn, વગેરેના નોંધો સંદર્ભસૂચિ — Chatterji, Ibid, p 251

લિંગ સ્વરૂપો દર્શાવવાની શક્તિ તે ખરેખર વિશ્વકર્મા હતી. આરંભમાં જાતિ કુદરતી હતી, અને એ જાતિપ્રત્યાંના સાદરચથી દૃઢિમ વ્યાકરણજાતિ (grammatical gender) ઉદ્ભવી. એમાં કંઠ્ય વર્ણોના ત્રણ વિશિષ્ટ સ્વરૂપના સમૂહ (sects) હતા: વ, વહ, ઙ, ઙહ, વગેરે કંઠ્ય ઉચ્ચારો, જેમાંથી સંસ્કૃત કંઠ્યવર્ણો ઝળકમે નીકળ્યા; અને વ^h વહ^h, ઙ^h, ઙહ^h વગેરે દ્વ ખૂબ જેવા (ફારસી અરબી, કદર, ખૂબર, ગૂબુ જેવા) કંઠ્યોષ્ઠ્ય ઉચ્ચારો; અને એક વિલક્ષણ પ્રકારના કંઠ્ય-તાલબ્ય ઉચ્ચારો હતા, જે સામાન્ય રીતે કિ, ક્કિ, ક્કે (ક્ય, ક્ય, ક્ય-કિ) સંજ્ઞાઓથી દર્શાવવામાં આવે છે. એ સામાન્ય રીતે દ, ડ જેવા અગ્રસ્થાનીય (forward) સ્વરોની સાથે આવેલા, અતિ પુરાતન કંઠ્ય વર્ણો હતા. એમાંથી ઉત્તરકાલીન ભાષાઓના ક (કા), કી (કિ) ટ (કા) (pleasure ના ઉપાંત્ય ખ્વનિ જેવા) ઉદ્ભવ્યા હોવા સંભવ છે. દંત્ય અને ઓષ્ઠ્ય વર્ણો એમાં સંસ્કૃતથી ખાસ વિલિન રૂપના નહીં હોય. સંધર્મિ ખ્વનિ (continuant) વર્ણોમાં ક (સ) એ એક જ હતો જેનો સંધર્મિ વર્ણો સાથે ■ (શ્ચ) જેવા ઉચ્ચાર થતો. લ અને ર એ બે અર્ધસ્વરો હતા. એમનાં સ્વરવત્ રૂપો લ્, ર્ હતાં એ સિવાય ય, ષ, ન, મ, એ અન્તઃસ્થ વર્ણો હતા, જેનાં સ્વરસદૃશ રૂપો ઙ, ઙ, જ્, જ્, હતાં. મહાપ્રાણ (હ) ખ્વનિ એમાં હોવા વિષે વિદ્વાનોમાં નિશ્ચિતિ નથી. અતિ ક્ષુદ્ર ઉદ્ભાગીન સ્વર ષ (ઠ) (જેનું ઉચ્ચારણ અસ્પષ્ટ હતું,

ને માત્રામાન દ્વસ્વ સ્વરથી પણ અર્ધ હવું), ળ (L), ળે (જેનો ઉચ્ચાર વિષ્ટ ળે જેવો સંભવે છે), ળૌ (જેનો ઉચ્ચાર વિષ્ટ ળૌ જેવો હોય), એ પ્રાથમિક સ્વરો અને i અને u (ષ અને ઉ) એ દ્વિતીયિક સ્વરો જે સંયુક્તાક્ષરોમાં વિશેષ આવતા અને જેમની સાથે ય વ એ અર્ધસ્વરો સંકલિત હતા — એ ઈડોયુરોપિયનના વ્યાપક સ્વરધ્વનિઓ હતા. ઉપરના દ્વસ્વ સ્વરોની સાથે દીર્ઘ રૂપો ળા, ળે, ળૌ, પણ પ્રચલિત હતા. હાલની હિંદુ આર્ય ભાષાઓમાં અસ્વારિત ળ હોય છે (જેમકે રમત rāmat) એટલે અસ્કુટ (ઉગ્રસીન) ળ સ્વર વિપુલ પ્રમાણમાં વપરાતો અને એવા - ન્ય અસ્કુટ (હિંદીસીન) સ્વરો પણ ઈડોયુરોપિયનમાં સંખ્યાબંધ હતા.

વ્યવસ્થિત રૂપ ળ (abjara)^{૧૧} કે સંપ્રસારણ એ પ્રાચીન ઈડોયુરોપિયનનું = ગળપડતું વક્ષ્ય છે. અતિ પ્રાચીન ઈડોયુરોપિયનમાં સ્વરભાર રૂપ પ્રય. (harsh accent) હતો; જેમાંથી ધીમે ધીમે આરોહ રૂપ પ્રયત્ન pitch accent) ઉદ્ભવ્યો.

ભાષાબંધારણ (morphology)માં ઈ-યુ માં ત્રણ વચન (પ્રકૃતિમાં) એના યુગ્મમાં આંરતવવાળા પદાર્થો માટે, અને પછીથી સાધારણ રીતે દીર્ઘ પદાર્થો માટે વપરતાં દિવચન સાથે) અને આઠ વિભક્તિઓ હતી, જે લિન્ન લિન્ન અનુગો વડે દર્શાવાતી. સર્વનામનાં કેટલાક વિસદ્ધણ વિશેષત્વન રૂપો હતાં. જ્વલિતના સ્વયં સ્વરાન્તો (જેમ ગુજરાતીમાં નરનાનિ માટેઓકારાંત, અને નારીનાનિ માટે આકાર-ઈકારાંત છે તેવા) નહોતા રિધર થયા. સંખ્યકમાં દશક પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી, અને

^{૧૧} હિંદી ભાષાનાં નકો અને માટે ‘અપકૃતિ’ પદાધિ થાને છે. સંસ્કૃતમાં ‘માત્રિક અપકૃતિ’ છે — સૂન્ય, ગુપ્તસ્વર, હલિસ્વર. જ. વ. મુતિઃ, મરામિ, મારઃ.

દર્શક સર્વનામમાંથી 'એક' એક ઉદ્ભવ્યો. ક્રિયાપદોના કાળ અને અર્થ આદિ ઈ-યુમાં ક્રિયાપદ અને પદ્ય વચ્ચે આવતા અનુગ્રેથી દર્શાવાતા, જે સંસ્કૃત ક્રિયાપદોમાં વિકરણ પ્રત્યય રૂં અવશિષ્ટ છે. અવિષ્યકાળ હજી બંધાયો નથી; અવિષ્ય અને નઘતનભૂત સંપૂર્ણ ક્રિયાવાચક રૂપોમાંથી પછીથી બન્યા. બાર દર્શાવવાને ધાતુના રૂપનો અભ્યાસ (reduplication) થતો, જેમથી કેટલાક ખાસ પ્રસયોને યોગે પૂર્ણભૂતકાળ બન્યો. કેટલાક ધાતુઓમાં ભૂતકાલીન ક્રિયા દર્શાવવાને 'અ' આગમ આવતો.^{૧૨} ઇગ્જિપ્તવાચક, પ્રેરક અને પુનરાવૃત્તિવાચક અર્થો ધાતુના વર્ણો એવડાલીને (અભ્યાસથી) બનાવાતા. કર્મણિ પ્રયોગ ઈ-યુમાં નહોતો, એ reflexive-આત્મનેપદમાંથી પછીથી આવ્યો. હૃદયથી વિવિધ પ્રકારના ઇ-યુ માં હતા. અભ્યસ અને ઉપસર્ગાદિકની ઈ-યુ માં કર્મી ન હતી; એમના અવશેષ સંસ્કૃત ઉપસર્ગાદિકમાં મળે છે.

વિવિધ શબ્દોને એકત્રિત કરીને સમાસ બનાવવાની ક્રિયામાં ઇ-યુ નું સાદૃશ્યિક સામર્થ્ય પ્રગટ થતું. શબ્દકોશમાં ઇ-યુ આર્થો બહુ ઉદાર હતા: સુરસ, આસ્તાષક, સુમેરિયન, એક્સેડિયન અને સેમિટિક ભાષાઓમાંથી એમણે કેટલાયે નવા શબ્દો લીધા છે. ઉ. ત. ગૌ સુમેરિયન હાથ માંથી, જરુદ્ધ: એક્સેડિયન pilaવવમાંથી.

આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયનમાંથી ઉદ્ભવેલી ભાષાઓ—આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયનમાંથી^{૧૩} નામે પ્રખ્યાતે ભાષાકુલો ઉત્પન્ન થયાં છે.

ગ્રીક—હોમરની અને પ્રાચીન ઉત્કર્ણ લેખોની પ્રાચીન ગ્રીક ભાષા આસરે ઈ. સ. પૂર્વ આઠમી સદી જેટલી જૂની છે. એના એતિક ઇ આયોનિક, ડોરિક, કોઇને (koine, જેમાંથી અર્વાચીન ગ્રીક નીકળી છે) વગેરે પ્રભેદો છે. એમાં ઇ-યુ ત્વરિતોચ્ચાર્થ દ્રવવર્ણ (liquid) r ! ના

^{૧૨} સરખાવો સંસ્કૃત અભવન, હરવન અને ક્રિયાતિપ્રત્યયનાં ક્રિયા રૂપોનો આગમ અ.

ar અને al, j નો dj, k વડે પૂર્ણજૂત estēka (સં. તસ્યૌ), અને then (then) વડે અવતનજૂત બને છે, edothen.

લેટિન ઈં ઇટાલિક ભાષાઓ—લેટિનના ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ થી ૩૦૦ જેટલા પ્રાચીન લેખો મળે છે. એમાં મૂળ p m na en em, r, l ના or ol, bh dh ના f th યાવ છે. જેમકે સં. મરમિ, લે. fero, સં. ઘસત્ લે. ezum ઈં.

કેલ્ટિક ભાષાઓ —કેલ્ટિક ભાષા-સમૂહમાંથી માત્ર ગેલિક (Gallic)ના અવશેષો આમલેન્ડમાં કેટલાંક વિશેષનામોમાં મળે છે. બ્રિટાનિક, વેશ, કેર્નિશ, ઇં કેલ્ટિક સમૂહની ભાષાઓ છે. એમાં r l ના ri li અને e નો i યાવ છે. જેમકે સં. રાજા, લે. rex, કેલ્ટિક rix. પ્રાચીન આઈરીશના નિર્દેશો ઇ. સ. ની પાંચમી સદીથી મળે છે.

૧૩ હિટ્ટાઈટ (Hittite) એ ઈંડોયુરોપિયન જેટલી પ્રાચીન, અને એ જ કુળની ભાષા હોઈ એ ઈંડોયુરોપિયનની પુત્રી નહીં પણ ભગિની સખી છે. એનું અને ઈંડોયુરોપિયનનું મૂળ એથીએ પ્રાચીન ઠાઈ ઈંડો-હિટ્ટાઈટ જેવી અતિ પ્રાચીન ભાષા હોઈ શકે.

એનાતોલિયા (Anatolia) માં આવેલા બોઝાઝ-કોઈ (Boghaz - koi) માં પ્રાચીન હિટ્ટાઈટ સામ્રાજ્યની રાજધાની હતી. ત્યાંથી ક્યુનિક્તોમ (કીલાકૃતિ) લિપિમાં માટીની તખ્તીઓ ઉપર લખાયેલા, આશરે ઇ. સ. પૂર્વ ૧૬૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વ ૧૨૦૦ આસપાસ સુધીના, લેખો મળી આવ્યા છે. ઈંડો-યુરોપિયનની સમકક્ષ આ હિટ્ટાઈટ ભાષાના લેખો ઈંડોયુરોપિયન વર્ગની ભાષાના લેખોનું સૌથી પુરાતન નિદર્શન છે.

જર્મેનિક ભાષાઓ —આ સમૂહની સૌથી પ્રાચીન ભાષા ગોથિકનું ઇ. સ.ની ચોથી સદીનું નિદર્શન ઉદ્દિશ્વસે કરેલા બાઇબલના ગોથિક અનુવાદમાં સચવાયું છે. ઉત્તરજર્મેનિકમાંથી સ્વીડીશ, આર્કસેન્ડિક, નોર્વેજિયન, ડેનીશ ભાષાઓ નીકળી છે, જેમનાં લગભગ એટલા જ જૂના ઉદાહરણો મળે છે. પશ્ચિમ જર્મેનિકમાંથી ફ્રિઝિયન (Frisian) અને જૂની અંગ્રેજી ભાષા નીકળી. ઇ. સ. ની આઠમી સદીની હાઈ જર્મેનિકમાંથી હાલની જર્મન ભાષા, અને નવમી સદીની લો જર્મનમાંથી હાલની ડચ ભાષા ઉદ્ભવી છે.

જર્મેનિક ભાષાઓમાં n ના r નાં un, um, ur, u થાય છે. જેને ગ્રિમનો નિયમ (Grimm's law) કહેવામાં આવે છે તે સ્વરચક્રિયાનું નિદર્શન આ ભાષાઓમાં મળે છે.

આર્મેનિયન —આર્મેનિયન (Armenian) ભાષામાં ઇ. સ. ની ૫મી સદીમાં થયેલા બાયબલના અનુવાદ દ્વારા એનું સ્વરૂપ જાણવાનું મળે છે. મધ્યવર્તી i નો લોપ (hinoynું hnoy), n ના an am , અને વર્ગીય તૃતીય વ્યંજનોને રથાને પ્રથમ વ્યંજન (સં. દેશ, આ. tashn) ઈં આ ભાષાનાં લક્ષણો છે.

બાલ્ટો-સ્લાવોનિક અને આલ્બેનિયન ભાષાસમૂહ —

બાલ્ટિક દ્વીપકલ્પમાં બાલ્ટોસ્લાવોનિક ભાષાઓ, અને એના વાયવ્ય ભાગમાં આલ્બેનિયન ભાષા બોલાય છે. બાલ્ટિક ભાષાઓનો સૌથી પ્રાચીન લેખ નવમી સદીમાં થયેલો બાઇબલનો અનુવાદ છે. એના બાલ્ટિક પ્રબેદમાંથી લિથુએનિયન, લેટીશ, અને જૂની પ્રસિયન, અને સ્લાવોનિક પ્રબેદમાંથી રશિયન, પ્રાચીન સ્લાવોનિક, બલ્ગેરિયન, સર્બિયન, સ્લોવેનિયન ઈં એક અને સ્લોવેક, પોલિશ,

પોસ્ટેનિયન ભાષાઓ નીકળી છે. આદ્યેનિયનનો પરિચય પ્રમાણમાં મોડો, સંતરમી સદીથી થયો, એથી એનું પ્રાચીન સ્વરૂપ જળવાયું નથી.

આ ભાષાઓમાંથી ફેટલીકમાં n r ના in ir થાય છે, તેમ સંયુક્તાક્ષરોનું ઋજુકરણ (simplification) થાય છે.

તોખારિયન—આ ભાષા સૌથી છેલ્લી (૧૯૦૨-૫ સુધીમાં) જર્મન વિદ્વાનોના તુર્કાનના સંશોધન-પ્રવાસ (expedition) થી જાણવામાં આવી છે. ગ્રીક લોકોને આ પ્રજાની માહિતી હતી, જેમને એમણે Tokharoi નામ આપ્યું હતું. સં. શતમ્ તો. kandh, સં. દશ, તો. dek હો તોખારિયનના નમૂના છે.

ઇન્ડોઇરાનિયન ભાષા—વેદની અને અવસ્તાની (તથા ઇ. સ. પૂર્વે ૪મી સદીના ઇરાનિયન સમ્રાટ દરાયસના ઉત્ક્રાણ લેખોની) ભાષાને ઇન્ડોઇરાનિયન એવું સામાન્ય નામ આપ્યું છે. એની થોડાક વિશેષતાઓની આગળ ચર્ચા કરીશું.

ઇન્ડોયુરોપિયનમાંથી પ્રભવેલી આ ભાષાઓના એ મુખ્ય વર્ગ પડે છે: એક ઇન્ડોઇરાનિયન, આર્મિનિયન, આદ્યેનિયન, બાલ્ટો-સ્લાવોનિક ભાષાઓનો વર્ગ, જેમાં ઇન્ડુ કંઠ્યતાન્ત્ર્ય દિ નો કં ઉચ્ચાર થાય છે (ઇન્ડુ Ketem, સં. શતમ્); અને બીજો ગ્રીક, લેટિન, જર્મેનિક કેલ્ટિક અને તોખારિયન ભાષાઓનો વર્ગ, જેમાં દિ નો ગુદ્દ કંઠ્ય u ($=k$) ઉચ્ચાર થાય છે (ઇ. યુ. Ketem, લે. centum, ઉચ્ચાર કેન્ટુમ). આ કંઠ્યધ્વનિના વિકાસને જોત્ક લક્ષણ ગણીને ભાષાશાસ્ત્રીઓએ પહેલા, ઇન્ડોઇરાનિયન આદિ. વર્ગને શતમ્ વર્ગ (satem group) અને ગ્રીકલેટિન આદિ વર્ગને કેન્ટુમ વર્ગ (centum group) એવાં નામ આપ્યાં છે.

ધન્ડોધરાનિયન લાપાતું સ્વરૂપ—ઉપર દર્શાવેલા ઇ-યુ કંઠમતાલય ધ્વનિના ઇન્ડોધરાનિયનમાં ચ, રજ, ઝડ વગેરે સંધર્મી કે ઉચ્ચ ધ્વનિઓ બન્યા; ઇ, ઉ ને યોગે ઇ-યુ સ્ ને રધાને શ્ અસ્તિત્વમાં આવ્યો; કંઠચોળક (૧૪), ને કંઠવર્ણ (૧) અને સાદા કંઠય (ક) વર્ણમાં રૂપાન્તરિત થયા, જે ઇ એ જેવા તાલય સ્વરોની સાથે આવતાં ચ, ઇ, ઇન્ડો તાલય વર્ણોમાં રૂપાન્તર પામ્યા; તેમજ ઇ-યુ સ્વરસમૃદ્ધિ ધરીને દ્વરવ ને દીર્ઘ ા, ઇ, ઓ, ના ા, ડ (અ, આ) થયા અને નિર્ગળ ઇ ધ્વનિનો િ (ઇ) થયો. આમ મૂળ ઇ-યુ તું સ્વરૂપ ઇન્ડોધરાનિયનમાં ઘણું ફરી ગયું.

ધન્ડોધરાનિયન સ્થિતિ મેમોપોટેમિયામાં મિતાલિ પ્રજાના લેખોથી અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વ ૧૪૦૦ના અરસાથી મળે છે. એટલે એનો ઉદ્ભવ ઇ. સ. પૂર્વ ૨૦૦૦માં મુઝી શકાય. ગાયત્રી જેવા કેટલાક મંત્રો મેસોપોટેમિયા કે ઇરાનના નિવાસ દરમિયાન રચાયા હોવાનો સંભવ છે. હંદરચના વૈદિક જંદો જેવી, પથ્ય વધુ સ્વતંત્ર રૂપની, હતી.

વૈદિક ને પુરાણ સાહિત્યમાં અમુરોનો સમર્થ સ્થપતિ અને અત્યંત નિષ્કુર પેદાઓ તરીકે નિર્દેશ મળે છે. આ અમુરો એ પ્રાચીન એસિરિયનો હોવાનો પણ સંભવ છે. એમની પાસેથી આર્યોએ કેટલાક સંસ્કૃતિ-અંગો, વિશેષે તે રથાપત્તકળા મેળવી. અથર્વવેદમાં કેટલાક શબ્દોનું એસિરિયન શબ્દો સાથે અત્યંત સામ્ય છે. ૧૪ ઇરાનમાંના વસવાટ પછી ધર્મના આચારને કે અન્ય કોઈ કારણે આર્યોની શાખાઓમાં કાટ પડી અસરપૂજકો (અદુરમજ્જ) ઇરાનમાં રહ્યા અને દેવપૂજકો દરપુ પ્રજાને પરાસ્ત કરીને પર્ચનદના પ્રદેશમાં આવીને વસ્યા. દરપુઓના સંપર્કે વૈદિક આર્યોની લાપા ઉપર અસર કરી

૧૪ જુઓ ભાંડારકર કોમેન્ટરિયન વોલ્યુમ, પૃના, ૧૬૧૭, માં શ્રોતમાન્ય બાંધે મંગળર નિલકનો લેખ, પૃ ૩૩

ઋગ્વેદની બાપાએ અનાય પ્રત્યયો પંચમિથી મૂર્ધન્ય વર્ણો મેળવ્યા. એ ઉપરાંત નામ્ એ યઙીપ્રત્યય, અને તુ અને ન્તુ એ આસાર્થના પ્રત્યયો નવા દાખલ થયા. વર્તમાન પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં મિ પ્રત્યય વ્યાપક બન્યો (ઇ-યુમાંથી ઇ-ઇરાનિયન સ્થિતિ મુધી ઠ-પ્રત્યય હતો) ૧૫. શબ્દભંડોળમાં પણ પુષ્ટળ વૃદ્ધિ થઈ. આમ ઇ-યુમાંથી ક્રમશઃ ઇ-ઠોઇરાનિયન દ્વારા વેદિક (વેદસંહિતાઓની સંસ્કૃત) બાપા વિકાસ પામી.

પ્રકરણ ચોથું

વૈદિક ભાષા અને પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત — પ્રાચીન ભારતીય આર્ય

આપણે આગળ જોઇ ગયા કે ઇન્ડોઇરાનિયન સામ્રાજ્યાંથી વૈદિક આર્યો સાપ્રદાયિક સિત્તતાને કે અન્ય કારણે છૂટા પડીને પૂર્વમાં વિસ્તર્યા અને પંચનદના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા. પંજાબમાં એમને દાસ કે દરુપ્તો સાથે બીપણ મુલો થયા હશે એમ વૈદિક સાહિત્યના કેટલાક નિર્દેશો પરથી લાગે છે. તેમ જ મોહેન-જો-દારો અને હરપ્પાના પ્રાગર્થ સોફો, જે એમની સંસ્કૃતિ પરથી તેમ જ બહુચિંતાનના બ્રાહ્મી (Brahmi) લોકોની દ્રાવિડી રવરખી ભાષા ઉપરથી દ્રાવિડી હોવાનો સંભવ લાગે છે, તેમની સાથે પણ વૈદિક આર્યો સંઘર્ષમાં આવ્યા હશે. આર્યોનું 'પહેલું' ચાલુ સિંધુસિંચિત પંચનદ (પંજાબ) ના પ્રદેશમાં નંખાયું, અને ત્યાં જ વૈદિક સંસ્કૃતિ પૂર બહારમાં ખીલી.

કેટલાક ડૉ. હર્નલ અને સ્વ જ્યોર્જ ગ્રિયર્સન જેવા વિદ્વાનો આર્યોનાં એ દલ લિંગ લિંગ સમયે ભારતવર્ષમાં ઊતરી આવ્યાં હતાં એવી સંભાવના¹ રજૂ કરે છે. એમના મત પ્રમાણે આર્યોના પ્રથમ દલે આવનાર મધ્ય દેશમાં એટલે કે ગંગામધુનાની અંતર્વેદિ (Ganggetic doab) ના પ્રદેશમાં પોતાનો ઉપનિવેશ રચાવ્યો. એમની પછી એકાદ શતકે દ્વિતીય દલના આર્યો દિંદમાં આવ્યા, અને પ્રથમ દલના આર્યોને હરાવી ચારે તરફ ધકેલી મૂકીને, એમના મધ્યદેશના નિવાસ-સ્થાનને કબ્જે કરી ત્યાં જ વસવાટ કર્યો. આ દ્વિતીય દલના આર્યોએ વેદની રચના કરી, આ પ્રકારની કદપના કર્યા વિના મધ્યદેશની ચારે તરફ આવેલા પંજાબ, સિંધ, ગુજરાત, રાજસ્થાન, મહારાષ્ટ્ર, અયોધ્યા,

1 આ તર્ક ભાષાશાસ્ત્રજ્ઞોમાં inner and outer band of Aryans theory તરીકે જાણીતો છે.

2 colony, સંસ્થાન,

બેહાર, બંગાળ અને ઉડીસાની અર્વાચીન ભાષાઓની પરસ્પર સમાનતા અને એ સર્વની મધ્યદેશની આધુનિક ભાષા (પાશ્ચાત્ય હિન્દી) થી વિભિન્નતા સમજાવી શકાય તેમ નથી. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટ્ટરજી^૩ જેવા પંડિતોએ આ સંભાવનાની નિર્ણયતા દર્શાવી છે કે અર્વાચીન ભાષાઓ, જેમના ઉપર નિરનિરાળા બજોની વ્યાપક અસર થઈ હોવાનો સંભવ છે તેમના પુરાવા ઉપરથી ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વેની ભાષાસ્થિતિ વિશે અતુભાનો બાંધવા નિર્દોષ ગણી શકાય ખરાં? ઉપરાંત અશોકના શિલાલેખો જોઈએ તો એમાં ઉત્તર અને પશ્ચિમ (Shahbazgarhi, Mansehra, Girnar) પ્રદેશોની ભાષા, મધ્ય અને પૂર્વ (Delhi-Topra, Kalsi, Dhauli, Jangada) પ્રદેશોની ભાષાથી તદ્દન જુદી પડી આવે છે. આમ પ્રાચીન સમયમાં મધ્યદેશની ભાષાની આસપાસના પ્રદેશોની ભાષાથી વિભિન્નતા સ્થાપિત થઈ શકતી નથી.

વેદિક આર્યોનું હિંદમાં અવતરણ ઇ. સ.^{૧૫૦૦} ની આસપાસમાં થયું હશે એમ વિદ્વાનો માને છે^૪ વ્યાસ જે કૌરવપાંડવોથી એક પેઢી પૂર્વકાલીન હતા તેમણે વેદનું સંયોજન કર્યું એવી પરંપરાગત માન્યતાને પરિક્ષિતના સમય એટલે કે આશરે ઇ. સ. પૂર્વ ૬૫૦^૫ સાથે ઘટાવતાં વેદરચના ઇ. સ. ૧૦૦૦ થી બહુ પૂર્વકાલીન લાગતી નથી વસિષ્ઠે કરેલા સુદાસના સંપૂર્ણ કે કેટલેક અંશે વિદેશી ટોળીઓ સાથેના યુદ્ધનું (દાશરથ યુદ્ધનું) વર્ણન (જે ઋગ્વેદનો પ્રાચીન ભાગ છે) અન્ય

૩ Origin and Development of the Bengali Language, Vol I. Introduction.

૪. જુઓ : S. K Chatterjee, Indo-Aryan & Hindi, 1942, pp. 49-54.

૫ જુઓ : H. C. Raychaudhuri, Political History of Ancient India, 1938.

આર્થ રોળીએ અને આર્થ પ્રગ્નએના સમકાલીન ઈતિહાસ સાથે મેળવી જોતાં ઇ. સ. ની અગિયારમી બારમી સદીથી પૂર્વનું ન ટોપ્ થકે એમ લાગે છે. તેની જ રીતે અવેસ્તાના ગાથા જેવા પ્રાચીન ખંડો ને ઝર-શુશ્રુના સમયના (ઇ. સ. પૂર્વની સાતમી સદીના અરસાના) ગણાવે છે તેમનું અને વેદિક સંસ્કૃતિનું અત્યંત સામ્ય બને સમગ્ર એક જ ગાળામાં રચાયેલાં એમ સૂચવે છે.

અવેસ્તાની બાપામાંથી કેટલાક જૂજ ઉચ્ચારપરિવર્તનથી વેદિક બાપામાં રૂપાંતર થઈ શકે એ નીચેના ઉદાહરણથી જણાશે.

અવેસ્તા

વેદિક

તં ધમવન્તં યજતમ્ ।

તં ધમવન્તં યજતમ્ ।

ધર્ દમોઽનુ સવિદતમ્ ।

ધર્મ ધામઽનુ સવિદ્મ્ ।

મિત્રં યસં કૌશામ્યો ।

મિત્રં યજે દોનામ્યઃ-।

ડો. શુશ્રુએ વિસ્તારથી અવેસ્તાની બાપાનું 'વ્યાકરણ' સંસ્કૃત સાથે સરખાવીને 'આધ્ય' છે, જે બંનેનો અતિ નિકટ સંબંધ દર્શાવે છે.

આમ વેદિક સંહિતાઓનું પ્રથમ ઇ. સ. પૂર્વ ૧૦૦૦ની આસપાસમાં થયું હોય એમ લાગે છે, જો કે એમાં બસો, ચારસો કે આઠસો વર્ષ પૂર્વની રચનાઓ જૂજ બાપામાં કેટલાક પરિવર્તન સાથે સમાવેશ પામી હોવાનો સંભવ છે. ડો. શુનીતિકુમારે આવી રીતે સંગૃહીત થયેલા કેટલાક પ્રાચીનતર મંત્રોનું આદિમ સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે પુનર્ગઠિત (reconstruct) કર્યું છે.

વેદિક

પ્રાગવેદિક^૧

ઋષિ કૃતે પુરોહિતં ।

ઋષિમ્ કૃત્વૈ પુરમ્ ધિતમ્ ।

યજ્ઞસ્ય દેવશ્રુત્વિજમ્ ।

યજ્ઞનસ્ય દેવમ્ કત્વિજમ્ ।

હોતારં રત્નધાતમમ્ ।

^૧ કૌતારમ્ રત્નધાતમમ્ ॥

તત્સવિતુર્વરેણ્યં   તત્ સવિતુર્ઋ વરેનિઋમ્
 મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ।   મર્ગઙ્ દૈવસ્ય ધીમવિ ।
 ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥   ધિયઙ્ યઙ્ નઙ્ પ્રચ્ચોદયાત્ ॥

ઉપરનાં વૈદિક અને પ્રાજૈદિક ભાષાસ્વરૂપો સરખાવતાં ઇન્ડોયુરોપિયનભાષી જે વર્ણરૂપાન્તરોથી વૈદિક ભાષા વિદ્યસી તેમનો ખ્યાલ આવે છે. ઇન્ડોયુરોપિયનના વ્યંજનસમૂહો વૈદિક ભાષામાં જળવાઈ રહ્યા છે, જેમાંના કેટલાક વર્ગીય મદાપ્રાપ્ય વ્યંજનો (medial aspirates: ધ, બ, ઘ) ગ્રીક અને લેટિનમાં નારા પામ્યા છે; તે સ્વર-સંપત્તિમાં કેટલેક અંશે વૈદિક ભાષામાં ઘટાડો થયો છે. ઇ-યુ હ્રસ્વ a, e, o (ઇ-યુ o અને o કેટલેક અંશે ગુજરાતી વિદ્યત વર્ગના છે અને ઙો ને મળતા આવે છે) વૈદિક ભાષામાં નારા પામ્યા છે, અને એમનું સ્થાન કેવળ સાદા કંઠ્ય બએ સીધું છે. જેમકે ગ્રીક iqquos, લેટિન equos, વૈ. સં. અથ્વઃ ગ્રીક okto, લે Octo, ગે ahtau, સં. અષ્ટૌ-અષ્ટા, ઇ-યુ આઠે વિભક્તિઓ અને ત્રણે વચન વૈદિક ભાષામાં જળવાયા છે, તેમ ધાતુઓના બધા ગણ, અર્થ અને અદ્યતનના રૂપો પણ વૈદિકમાં સચવાયા છે.

૭ Gune, Ibid p 118-130.

૮ ડૉ. સુનીતિકુમાર ગાથા અને વૈદિક સંસ્કૃતને 'twin-sisters' કહે છે. જુઓ Indo-Aryan and Hindi, p. 54. ડૉ ગુણે એમને 'sister' languages living as dialects of one common language' કહે છે. Gune, Ibid, 137.

૯. S. K. Chatterji, Ibid, 54.

૧૦ આ ઇન્ડોઈરોપિયન ભાષાસ્વરૂપ છે

૧૧ જા નો ઉચાર જ્ઞ જેવો ('જ્ઞ-જન-નીસા' ના ઝ જેવો કેટલેક અંશે). સમજવાનો છે.

વૈદિક ભાષામાંથી પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતનો પરિણતિષ્ઠ ખરેખર રસપ્રદ છે. ઋગ્વેદમાંથી જ વૈદિક ભાષાનું રૂપાન્તર ચલાતાં ચિહ્નો મળે છે. ઋગ્વેદનાં દસમા જેવાં ઉત્તરકાલીન મંડલો બાદ કરતાં અન્ય મંડલમાં વૈદિક ભાષાનું પ્રાચીન સ્વરૂપ જળવાયું છે, તે દસમા મંડલમાં વૈદિક ભાષા ઉત્તરકાલીન સંદિનાઓ અને આહરણોના ભાષા-સ્વરૂપ તરફ વધારે દેખે છે. પ્રાચીન મંડલોના શબ્દોમાં અનાદિ દ્વ રચ્ યુગ્મેને રથાને દસમા જેવાં ઉત્તરકાલીન મંડલોમાં ચ્ અને ઘ આવે છે, જેમકે ત્વમ્ નું ત્વમ્. પ્રાચીન મંડલોમાં જે સ્વરો સંધિ પામ્યા વિના સાથે આવી શકતા (દ્વં મનોર્ષા દ્વર્મશ્વિતા શીઃ) એ સ્થિતિ દસમા મંડલમાં વિરલ જાની છે, તેમ જ જેમાં શબ્દોના આદિ અ ઉત્તરપદના અંતિમ અ ઓ માં ભાગી જાય એ અભિનિદિતસંધિ વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં દેખા દે છે. દસમા મંડલનું (તેમજ પછીની સંદિનાઓનું) સૌથી વધારે ખ્યાન ખેંચનારું ભાષાશાસ્ત્ર તે પ્રાચીન વૈદિક દ્ ને રથાને લૂ થાય છે એ છે : જેમકે પ્રા. વૈદિક રમ્, રૌમ, રૌહિત ને રથાને દસમા મંડલ ને ઉત્તરકાલીન સંદિનાઓમાં રમ્, લૌમ, લૌહિત ઇ. ઇ. ઇ. ઇ. ના અવશેષરૂપ પ્રાચીન વૈદિક ઋન્ ધાતુનો દસમા મંડલમાં પ્રદ્ધ થાય છે. પ્રા. વૈ. જપ્તમ, દશમમંડલ જપ્તહ. પ્રા. વૈ. પ્રથમા બદ્ધં અને તૃતીયા બદ્ધં ના વિભક્તિપ્રત્યયો આસન્ અને ઇમિઃ ને બદ્ધે પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતનાં શ્વ અને ઇઃ પ્રચારમાં આવે છે. સૌથી વધારે રૂપાન્તર તે શબ્દકોશ (vocabulary) માં થયું છે; પ્રાચીન વૈદિક ધરના અનેક દ્વ, અવસ્યં વિચર્ષણિ, રર્ષિયા, ઋષ્વન્, સદન્, જેવા શબ્દો દસમા મંડલમાં અને પછીની સંદિનાઓમાં અદૃશ્ય થયા.

ભાષાવિકાસનું આ વલણ ઋગ્વેદમાં - અને જૂનાં આહરણોમાં વધારે ને વધારે વેગ લેતું જાય છે, અને ઉત્તરકાલીન આહરણોમાં તે એ

લગભગ પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતની કદાચે આવી પહોંચે છે. ઉત્તરકાલીન બ્રાહ્મણોમાં .
 આવમ્ જેવાં પ્રાચીન રૂપને બદલે પ્ર. સં. નું આવમ્ વધારે પ્રચલિત
 બને છે; સહિતામાં જેનો ઉદ્ગમ મળતો નથી એવો આમન્ત્રયાં ચકાર અને
 પછી આમન્ત્રયાં વ્યાસ જેવો પર્યાયોક્ત પૂર્ણ ભૂતકાળ (periphrastic
 perfect) ઉદય પામે છે; ઋગ્વેદમાં મળતો, પણ યજુર્વેદમાં ને પ્રાચીન
 બ્રાહ્મણોમાં લુપ્ત થયેલો વર્ણનાર્થ પૂર્ણભૂત (narrative perfect)
 વધારે યોગ્ય છે; અને આત્મનેપદ વિધ્યર્થ (optative) માં જૂના ચેત
 ને બદલે ચીત અંતવાળા રૂપો (કામચીત ઇં) વધારે પ્રચારમાં આવે છે.
 ઉદારપદે ઋગ્વેદની રૂપસમૃદ્ધિ (richness in forms) ઓછી થઈ
 ગઈ છે અને હેત્યર્થ રૂપોનું વૈવિધ્ય ઘટનું જાય છે આમ યજુર્વેદ અને
 પ્રાચીન બ્રાહ્મણોના અંતરાલ ક્રમ દ્વારા ઉત્તરકાલીન બ્રાહ્મણોમાં, ઉપનિષદોમાં
 અને મુન્યંથોમાં વૈદિક ભાષા પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતનું રૂપ ધારણ કરે છે. આ
 સ્વરૂપને લગવાન પાણિનિએ એમની મહાન વ્યાકરણપ્રણાલિકા દ્વારા
 સુનિયંત્રિત કરી (regulate) નિબદ્ધ કર્યું એથી એનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત
 (fixed) થઈ ગયું, અને એમાં કાલોચિત રૂપાન્તરની સકયતા ચાલી
 ગઈ. આ પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં વૈદિક રૂપગ્રાહ્ય ધરી ગયું, સંકેતાર્થનું એક
 સ્વરૂપ (conjunctive mood) લુપ્ત થયું, અને વિધ્યર્થ વર્તમાન
 અને હિંચાદર્શક (precativ) માં જ નિયંત્રિત થઈ ગયો. હેત્યર્થનાં
 તુમ સિવાયનાં ત્વે, ત્વૈ, ઇમે અન્તવળા રૂપો, તેમ સંબંધક ભૂતકૃદંતના ત્વા
 સિવાયના ત્વા, ત્વાય, ત્વીનમ્ ઇં ના રૂપો લુપ્ત થયાં.

ક્રિયાપદના મસિ ઘ્વ ઇ જેવા વર્તમાનના પ્રત્યયો, કે પૂર્ણભૂતનો
 ત્રીન્તે પુરુષ બહુવચનનો રૂકાર મિથ્રિન પ્રત્યય (સ્વ પ્રત્યય, જેમકે
 ભદ્રશ્રુ); આગ્રર્થ બીજા પુરુષના ઘિ અને ઘ્યાત પ્રત્યયો પ્રશિષ્ટ
 સંસ્કૃતમાંથી અદ્યક્ષ થાય છે કૃતસાધિત રૂપોનું વૈપુલ્ય પણ પ્ર. સં.
 માં વૈદિક ભાષા જેટલું રહ્યું નથી.

આ ભાષાસંક્રાંતિ મારે ફેટલાઈ વિદ્વાનો^{૧૨} એવું કારણ દર્શાવે છે કે વેદકાલની કથા સંસ્કૃત ભાષા ક્રયાઓની ભાષા કરતાં વધારે અર્વાચીન અને સાદી હતી. ઉપરાંત એ સમયની સામાન્ય જનસમૂહની કથાભાષા તો વળી એથીયે સરળ, પ્રત્યય અને ઉપચારુત્વ વિનાની, હતી આ જનસામાન્યની કથા ભાષાની અસર શિષ્ટ ભાષા સંસ્કૃત ઉપર પડેલી સંસ્કૃત પણ સરળ હતી, અને એમાંથી જૂના રૂપો, જે જનસાધારણની કથાભાષામાં નહોતાં તે લુપ્ત થઈ ગયાં. આ કારણથી સંસ્કૃત ભાષાની સ્વરૂપધટનાનો સંતોષકારક ખુલાસો મળતો નથી, કારણ કે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં એવા સંખ્યાબંધ નામઆખ્યાતાદિકનાં રૂપો છે કે જે કથા પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી લુપ્ત થયાં છે, તેમ પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં જે દેવાસનઃ, દેવેભિઃ જેવા પ્રાચીન રૂપો લુપ્ત થયાં છે, તેમનાં પ્રતિરૂપ દેવાઓ, દેવેભિઃ પ્રાકૃતમાં મળે છે. એટલે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતના સંક્રાંતને કથા ભાષાની અસર ગણવા કરતાં પ્રત્યેક શિષ્ટ સાહિત્યમાં અનિયમિત રૂપચાલુષ્ય ધટાડીને અમુક નિયમિત વ્યવસ્થિત રૂપો જ વાપરવાનું જે સહજ વશણ હોય છે, તેના પરિણામરૂપ મળ્યું વધારે સ્વાભાવિક અને સમુચિત લાગે છે.

ફેટલાઈ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો^{૧૩} સંસ્કૃત ભાષાને કૃત્રિમ, વૈયાકરણોએ ઉપજાવી કાઢેલી ભાષા માને છે. એમની માન્યના કેવી આન્તિમૂલક છે એ સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે વિસ્તારથી દર્શાવ્યું છે.^{૧૪} આવી રીતે વૈયાકરણોની કથપનામાંથી ઉદ્ભવેલી ભાષા કદીએ જીવી શકતી નથી એ Esperanto કે Ido જેવા કૃત્રિમ આતરરાષ્ટ્રીય ભાષાપ્રયોગની

૧૨. ઉ. ત. Jacob Wackernagel, *Altindische Grammatik* p. xxxi f, cited by Gune, *Comparative Philology*, p. 135.

૧૩. Weber, Hoernle, Grierson, વગેરે.

૧૪ R. G. Bhandarkar, *Wilson Philological Lectures*, p. 27.

નિષ્કળતા ઉપરથી જણાશે. વૈયાકરણો ભાષાનું શોધન કરે^{૧૫} અને એને સુનિયંત્રિત કરે, પણ કેઈ જીવંત ભાષા સર્જવાનું એમની શક્તિની બહાર છે. સંસ્કૃત ભાષા પ્રાચીન વૈદિક ભાષાનું ઉત્તરકાલીન સ્વરૂપ સુનિયંત્રિત થઈને બની છે. એ બેશક જનસામાન્યની ભાષા નહોતી, પણ સંસ્કારી 'સુશિક્ષિત વર્ગ'ની શિષ્ટ ભાષા હતી, જેમ મધ્યયુગીન ઇંગ્લાંડ ફ્રાંસમાં લેટિન હતી તેમ. પણ એ બંને સંકુચિત વર્ગની, પણ બોલાતી ભાષા અવસ્થા હતી. ચારક અને પાણિનિ વૈદિક ભાષાને છન્દસ્ કહે છે અને પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતને માયા તરીકે ઓળખાવે છે. ચારકે પ્રાચ્ય (પૂર્વની) અને ઉદ્ય (ઉત્તરની) એવા પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતના પ્રબેદો (provincialisms કે dialecticisms) બતાવ્યા છે, જે બોલાતી ભાષાનાં જ સંભવે છે. પાણિનિમાં કેટલાક ઉચ્ચારપદ્ધતિ સ્વયંવર્તા સૂત્રો^{૧૬} પણ સંસ્કૃતના કચ્છત્વની સાક્ષી પૂરે છે. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે સંસ્કૃતનો વિકાસક્રમ દર્શાવી એ શિષ્ટરૂપની પણ જીવંત, ક્ય ભાષા હતી એમ પુરવાર કર્યું છે.^{૧૭} વળા અશોકના પશ્ચિમના ગિરનાર અને ઉત્તરના શાહબાગગદી અને મન્સેરા જેવા શિક્ષાત્રેષોની ભાષા, જે જનસાધારણની ભાષા હોવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે, એનું

૧૫. = વિશુદ્ધ કરે.

૧૬. નાદિન્વાક્રેશે પુત્રસ્ય Pāṇini VIII-1-18, આદિની પરવર્તી^૧ હોય તો પુત્રનો એવડા ત્ થી ઉચ્ચાર ન કરવો.

एकश्रुतिद्वान् संतुद्धौ Pāṇini 1-2-35

प्रत्यभिवादे द्वादस्य Pāṇini VIII-2-82 ४०

૧૭. Wilson Philological Lectures, p. 30 f

અને સસ્કૃતનું અત્યંત સામ્ય જોતા^{૧૮} સસ્કૃત ભાષા કદીયે જોલાતી નહોતી એવો દાવો ક્ષયભર ટપી શકે તેમ નથી.

વૈદિક ભાષામાંથી પ્રશિષ્ટ સસ્કૃતની પરિણતિ થઈ તેની સાથે-સાથ જ વૈદિક કથ્ય ભાષાઓમાંથી — વૈદિક ભાષાના ૨૪૩૫ની જ પણ શિષ્ટ, સાહિત્યક્ષમ નહીં એવી પ્રાચીન વેદમાંની કથ્ય જોનીઓમાંથી પ્રાકૃત ભાષાઓ ા ઉત્પત્તિ થઈ પ્રાકૃતના કેટલાયે શબ્દો અને પ્રત્યયોનું પ્રશિષ્ટ સસ્કૃત કરના વૈદિક ભાષા સાથે અધિષ્ઠા સાદૃશ્ય હોવાનું કારણ આ જ છે વળી ઐતિહાસિક ક્રમે પણ યુદ્ધના કાળની માગધી અને અન્ય પ્રાકૃત ભાષાઓની ઉત્પત્તિ ઉત્તરકાનીન પ્રાક્ષણો અને પાણિનીય સસ્કૃતની પૂર્વે આવે છે પ્રાકૃતો અને વૈદિક ભાષા વચ્ચેની સમાનતા નીચેના ઉદાહરણોથી પ્રગટ થશે^{૧૯} પ્રાકૃતમાં ઘણે સ્થળે શ્વ નો વ થાય છે (સ પૃથ્વી, પ્રા પુથ્વી), જેમ વૈદિક ભાષામાં શ્વઠ (શ્વયેદ ૧, ૪૬, ૪; = પ્ર સં જ્ઞત) જેવા પ્રયોગો થાય છે તેમ પ્રાકૃતના સંયોગનોપપૂર્વસ્વરનીર્ધારણના (સ કુલંમ, પ્રા કુલ્હ, સં વિધામ, પ્રા ઘીતામ) ઉદાહરણો વૈદિકમાં પણ મળે છે (કુલમ, = પ્ર સ કુલંમ, કૂળાસ = પ્ર સ કુળાસ) વૈદિકની માફક પ્રાકૃતોમાં પણ પદાન્ત વ્યજન લેખાપ્ય છે જેમકે

૧૮ સરખાવો

અશોકનો ગિરનાર શિનારેખ ન ર
દ્ય ધર્મગિવિ દેવાનપ્રિયેન
પ્રિયદર્શિના રાજા લેખિતા ।
દ્દ ન કિચિ જીવ આરમિત્યા
પ્રજૂહિતવ્ય । ન ચ સમાજો ન્તવ્યો ।
બહુક દ્દિ દોમ સમાગ્નિહ
પદયતિ દેવાનપ્રિયો પ્રિયદર્શિ
રાજા ।

સસ્કૃત ઉપાન્તર

દ્ય ધર્મલિવિ દેવાનાપ્રિયેન
પ્રિયદર્શિના રાજા લેખિતા ।
દ્દ નો વધિર્ જીવ આરમ્ય
પ્રજોતવ્ય । નચ સમાજ કર્તવ્ય ।
બહુક દ્દિ દોષ સમાને
પદયતિ દેવાનાપ્રિય પ્રિયદર્શી
રાજા ।

વૈ. સં. ડાઘા, નીઘા; તો પ્રા. તાવ (=પ્ર. સં. તાવત્) ઈં. પ્રાકૃતોમાં સંયુક્ત રૂ અને યુનો લોપ વ્યાપક છે; વૈદિકમાં પણ કેટલેક સ્થળે એનાં નિર્દર્શન મળે છે. વૈ. અપગલ્મ (=પ્ર. સં. અપગલ્મ). પ્રાકૃતોમાં સંયુક્ત વર્ણનો પૂર્વસ્વર ધ્રુસ્વ થાય છે, વ નો હ થાય છે, ■ નો હ થાય છે, સ્વરભક્તિથી સંયુક્ત વ્યંજનો છૂટા પડે છે. આ સર્વ પ્રક્રિયાઓ વૈદિક રોદસિપ્રા (=પ્ર. સં. રોદસીપ્રા), દૂઢમ (પ્રશિષ્ટ સં. દુર્દમ), પ્રતિસંઘાય (=પ્ર. સં. પ્રતિસંઘાય), સુવર્ગઃ સહજિયઃ (=પ્ર. સં. સ્વર્ગઃ, સહજઃ) જેવા સંખ્યાબંધ પ્રયોગોમાં મળે છે. પ્રાકૃતના પ્રથમા અને તૃતીયાના બહુવચનનાં દેવાઓ અને દેવેહિ જેવાં રૂપોમાં વૈદિક પ્રથમા અને તૃતીયાના આસસ્ અને ઈમિઃ પ્રયયોનો અવરોધ છે. પ્રાકૃતોની માફક વૈદિક સંસ્કૃતમાં ચતુર્થાંતે સ્થાને ધણી ૨૦ અને દ્વિવચનને બદલે બહુવચનના પ્રયોગો (મિત્રાવરુણા=પ્ર. સં. મિત્રાવરુણૌ) મળે છે. આમ પ્રાકૃતનાં કેટલાંક લક્ષણોનું પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત દર્શતાં વૈદિક સાથે વધારે સાદૃશ્ય છે.

ડૉ. સુનીતિકુમાર એટરજી^{૨૧} ભારતીય-આર્ય (Indo-Aryan) ભાષાઓના, અર્થાત્ વૈદિક ભાષા અને પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત અને તત્કાલીન પ્રાકૃતોના (ઈ. સ. પૂર્વ ૧૦૦૦ થી ઈ. સ. પૂર્વ ૬૦૦ કે ૪૦૦, જે પાશ્ચિનિનો સમય મનાય છે ત્યાં સુધીના) વિકાસક્રમની રૂપરેખાનો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે આલેખે છે. પ્રાચીન આજીયુર્યોમાં^{૨૨} કેટલાંક

૧૬. સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ પં. હરિયાવિન્દાસ ત્રિકમચંદ શેઠ દ્વારા પાદવસત્તમહરણવો, ૧૯૨૮, ઉપોદઘાત, પૃ. ૧૧-૧૨.

૨૦ ચતુર્થ્યર્થે બહુલં છન્દસિ । Panini 11-3-62.

૨૧ Indo-Aryan and Hindi, pp. 55-60.

૨૨ જુઓ કૌષીતકિ બ્રાહ્મણ, VII-6 તસ્માત્ ઉદીચ્યાં પ્રજાતરા

એવા ઉદ્દેશો મળે છે જે એ સમયે વૈદિક આર્યોમાં જોવાતી વૈદિક ભાષાનાં પ્રથમ સ્વરૂપોનું સૂચન કરે છે : (૧) ઉદીચ્ય કે સૌથી સુદ્ધ, પ્રાચીન વૈદિક ભાષાની અતિ સમીપ એવું ભાષાસ્વરૂપ; (૨) પ્રાચ્ય કે હાલના યુક્ત પ્રાંતો અને ગિદારના પ્રદેશોમાં અને વિશેષતઃ વૈદિક અગ્નિપૂજા અને અન્ય સામાજિક અને ધાર્મિક ઇતિહાસવિધિઓ નહીં અનુસરતા એવા પર્યાવરણીય વાત્સ્ય નામથી ઓળખાતા આર્યોમાં પ્રચલિત ભાષા-સ્વરૂપ, જેમાં સંયુક્તાક્ષરોનું સમીકરણ (assimilation), ૬ નો છૂટક વગેરે પ્રાકૃત ભાષાલક્ષણો પ્રવેશ્યાં હતાં; અને (૩) મધ્યદેશીય, જેમાં ઉપરના બંને વચ્ચેની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી. પછીના યુગમાં વ્યાપક પ્રાકૃતો ૨૪ વિકસતી હતી ત્યારે પ્રાચ્ય બોલીઓમાં ૬ નો છૂટક વ્યાપક થયો, ૬ કે જ ની પછી આવતા દંત્ય વ્યંજનોને રચાને તેટલામાં મૂર્ધન્ય વ્યંજનો આવ્યા (જેમ જનનું જટ, ઘર્ષનું ઘટ્ટ, ઘર્ષનું ઘઙ્ઙ); મધ્યદેશીય બોલીઓમાં માત્ર ૬-નોપ અને સમીકરણ (assimilation) થકેને જ, જટ, ઘટ્ટ, ઘઙ્ઙ જેવાં રૂપો બન્યાં; પણ ઉદીચ્ય ભાષામાં જૂનાં શિષ્ટ જટ, ઘર્ષ, ઘર્ષ જેવાં રૂપો જ લાંબા સમય મુધી વપરાતાં રહ્યાં અને છેવટે ધણા સમય પછી એમાંથી મધ્યદેશીય બોલીઓની મારફત ઓકીકરણ પામેલાં રૂપો સિદ્ધ થયાં.

આ યુગોની આર્ય પ્રજાઓમાં પરસ્પરના અગાધિત સંપર્કને કારણે આ બોલીઓની એકબીજા ઉપર અસર થઈ છે. આથી જ વૈદિક ઋચાઓમાં વિકટ (મૂળ વિકૃત), નિકટ (મૂળ નિકૃત), દણ્ડ (મૂળ દન્દ્ર), પદ્ (મૂળ પ્રય) જેવાં મૂર્ધન્ય વર્ણવાળાં પ્રાચ્ય રૂપો

૨૩ પતંજલિએ મદાલાખમાં હેલ્લ્યો હેલ્લઃ એમ દેડલ્લઃ નો લક્ષરમિશ્રિત ઉચ્ચાર કરનારા અસુરોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ આ પ્રાચ્યો જ સંબંધે છે.

૨૪ જેમને ભાષાવિદો Middle Indo-Aryan એવી સામાન્ય સંજ્ઞા આપે છે તે દ્વિતીય યરની સિત્તસિત પ્રાકૃત ભાષાઓ.

ગયા છે. જેમકે જૂના અથ, શ્વાન, રક્ષાન, દુ વગેરે રાષ્ટ્રોને બદલે
 નવીન પોટક, ફુસ્તુર, મલિયર્દ, ગૃહ વગેરે નવા રાષ્ટ્રો દાખલ થતા
 ગયા છે. આવી જ રીતે અન્વયપટના ઇત્યાદિમાં પણ સર રામકૃષ્ણ
 ભાંડારકરે દર્શાવ્યું છે તેમ એક સતત વિદ્યાસક્રમ નજરે પડે છે. આ
 રીતે નિગદ્ધ અને નિયંત્રિત હોવા છતાં પણ જીવંત ભાષાઓની માફક
 સંસ્કૃત ભાષા અમુક ભાગોએ વિદ્યાસ પામતી ગઈ છે.

પ્રકરણ પાંચમું

પાલિ, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ—મધ્યભારતીય આર્ય

પ્રાકૃત ભાષાઓની ઉત્પત્તિ : કારણ — ભગવાન શુદ્ધ અને મહાવીરના સમયથી પ્રાકૃત ભાષાઓનાં નિદર્શનો મળે છે. એ પહેલાં, સંહિતાઓ અને પ્રાચીન બ્રાહ્મણોના સમયમાં પણ, વૈદિક સાહિત્ય—ભાષાને મળતી કથ્ય ભાષાઓ અસ્તિત્વમાં હતી, જેમાં વૈદિક રૂને સ્થાને લૂ અને પૂર્વવર્તી ઋ, ઇ સાથેના દંત્ય વ્યંજનોને સ્થાને મૂર્ધન્ય વ્યંજનો (જેમકે વિઠ્ઠ > ષિઠ્ઠ) આવતા. કૌટીલકે જેવાં બ્રાહ્મણોમાં આ ભાષાઓને પ્રાચ્ય ભાષાઓ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે આ વૈદિક યુગની લોકજોડાણોને સમય વૈદિક રચનાઓના આરંભકાળથી શુદ્ધ—મહાવીરના ઉદય સુધીનો, અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦, ૧૦૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ સુધીનો ગણી શકાય. આ યુગના આર્યોની તમામ સાહિત્યરચના વૈદિક ભાષામાં થઈ હોવાથી આ આદિમ બોલીઓના પ્રાચીનતમ સ્વરૂપનું નિદર્શન જળવાયું નથી, પણ ત્રિપિટકાદિ બૌદ્ધ ગ્રંથોની જૂની પાસિ ભાષા, જૈન પ્રાચીન ગ્રંથોની અર્ધભાગધી અને અશોકના શિલાલેખોની ભાષાઓ ઉપરથી એના સ્વરૂપની કદંબના કરી શકાય છે. એમાં અને વૈદિક ભાષામાં મહારાષ્ટ્રી કે સામાન્ય પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત વચ્ચે છે એટલો સ્વરૂપભેદ સંભવતો નથી. પણ એ વૈદિક સંસ્કૃતથી સમીકરણાદિક (assimilation) વ્યાપારો વડે વધારે સરળ સ્વરૂપની, તે કેટલાંક સ્વકીય વિશિષ્ટ લક્ષણોવાળા? હશે એવું અનુમાન થઈ શકે છે.

ઇન્ડોયુરોપિયનમાંથી ઇન્ડોઇરાનિયન એ અન્તરાલ સ્વરૂપ દ્વારા ઉદ્ભવેલી વૈદિક ભાષામાં એના હજારેક વર્ષના વિકાસ દરમિયાન જે

૧. ઉ. ત અશોકના શિલાલેખોનાં તુ અને પ્રાકૃતના તૂળ, દૂળ એ સંજોગેક બનાઈતના પ્રત્યયોનાં મૂળ વૈદિક ત્વા કે ત્વાન્ માં મળે તેમ નથી.

લક્ષણો નહોતાં પ્રગટ્યાં એ આર્યોના પંચનદના પ્રદેશમાં નિવાસ પછી થોડે જ સમયે અચાનક ક્યાંથી ઉદ્ભવ્યા એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક જ થાય છે. આર્યોની પોતાની જ ભાષામાં સ્વાભાવિક વિદાસક્રમે આવું રૂપાન્તર યથુ એ વૈદિક ભાષાનો પૂર્વ ઇતિહાસ જોતાં માની શકાય તેમ નથી એટલે આ ભાષા-પરિવર્તનને આવી રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આર્યોએ હિંદમાં આવીને દ્રાવિડી અને અન્ય પ્રાચીન પ્રજાઓને પરાસ્ત કરીને વસવાટ કર્યો ત્યાં રાજકીય હિંજિજ્યની સાથે પોતાની આર્ય ભાષાઓનું વર્ચસ્વ પણ સ્થાપ્યું. એમાં આર્ય ભાષાની સ્વાભાવિક ઉત્કૃષ્ટતા અને સામર્થ્ય પણ કારણ હતું હશે આ આર્ય બોલીઓ આર્યેતર પ્રજાઓના મુખમાં સમીકરણ આદિ સદૃશ ભાષાભાષાપ્રદેશી સરલ બનતાં, એવું સ્વરૂપ પામી, જેને પછીના સમયમાં ‘પ્રાકૃત’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ભાષા-પરિવર્તનની અસર આર્યેતર પ્રજાઓની સાથે નિકટ સંપર્કમાં વસતા આર્યોની ભાષા ઉપર પણ પડી, જેથી નજીવેના દસમાં જેવાં ઉત્તરકાલીન મંડલોમાં, અને પછીની સંહિતાઓ અને બ્રાહ્મણોમાં કથયિત કથયિત પ્રાકૃત લક્ષણો મળે છે. આ રીતે આર્યેતર પ્રજાઓએ પરકીય ભાષા ગ્રહણ કરતાં એમાં એમની મૂળ બોલીઓનાં વલણો પ્રવેશ્યાં, અને એ રીતે પ્રાકૃત ભાષાઓનો ઉદ્ભવ થયો. પ્રાકૃતોના ઉદ્ભવનું આ ઐતિહાસિક કારણ સર્વ ભાષાશાસ્ત્રીઓને માન્ય છે.

ડૉ. મુનીતિકુમાર ચેટરજીએ આ પ્રાકૃતોના ઉદ્ભવ પાછળ રહેલાં ભાષાગતો દર્શાવીને એમના પરિવર્તનનો કમ વિગતવાર દર્શાવ્યો. એમના મત પ્રમાણે સંયુક્ત વર્ણોનું સમીકરણ (assimilation) જે પ્રાકૃતના ઉદ્ભવમાં પ્રવર્તતું પ્રધાન તત્ત્વ છે તે બે પ્રકારનાં ભાષાવલણમાંથી ઉદ્ભવે છે : પદોમાં ધાતુ અંગ અને પ્રત્યય વચ્ચેના

બેઠનો ખ્યાલ હુત થવાથી, અને વર્ણોના વિવૃત (open) ઉચ્ચાર કરવાના વલણથી. થોડાંક ઉદાહરણોથી આ વલણોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થશે. આરંભમાં વૈદિક યુગની આર્ય ભાષામાં ધર્મ, સદ્, મન, પક્ષ વગેરે શબ્દો ધાતુઅંગ અને પ્રત્યય પૃથક્ પૃથક્ પાડીને ઉચ્ચારાતા, જેમકે ઘર્-મ, સદ્-ય, મન-ન, પક્ષ-વ. પછી જ્યારે આર્યેતર પ્રભુઓએ આર્ય ભાષાઓને અપનાવી ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ, આર્ય ભાષા એમને વારસાગત ન હોવાથી, ધાતુઅંગ અને પ્રત્યય વચ્ચેની બેઠરેખા હુત થઈ, અને ઘ-ર્મ, સ-દ્, મ-ન, પ-ક્ષ, એવા ઉચ્ચારો થવા લાગ્યા. આમાં વિવૃત (open) ઉચ્ચાર કરવાનું વલણ પણ કેટલેક અંશે કારણભૂત હશે. આવા શબ્દોમાં ક્રમશઃ સંયુક્ત વ્યંજનનો પહેલો વ્યંજન નિર્ગળ કે અપૂર્ણ રીતે ઉચ્ચારાતો થયો, જેને પ્રાતિશાબ્દોમાં ‘અભિનિધાન’ વ્યાપારનું નામ આપ્યું છે. આમ ઉપરના સંયુક્ત વર્ણોમાં ર, ક્ષ, ણ, ય, ના સ્થાનનો કેવળ સ્પર્શ થતો, પણ પૂર્ણ અનિર્ધી ઉચ્ચાર થતો નહીં; અર્થાત્ ઘ-ર્મ, સ-દ્, મ-ન એમ સંયુક્ત વ્યંજનમાં પૂર્વ વ્યંજન આતિ અરુદ્ધ કે હુતપ્રાય, અને હિતર વ્યંજન પૂર્ણવ્યાપ્ત એવા ઉચ્ચાર થવા લાગ્યા. આમાંથી સ્વાભાવિક રીતે જ પૂર્વ વ્યંજનનો સ્પર્શ થવાનું બંધ થયું, અને બદલામાં હિતર વ્યંજન ભાસ્કર કે પ્રવળ રીતે ઉચ્ચારાતો શરૂ થયો. અર્થાત્ ઘ-ર્મ, સ-દ્, મ-ન માંથી ધર્મ, સદ્, (સ-દ્ > સ-દ્ એ ક્રમે), મન એવાં રૂપાંતરો થયા અને પ્રાકૃત સમીકરણરૂપનો ઉદય થયો.^૩

૩. આ જ વિવૃત ઉચ્ચારણ-વ્યાપારથી શોક, અભિજ્ઞેષા પ્રાચીન શબ્દોમાંથી સોગ, અદિ દ્વારા દ્વિતીય ઘરની પ્રાકૃતના સોગ, અદ્ અગ્યા છે.

૮ પ્રાકૃત ભાષાઓની મૂળ પ્રકૃતિ કે પ્રભવસ્થાન — દેશચંદ્રાદિ અનેક પ્રાકૃત વૈષ્ણવકરણોએ 'પ્રકૃતિ (=મૂળ) ૩૫ પ્રચિષ્ટ સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેલી તે પ્રાકૃત' એવી પ્રાકૃતની વ્યુત્પત્તિ આપી છે. આ વ્યુત્પત્તિને અક્ષરશઃ યદાવતા ધણી અસંગતિઓ આવે છે. પ્રથમ તો 'પ્રકૃતિ' શબ્દનો સ્વાભાવિક અર્થ સમૂહ ભાષા થઈ શકતો નથી. વળી દેશીનામભાષા બોલા અથવામાં જેના ઉદ્ભવો મળે છે તે રોચ પ્રાકૃત, જેનો સામાન્ય રીતે પ્રાકૃતમા સમાવેશ કરવામાં આવે છે તે, સ્પષ્ટ રીતે જ સંસ્કૃતથી વિભિન્ન સ્વરૂપનું છે. સંસ્કૃતમાંથી જ પ્રાકૃતની ઉત્પત્તિ હોય તો દેશનો પ્રાકૃતમાં કેવી રીતે સમાવેશ સંભવે ? વળી જેમ કેટલાક પ્રાકૃત વૈષ્ણવકરણો અને સંસ્કૃત આલંકારિકાએ પ્રાકૃતને સંસ્કૃતરૂપ પ્રકૃતિર્ભાષી 'ઉદ્ભવેલી' માની છે તેમ બિલ્લટપદ્ધે રુદ્રના કાવ્યાલંકાર નાટકાકાર નમિસાધુ (ધ. સ. ૧૧ મી સદી), ગરુડ-વહો ના સમર્થ નહાકવિ વાકપતિરાય (ધ. સ. ની ૮ મી સદી) અને વાલરામાચળ ના કર્તા રાજરીખર (ધ. સ. ની ૯ મી સદી) વગેરે દ્વિવિદ્વાનોએ પ્રાકૃતને જ સંસ્કૃત અને અન્ય ભાષાઓની મૂળ પ્રકૃતિ માની છે. સંસ્કૃતને પ્રાકૃતોનો પ્રકૃતિ માનવામાં ઐતિહાસિક અસંગતિ પણ રહેલી છે, કારણ કે આપણે આગળ જોયું તેમ પ્રાકૃતોનો ઉદ્ભવ પાણિનિ અને યાસ્કના સમયથી પણ ઘણો આગળ લેવાય છે. બિલ્લટ પ્રાકૃતોની સંસ્કૃત ઉપર પુષ્કળ છાયા પડ્યાના સ્પષ્ટ પુરાવા ઉપલબ્ધ થાય છે. પદાન્વયમાં, શબ્દોપમામાં, વ્યાકરણમાં જેમ સ્થળે સ્થળે ભાષાએ પ્રાકૃતભાષાસ્વરૂપનું અનુકરણ કયું છે. છ. ત. નાવિન

૪. 'પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્ તદ્દ મયં તત્ત જાગતં વા
'પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્ તદ્દ મયં પ્રાકૃતમુચ્યતે,' પ્રાકૃતમવૈત્ય; 'પ્રકૃતિઃ
મજ્જનાન્ પ્રકૃતં સ્મૃતં', પ્રાકૃતવન્દિવા.

પૂર્ણભૂત અને પૂર્ણભૂત મળતા નથી, જે વૈદિ- ભાષામાં પ્રયોગમાં છે આમ પ્રાચીન પ્રાકૃત સ્વરૂપમાં વૈદિ કરતાં કેટલીક લાક્ષણિક વિશેષતાઓ હ જ કે અને વચ્ચે ખાસ સ્વરૂપગત વિભિન્નતાઓ ટોવાનો મહત્ત્વ નથી

તો પછી પ્રાકૃતની ઉત્પત્તિ કયા પ્રાચીન પૂર્વરૂપમાંથી થયેલી ગણાય ? આપણે આગળ ચર્ચા કરી ગયા તે પ્રમાણે વેદમાંની સામાન્ય જનોની મધ્ય ભાષામાંથી પ્રાચીન પાલિ, અર્ધમાગધી અને (અશોક વગેરેના) શિનાનેગોની પ્રાકૃત ભાષાને ઉદ્ભવેલી માનવી એ જ ઉચિત છે નમિસાહુનું કથન કે સદૃશ જનોની વ્યાખ્યાન સરકાર પામ્યા વિનાની સદૃશ વાણી એ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત કાવ્યાલય મારમથો અને નાટકોની જ્ઞાન, સ્ત્રી અશિક્ષિત વર્ગ આદિ સામાન્ય જનોના મુખમાં પ્રાકૃત ભાષા મુખમાંની પ્રજ્ઞાનિકા, ઉપરના મતનું સમર્થન કરે છે

પ્રાકૃત વૈચારણ્યોએ સંસ્કૃતને પ્રાકૃતની પ્રકૃતિ ગણી છે એનું મુખ્ય કારણ તો એ સમજાય છે કે સંસ્કૃત તે કાળે શિષ્ટવ્યવહારની સામાન્ય વ્યાપક ભાષા (lingua franca) હોવાથી એને બૃગિકા (base) કહેવામાં આવે એના સાથે સરખામણીમાં પ્રાકૃતોની વિશિષ્ટ ગિન્નના દર્શાવાનું ધણું અનુકૂળ અને સદૃશ હતું આમ સૂચિત અને વાહન તરીકે લીધેલી સંસ્કૃત ભાષા એની સરકારજન્ય અને સાહિત્ય નિયમ ગતિ દ્વારા મરણ પછીથી પ્રકૃતિ તરીકે લેખાઈ આમ પ્રાકૃત વ્યાખ્યાન્યાર્થોના કથનને અક્ષરશઃ વેવાને બદલે ઉપર પ્રમાણે લાક્ષણિક અર્થમાં ધરાવવાનું વધારે સમુચિત અને સચુકિત લાગે છે

પ્રાકૃત ભાષાઓનો ઐતિહાસિક વિકાસરૂપ — વેદમાંની પ્રથમ ચતુર્થ પ્રાકૃતોમાંથી શિનાનેગો, ગૌડ અને જૈન ધર્મગ્રંથો, અને

ઉત્તર સાહિત્યમાં જેનું નિર્દર્શન મળે છે એ દ્વિતીય યરની પ્રાકૃત ભાષાઓ (ઈ. સ. પૂર્વે ૬ = ની આસપાસથી ઈ. સ. ૧૦૦૦ સુધી) ઉદ્ભવી. આ રીતે ધર્મગ્રંથ અને સાહિત્યમાં પ્રાકૃતોને સ્થાન મળવાનું મુખ્ય કારણ તો ભગવાન જુદા અને મહાવીરનો લોકભાષામાં જ ઉપદેશ અને ધર્મપ્રચાર કરવાનો આગ્રહ એ જ ગણી શકાય. જુદાના જે બ્રાહ્મણ અતુલાપીઓએ એમના ઉપદેશને હાંદસ કે વૈદિક ભાષામાં ઉતારવાની અનુસા માગેલી તેનો અસ્વીકાર કરીને ભગવાન જુદા લોકો 'પોતપોતાની ભાષામાં' (સકાય નિરુત્તિયા) એમનો બોધ સમજે એ જ ઇષ્ટ ગણ્યું હતું. આવી જ રીતે ભગવાન મહાવીરે પણ અર્ધમાગધી સમી પ્રાદેશિક લોકભાષામાં જ ધર્મોપદેશ કરવાનું યુક્ત ગણ્યું હતું. આ રીતે જનસામાન્યની લોકભાષાઓને અર્થાત્ પ્રાકૃતોને વેગ મળ્યો, અને બૌદ્ધ ત્રિપિટકાદિ ગ્રંથોની પાલિ, જૈન અંગગ્રંથોની અર્ધમાગધી અને અશોકાદિ પ્રાચીન શિલાલેખોની પ્રાકૃત ભાષાઓ વિકાસ પામી.

આ દ્વિતીય યરની પ્રાકૃત ભાષાઓ વેદકાલીન વૈદિક જનસાધારણની કથ્યભાષાઓ પરથી ઉદ્ભવેલી હોવાથી વૈદિક અને પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત પ્રાચીની એમની સમાનતા અનુસાર એમના ઐતિહાસિક વિકાસનો ક્રમ^{૧૦} નીચે પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

(૧) પૂર્વકાલીન પ્રાકૃત ભાષાઓ (ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦-ઈ. સ. ૧૦૦ સુધી)-બૌદ્ધના ત્રિપિટક, મહાવંશ, જાતક ગ્રંથોની પાલિ ભાષા, ૧ શુણ્ઠયની બૃહત્કથા ૪૦ની પૈશાચી ભાષા,^૨ જૈન અંગગ્રંથોની અર્ધ- ૩ માગધી, અને સુત્રગ્રંથોની જૈન મહારાષ્ટ્રી,^૪ અશોકના અને ઉત્તરકાલીન શિલાલેખોની ભાષા અને અશ્વમેધનાં નાટકોની પ્રાકૃતો ૪૦નો સમાવેશ થાય છે. ૬

(૩) ઉત્તરકાલીન વ્યાકરણ-નાટકની પ્રાકૃત ભાષાઓ (ઈ. સ.

૧૦ આ ભાષાઓની પ્રાદેશિક વ્યવસ્થા સંબંધે આગળ વિવેચન કરીશું.

૧૦૦- ઈ. સ. ૫૦૦ મુધી) ઉ. ત. ભાસ, મહિદાસાદિ કવિઓનાં નાટકોની શૌરસેની, માગધી, મહારાષ્ટ્રી વગેરે પ્રાકૃત ભાષાઓ, ચંડ, વરરુચિ, હેમચન્દ્ર, લક્ષ્મીધર વગેરેનાં પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં જેમનાં લક્ષણો અને ઉદાહરણો મળે છે તે લિપિ લિપિ પ્રાકૃત ભાષાઓ. સેતુગંધ, ગડિક-વહો, ગાથાસપ્તશતી વગેરે દાખ્યોની મહારાષ્ટ્રી ભાષા ૪૦

(૩) અંતિમ પ્રાકૃતો કે લિપિ લિપિ પ્રાદેશિક અપભ્રંશ ભાષાઓ (ઈ. સ. ૫૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦૦ પર્યંત). કમ્પશ આર્માથી મહત્વની ભાષાઓનાં લક્ષણો તપાસીએ.

પાલિ — પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પાલિનું સ્વરૂપ, એનું વૈદિક અને સંસ્કૃત ભાષા સાથેનું સામ્ય જોતાં, સૌથી જૂનું જણાય છે. દક્ષિણના, અર્થાત્ સિંહોનના, કીનયાન બૌદ્ધોના ત્રિપિટક, મહાવંશ, જાતકગ્રંથો વગેરે પાલિમાં રચાયા છે. પ્રાકૃતની મારફત પાલિની વ્યુત્પત્તિ સંબંધે પણ વિદ્વાનોમાં ધણો મતભેદ છે. યુરોપિયન વિદ્વાનો પ્રાલિ માંથી ‘પાલિ’ની વ્યુત્પત્તિ સાધે છે. પ્રાલિ એટલે મૂળ તો ‘મંથનાં પત્રની હાર’ અને એમાંથી લક્ષણોએ ‘મંથ’ ને અંતે ‘મંથની ભાષા’. રાજવાડે^{૧૧} પ્રકટ > પાલ > પાલ > પાલ એમ પ્રકટ (= સામાન્ય સ્ત્રોત) માંથી ‘પાલિ’ વ્યુત્પત્તિ કરે છે. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ધર્માનંદ કોસંજી પાલ ‘રક્ષણ’ ઉપરથી પાલિ એટલે ‘જેમાં (બૌદ્ધ) ધર્મસાહિત્ય રક્ષાયું છે તે ભાષા’ એવી વ્યુત્પત્તિ આપે છે. કેટલાક વિદ્વાનો પાલિ શબ્દ વંક્લિ (પંક્તિ અર્થાત્ ‘ધર્મશાસ્ત્રની વચનપંક્તિ’) ઉપરથી નીકળેલો માને છે. પ્રાચીન બૌદ્ધ લેખકો એમના મંથમાં ધર્મશાસ્ત્રની વચનપંક્તિ ઉનારતી વખતે ‘પાલિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરતા હતા. આથી પછીના કાળનાં બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રી ભાષાનું જ નામ ‘પાલિ’ પડ્યું^{૧૨}. અન્ય વિદ્વાનો પાલિ ને વંક્લિ ઉપરથી સિદ્ધ

૧૧ જુઓ Gupte, ‘Comparative Philology’, p. 160.

૧૨ જુઓ ‘પાલિપ્રવચ્છ’, પ્રવેશક, પૃ ૧.

કરે છે. પલ્લિ એટલે ‘ગામડું’; એ ઉપરથી પાલિ એટલે ‘ગામડાંની ભાષા’ કે જનસામાન્યની ભાષા.^{૧૩} પલ્લિ શબ્દ જૈન પ્રાચીન અંગ્રથિઓમાં મળે છે, એટલે એ જૂનો છે.^{૧૪} પંડિત બેચરલસ પિટક ગ્રંથોમાં વપરાયેલા ‘દેશ’ એ અર્થવાળા પરિચાય શબ્દ જેમાંથી અશોકના લેખોમાં વપરાયેલું પલિયાય રૂપ મળે છે, એમાંથી ‘પાલિ’ વ્યુત્પન્ન કરે છે.^{૧૫} અન્ય મત પ્રમાણે પાલિ એટલે દેશભાષા એવો અર્થ થાય.

પાલિના ઉત્પત્તિસ્થાન વિષે પણ ભિન્ન ભિન્ન મતો પ્રવર્તે છે. ઐદ્દ લોકો આ ભાષાને માગધી કહે છે અને એના ઉત્પત્તિસ્થાન તરીકે મગધદેશ જતાવે છે. ભગવાન યુદ્ધ માગધીમાં ધર્મોપદેશ આપતા, જેનો સંગ્રહ પાલિગ્રંથોમાં થયેલો છે. વિન્ડીશ (Windisch) પાલિને માગધી ભાષા ઉપરથી એનાં કેટલાંક લક્ષણો લુપ્ત થઈને ઉદ્ભવેલી માહિત્યભાષા માને છે કુહ્ન(Kuhn)ના મત અનુસાર અશોકના પુત્ર મહેન્દ્રે સિલોનમાં જઈને ઐદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો એ સમયે એણે આણેલા ધર્મગ્રંથો(monks)ની ભાષામાંથી પાલિ ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ. મહેન્દ્રનું જન્મસ્થાન ઉજ્જયિની હતું, એટલે એના ધર્મપ્રચારની અને એણે આણેલા ધર્મગ્રંથોની ભાષા ઉજ્જયિનીની ભાષા હોવી જોઈએ એવું કુહ્ન માને છે. ઓ. ફાન્ક પણ પાલિ ભાષાની અશોકના શિક્ષણોમાંથી વિશિષ્ટતા જોઈને શિક્ષણોના રચયોની વચ્ચેના પ્રદેશના, અર્થાત્ ઉજ્જયિનીની એ (પાલિ) ભાષા હશે એવું અનુમાન કરે છે. ઓલ્ડનબર્ગ ફર્લિંગ દેશની કથ્યભાષા ઉપરથી પાલિની ઉત્પત્તિ માને છે.^{૧૬} વિન્ડીશ એને પ્રાદેશિક ભાષા ન ગણતાં, જેમાંથી પ્રાદેશિકતા (dialecticism) આપ્યાં ગયાં છે તેવી

૧૩ ‘પાદ્મસદ્મહર્ણવો’, ડપોદ્ધાત, પૃ. ૧૩

૧૪ જુઓ વિપાકધુત, સંપાદિત પં. હરગોવિન્દલાસ શેઠ, પૃ. ૩૮-૩૯.

૧૫ પં. બેચરલસ, ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ, ૧૯૪૩, પૃ. ૧૦૪-૧૦૫ ટીપ

૧૬ જુઓ G. G. Ibid. P 177.

શિષ્ટ સાહિત્યભાષા ગણે છે, જોકે એની ઉત્પત્તિ મારધીમાંથી (માગધી-
નાં પ્રાદેશિક લક્ષણો) રૂઝ, પ્રથમા એકવચનનો દ, ધં લુપ્ત થઈને)
થઈ હોવાનું એ બૌદ્ધ પ્રભાસિકાને અનુસરીને સ્વીકારે છે.^{૧૭} ડૉ.
કોનો (Konow) અને સર જ્યોર્જ ગ્રિપ્સન પૈશાચી ભાષા સાથે
પાલિનું સાદૃશ્ય જોઈને પૈશાચી ભાષા જેમાં પ્રચલિત હતી એ
પ્રદેશને પાલિનું ઉત્પત્તિસ્થાન માને છે. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટ્ટરજીનું
આ સંબંધે એવું માનવું છે કે જુદાના સમસ્ત ઉપદેશ, જે મૂળ
માગધીમાં હતા તે ઈ. સ. પૂર્વ ૨૦૦ આસપાસમાં મધ્યદેશની
શૌરસેની પ્રાકૃતમાં ઉતારવામાં આવ્યા, જે પછીથી પાલિના નામથી
પ્રસિદ્ધ થયા. પં. હરજોવિંદાસ અશોકના ગિરનારના લેખ સાથે
પાલિનું સામ્ય જોઈને એને પશ્ચિમ ભારતની ભાષા ગણે છે, જે
પછીના સમયમાં ત્યાંથી સિંધોન લઈ જવામાં આવી અને ત્યાં-ક્રમશઃ
પાલિનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.^{૧૮}

પાલિનું પૈશાચી સાથેનું ખૂબ મળતાપણું ધ્યાનમાં લેતાં, અને
પૈશાચી ભાષા સાથે અશોકના ઉત્તરના શાહબાગમંદી અને પશ્ચિમના
ગિરનારના લેખનું સાદૃશ્ય જોતાં, એમ લાગે છે કે ઉત્તર અને પશ્ચિમ-
ના પ્રદેશમાં એક કાળે જે ભાષા પ્રચલિત હતી, જે સ્વરૂપે સંસ્કૃતની
ખૂબ સમીપ હતી અને જેમાંથી પછીના સમયમાં પૈશાચી અને
શૌરસેની નીકળી, એ પાશ્ચાત્ય લોકભાષામાંથી પાલિનો ઉદભવ થયો.
આથી જ એ પૈશાચી-શૌરસેનીને મળતી આવે છે અને અશોકના
માગધીતત્ત્વપ્રચુર પૂર્વ અને દક્ષિણના લેખોથી જુદી પડે છે. એ પાંચમી,

^{૧૭} Ibid P. 178

^{૧૮} Origin & Development of the Bengali Language,
Vol. I p. 57.

^{૧૯} 'પાંદલસદ્મહજ્જવો', પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૪.

આનર્ત અને ઉજ્જયિનીમાં થોડાક પ્રાદેશિક સ્વરૂપભેદે સામાન્ય લોકોમાં
ઈ. સ. પૂર્વની આરપાંચ સદીઓમાં બોલાતી હોવાનો ધણો સંભવ છે.

નીચેનાં ઉદાહરણોથી પાલિ ભાષાના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવશે.

“એવં મે સુતં । એકં સમયં મગવા આલવિયં વિહરતિ આલવક્કસ
યક્કસસ મયને । અથ સો આલવકો , યક્કો યેન મગવા તેનુપસંકમિ
ઉપસંકમિત્વા મગવંતં એતદવોચ ॥

કિં સુધ વિત્તં પુરિસસસ સેટ્ઠં ?

કિં સુ સુચિણં સુજ્ઞમાવહતિ ?

કિં હુ હવે સ્વાદુતરં રસાનં ?

કયંજીવિં જીવિતમાહુ સેટ્ઠં ? ॥ ” (સુત્તનિપાત, ૧૦) ૨૦

“અતીતે ધારણસિયં વ્રહ્મદત્તે રજ્જં કારેન્તે બોધિસત્તો તસસ અમચરતનં
અહોસિ । ધારણસીરાજા આલસિયજાતિકો અહોસિ । બોધિસત્તો રાજાનં
બોધેસ્સામીતિ એકં ઉપાયં ઉપધારેન્તો ચરતિ । અથ એક દિવસં રાજા
ઉપ્યાનં ગન્ત્વા અમચ્ચરિવુતો તથ વિચરન્તો એકં ગજકુમ્ભં આલસિયં
પસિ । ” (ગજકુમ્ભજાતક) ૨૧

૨૦ જુઓ, પં. બેચ૨૬૨, એ જ, પૃ ૧૦૬, ટીપ.

સંસ્કૃત ડાયા—

“એવં મયા શ્રુતં । એકસ્મિન્ સમયે મગવાન્ આલવિકે વિહરતિ આલવક્સ
યક્સસ મયને । અથ સલ્લ આલવકઃ યક્ષઃ યેન મગવાન્ તેન ઉપસંક્રમામિ,
ઉપસંક્રમ્ય મગવંતં એતદવોચત્ ॥”

“કિંસ્વિદિહ વિત્તં પુરુષસ્ય શ્રેષ્ઠમ્ ?

કિંસ્વિત્ સુચીર્ણં સુજ્ઞમાવહતિ ?

કિંસ્વિદ્ ભવેત્ સ્વાદુતરં રસાનામ્ ?

કયંજીવિં જીવિતમાહુ શ્રેષ્ઠમ્ ? ”

(સુત્તનિપાત, ૧૦)

પાલિની તેમ જ હવે પગી ચર્ચા કરીશું તે બન્યું પ્રાકૃત ભાષા-
ઓની સવિસ્તર સમીક્ષા કરી અહીં શક્ય નથી આથી દૂકમા જ
એનાં સ્વરૂપલક્ષણો જોઈ લઈશું પાલિમાં સરકૃતના વ્યંજનો લગભગ
સપૂર્ણ રીતે જળવાયા છે યસ્યો, સેઠ્ઠ, વોધિસત્તો જેવા શબ્દો
પાલિમાં પ્રવર્તેલા છે અને સમીકરણ-આધાર દર્શાવે છે. સાદુતર
સચુક્ર વ્યંજનમાથી પોતા વ્યંજનના વોપન ઉદાહરણ છે. ઘમત્ત મા
ત્વ નો એકીકરણથી વ ચક્રને પૂર્વનો દીર્ઘસ્વર દ્વસ્વ બન્યો છે
વારાણસિય મા સ્વરશક્તિથી નસ્યાં નુ સિય યયુ છે પ્રત્યયો તો એટલા
બધા સરકૃતની સમીપ છે, કે પદ્યધારણ(morphology)માં પાલિ અને
સરકૃત વચ્ચે ભેદ નહોતો જ સાગે કે તોપણ કેટલેક અંશે પાલિમાં
લોકભાષાને સહજ એવાં પરિવર્તનો જણાય છે જેમ કે વ્યંજનાત
શબ્દમૂલો (stems) અંતે જ હોમેશર્ધને અર્ગત બન્યા છે, દ્વિવચનનો
લોપ થાય છે, ચતુર્થોપધી અભિન્ન બને છે, આત્મનેપદનો વપરાશ
ઓછો થાય છે, પૂર્ણ ભૂતકાળનું નિદર્શન મળતું નથી, અદ્યતન અને
હસ્તન ભૂતકાળ વચ્ચેનો ભેદ જળનાતો નથી, ૫૦

અશોકના શિલાલેખોની પ્રાકૃતો—સમ્રાટ અશોકના શિલાલેખોની
ભાષા એ પ્રાકૃતોનું સૌથી પ્રાચીન ઐતિહાસિક નિદર્શન છે

વેદકાલીન પ્રાકૃતોનું નિદર્શન જળવાયું નથી અને પાલિ અશોકના

૨૧ જુઓ Fausboll, 'Jahata' III, 140

“અતીતે વારાણસ્યા મદ્ગદ્ગતે રાજ્ય કુર્વતિ વોધિસત્ત્વ તસ્ય અમાત્યરાત્ન
અમવત્ । વારાણસીરાજા આલસિકજાતિક અમવત્ । વોધિસત્ત્વ રાજાન
વોધવિધ્મામિ ઇતિ એક ઉપાય ઉપધારયન્ ચરતિ । અથ એકસ્મિન્ દિવસે રાજા
ઉચ્ચાર્ણ ગત્વા અમાત્યપરિવૃત્ત તન્ન વિચરન્ એવં ગજકુમ આલસિક અપદ્યત્ ॥”

(ગજકુમજાતક)

શિવાયેબોની પત્રીના સમયમાં ગ્રંથસ્થ થઈ, એટલે ઐતિહાસિક ક્રમે અશોકના શિવાયેબોની બાપા એ પ્રાકૃતોનું અલ્પચર્ચાન્ત ઉપવચ્છ થતું જૂનામાં જૂનું સ્વરૂપ છે

સત્રાદ્ અશોકનું રાજ્યાભિષેકના આઠમા વર્ષ પછી દર્શિગવિજયમાં થયેલી ઘોર દિંસાને કારણે હૃદયપરિવર્તન થયું, ત્યારપછીના એમનાં ધર્મવિપ્લવક મંતવ્યો, શાસનો ૪૦ રાજ્યાભિષેકના તેરમા-ચૌદમા વર્ષમાં પર્વતની શિક્ષાઓ ઉપર ઉત્તરમાં શાહનાઝમદી (અટક પાસે), મન્સેરા (એબોટાબાદ પાસે) અને કાસ્તી (દેહરાદૂન જિલ્લામાં), પૂર્વમાં ધૌસિ (કટક જિલ્લો) અને જૈગડા (મજામ જિલ્લો), અને પશ્ચિમમાં ગિરનાર અને મોપારા એ સ્થળોએ કોતરાવ્યા છે ૨૨ ઉત્તરના શાહનાઝમદી અને મન્સેરાના લેખો ખરાબીમાં, અને બાકીના બ્રાહ્મી લિપિમાં છે. બાપાદષ્ટિએ ગિરનાર અને શાહનાઝમદી એક સ્વરૂપના, પાલિપેશ્વાર્યીને મળતા છે; તે બાકીના કાસ્તી, ધૌસિ-જૈગડા વગેરે લેખો અન્ય સ્વરૂપના, નાગધીને મળતા આવે છે ઉત્તરના મન્સેરામાં અને સ્વરૂપના લક્ષણો મળે છે. નીચેના ગિરનાર, જૈગડા, શાહનાઝમદી અને મન્સેરાના પહેલા લેખનાં અવતરણોથી આ વાતની પ્રતીતિ થશે

૨૨. આ લેખો પુરાતત્વવિદોમાં Fourteen Rock Edicts ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરાંતના અશોકના માતૃષી, સદ્સામ, વૈરાટ, બ્રહ્મગિરિ વગેરે સ્થળોના Minor Rock Edicts, દિલ્લી ટોપરા, દિલ્લી-મીરત, અન્ડાબાદ-કોસામ, લોરિયા, ૧૧૫૪ વર્ષે Piliya Edicts, અને ગયા પાસેના Barabar Cave Insc. ons હંમેશા જાણીતા છે. બાપાદષ્ટિએ Fourteen Rock Edicts સૌથી મહત્વના છે.

ગિરનાર	શાહબાઝમદી	મન્સેરા	ભૈરવ
इयं धर्मलिपी	अथ धर्मदिपि	अथि धर्मदिपि	इयं धर्मलिपी
देवानंप्रियेन	देवनांप्रियस	देवनांप्रियेन	देवानंप्रियेन
प्रियदसिना		प्रियदशिना	प्रियदसिना
रामा छेदापिता । रमो लिखपितु ।	रजिन लिखपित ।	लजिना लिखापिता	
इयं न किंचि	हिद नो किंचि	हिद नो किछि	हिद नो किछि
जीवं आरभित्वा	जिवे अरभितु	जिवे अरभितु	जीवं आलभितु
प्रजोहितव्यं नच	प्रजोहोतवे नो पिच	प्रजोहितविये नोपि	प्रजोहितविये नोपि ।
समाजो क्तव्यो । समाज कटव ।	य समजे कटविये ।	समाजे कटविये ।	
बहुकं हि दोषं	बहुक हि दोष	बहुक हि दोष	बहुकं हि दोष
समाजमिद	समयस्वि	समजस	समाजस
पसति देवानंप्रियो	देवनांप्रियेप्रियदक्षि	देवनांप्रिये प्रियदक्षि	द्रखति देवानंप्रिये
प्रियदसि	राजा । रय-दखति ।	रज दखति ।	प्रियदसी राजा ।
अस्ति पि तु एकवा	अस्ति पि तु एकतिअ	अस्ति पि तु	अधि पि तु
समाजा	समये	एकतिय समज	एकतिया समाजा
साधुमता देवानं	साधुमते देवन	साधुमत देवन	साधुमता देवानं
प्रियस	प्रियदसिनो	પ્રિયસ પ્રિયદશિસ	પ્રિયસ પ્રિયદશિસ
રાજો । (Rock Edict I)	રજો ।	રજિને ।	લાજિને ।

પ્રથમ દષ્ટિએ જ ગિરનાર-શાહબાઝમદીના પાશ્ચાત્ય ભાષાસ્વરૂપ અને ભૈરવના પ્રાચ્ય ભાષાસ્વરૂપ વચ્ચે કેટલુંક સ્પષ્ટ અંતર જણાશે. ગિરનાર-શાહબાઝમદીમાં બધાં રૂ છે (રાજા આરમિતુ) ત્યાં ભૈરવનાં

હુ આવે છે (જેમ કે, લાજા, આલમિતુ). ગિરનાર સાહ્યાગ્રમીમાં સંયુક્ત વ્યંજનો આવે છે, જેમ કે પ્રિયદસિ, કટવિયે, તે જાગડામાં લોપથી કે સ્વરભક્તિથી એમનું સ્ત્રવ્યકરણ (simplification) થાય છે. જેમ કે પ્રિયદસિ, કટવિયે ઇત્યાદિ. પ્રાકૃત (ફના પરવર્તી દંત્ય વર્ણનું) મૂર્ધન્યકરણ જાગડામાં કટવિયે, લૂણઠાવે જેવાં રૂપોમાં નજરે પડે છે, જે ગિરનારમાં નથી. ગિરનારમાં ન, ય, અને જ એ ત્રણે અનુનાસિકા મળે છે, તે જાગડામાં માત્ર ન જ મળે છે.

આમ અગ્રોકના શિલાલેખોમાં બે સ્પષ્ટ ભાષાસ્વરૂપો (dialects)નું નિદર્શન મળે છે, ૨૩ એક ગિરનાર-સાહ્યાગ્રમી અને ઘણું અંશે મન્સેરાનું પાશ્ચાત્ય ભાષાસ્વરૂપ (western dialect) અને બીજું કાસ્તી, ધૌલી, જાગડા, સ્તંભલેખો (Pillar-Edicts) અને ગૌણ શિલાલેખો (Minor Rock Edicts)માં મળતું પ્રાચ્ય ભાષાસ્વરૂપ (Eastern dialect). ગિરનાર સાહ્યાગ્રમીના પાશ્ચાત્ય રૂપમાં જ અને જ બંને જળવાયા છે, આદિ ય અને ફ નો લોપ થતો નથી. સંયુક્તાક્ષરો નો ફ લોપાતો નથી. અક્ષરાંત નામાદિકમાં પ્રથમા એકવચન પદાંત ઓ, અને સપ્તમી એકવચન પદાંત મ્હિ અને ફ થી બને છે. પ્રિય અને પુત્ર જેવા સંસ્કૃત તત્ત્વોનો પ્રયોગ એ આ ભાષાસ્વરૂપની લાક્ષણિક વિશેષતા છે. કાસ્તી, ધૌલી, જાગડા વગેરે શિલાલેખોનું પ્રાચ્ય ભાષાસ્વરૂપ સાત્રાજ્યની રાજધાનીની મુખ્ય ભાષા માગધીને અનુસરે છે. મગધમાં એ મુખ્ય ભાષા તરીકે અને એના સમીપવર્તી પ્રદેશોમાં રાજભાષા કે વ્યાપક ભાષા (lingua franca) તરીકે એ વપરાતી હશે એમ લાગે છે. એનાં મુખ્ય લક્ષણોમાં જ અને

૨૩. મુએ Emile Senart, *Inscriptions of Piyadasi*, trans. *Indian Antiquary*, XXI, 1892, p. 171.

જુ ને સ્થાને કેવળ નૂનો પ્રયોગ, આદિ યુનો અને મધ્યવર્તી દૂનો લોપ અને આદિ દૂનો લૂ, સંબુક્તાક્ષરના યનો વચ્ચે દ મૂકાને સ્વર-લાક્ષિત્યા વિસ્તેષ, નર અને નાન્યતર પ્રથમા એકવચનમાં એ પ્રત્યય અને સપ્તમી એકવચનમાં સિ પ્રત્યય એ વગેરે ગણાવી શકાય.

આ બે મુખ્ય ભાષાપ્રકારમાં લખાયેલા શિક્ષાલેખોમાં પર્યુ કેટલાક પરસ્પર ભાષાભેદ નજરે પડે છે. ઉ. ત. ગિરનાર અને શાહ્યાઝગદીની ભાષા એક જ પ્રકારની હોવા છતાં બન્ને વચ્ચે કેટલોક મુદ્દમ ભેદ પડે છે. જેમ કે ગિરનારમાં માત્ર સ્ એ એક જ દંત્ય અન્તઃસ્થ ગણે છે, જ્યારે શાહ્યાઝગદીમાં એ ઉપરાંત તાલ્લવ, મૂર્ધન્ય જ્ઞ અને જ્ઞાન સમવાયા છે; ગિરનારના ત્વ અને સ્ત જેવા સંયોગોનું શાહ્યાઝગદીમાં સમીકરણ (assimilation) થયું છે; ગિરનારના યૌ, મ્હ કે શાહ્યાઝગદીમાં ય અને મ થઈ જાય છે; ગિરનારનો દે શાહ્યાઝગદીમાં નજરે પડતો નથી; નાન્યતર પ્રથમા એકવચનમાં ગિરનારમાં મ આવે છે, તો શાહ્યાઝગદીમાં એ પ્રત્યય આવે છે; ગિરનારનો સપ્તમી એકવચન પ્રત્યય મિ શાહ્યાઝગદીમાં નજરે પડતો નથી, પણ તેને બદલે ધણી વાર સિ આવે છે; અને ત્રીજા પુરુષ બાહુવચનના ગિરનારના રે પ્રત્યયને સ્થાને શાહ્યાઝગદીમાં સુ પ્રત્યય આવે છે. આમ અશોકના શિક્ષાલેખોના પાશ્ચાત્ય ભાષાપ્રકારના ઉત્તરનો અને દક્ષિણનો એવા બે પ્રભેદ પડે છે. પ્રાચ્ય ભાષાપ્રકારમાં લખાયેલા શિક્ષાલેખોમાં કાસ્તી, ધૌલી, જોગદ, સ્તંભલેખો વગેરેની ભાષા લગભગ સમાન રૂપની (પ્રાચીન માગધી) છે. માત્ર મૈસુરના યજ્ઞગિરિના ગૌણ શિક્ષાલેખોમાં (Minor Rock Edicts માં) થોડીક ભિન્નતા નજરે પડે છે, પણ તે અલગ ભાષા-પ્રભેદ (sub-dialect) ગણાવી શકાય તેવી નથી.

આમ અશોકના શિલાલેખોમાં એ મુખ્ય લાપાસ્વરૂપે, પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય નજરે પડે છે. પાશ્ચાત્યના ઉત્તરનો અને દક્ષિણનો એવા એ પ્રમેદો નજરે પડે છે, એટલે કે. દેવદત્ત લાપડારકર૨૪ મુજબ છે તેમ અશોકના શિલાલેખોની લાપાના ત્રણ પ્રકાર પાડી શકાય : ઉત્તરાપથની (શાહબાઝમઢીની; ઉત્તર પ્રદેશની પાશ્ચાત્ય), દક્ષિણાપથની (ગિરનાર, સોપારાની, દક્ષિણ બાબુની પાશ્ચાત્ય), અને મધ્યદેશની (પ્રાચ્ય, જે રાજસ્થાન તથા મધ્યદિશા પૂર્વમાં મગધ સુધી વિસ્તરેલી છે). અશોકના લેખોની મધ્યદેશની કે પ્રાચ્ય લાપામાં પ્રમેદો નજરે પડતા થી એટલે એમ ન માની શકાય કે અશોકના સમયમાં આ તમામ દિશામાં એક જ સ્વરૂપની લાપા બોલાતી હતી. અશોકના પછી એક તકે લખાયેલા ખંડગિરિના શિલાલેખો, જે ધૌલી જૈનગડાની નજીક જ તેમની લાપા ધૌલી-જૈનગડાની લાપાથી ભિન્ન છે. ખંડગિરિમાં થમા એકવચનમાં લો અને સપ્તમી એકવચનમાં ૧ પદાન્ત મળે ; જ્યારે ધૌલી-જૈનગડામાં એને રથાને માગધીના ૧ અને સિ આવે આવી જ રીતે રૂપનાથ અને અલાહાબાદની વચ્ચે આવેલા ભારણ્ણ (Bharbut) રૂપના અશોકકાલીન લેખોમાં માગધી તરફ નજરે પડે ત્યાં જે રૂપનાથના મૌર્ય શિલાલેખ અને અલાહાબાદના સ્તંભલેખમાં ૧૨ રીતે છે. એટલે એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે અશોકના સમયમાં કેવળ કે મધ્યદેશની લાપા માગધી નહીં હોય પણ જો રાજલાપા તેમજ ૧૫૬ લાપા હોવાથી ત્યાં સમજી શકાતી હશે. ગિરનાર-શાહબાઝમઢીના મૌર્ય સામ્રાજ્યના સીમાવર્તી પ્રદેશોમાં લખાયેલા હોવાથી ત્યાં જ લાપાને બદલે પ્રાદેશિક લાપાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

અરોક્ષના શ્લેષોની ભાષા એ એક વિશાળ સ્વતંત્ર અભ્યાસનો વિષય છે તેથી તેની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી એ આ ગ્રંથની મર્યાદામાં શક્ય નથી. ૨૫

જૈન પ્રાચીન અંગ્રંથોની અર્ધભાગધી—આ યુગની ત્રીજી પ્રાચીન ભાષા તે જૈન પ્રાચીન આપારાંગ આદિ અંગ્રંથોની અર્ધભાગધી ભાષા છે. ભગવાન મહારીર અર્ધભાગધી ભાષામાં ઉપદેશ કરતા હતા. ૨૬ એમના ઉપદેશ અનુસાર એમના પટ્ટધર ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામીએ અર્ધભાગધી ભાષામાં આચારાંગ વગેરે સૂત્રાંથોની રચના કરી હતી. આ ગ્રંથો મ્હેનાગમેને મતે ઈ. સ. ૪૫૪ માં વલ્લ્હી નગરીમાં ક્ષમાશ્રમણ દેવદિગણિએ લિપિગદ્ધ કર્યા ત્યાં સુધી જૈન મુનિઓએ સ્મૃતિ પર પરાએ એ જાળી રાખ્યા. યથાવત્ જાળી રાખવાના પૂર્ણ પ્રયત્ન છતાં એ ગ્રંથો અર્થપ્રધાન હોવાથી તેમજ જનસાધારણની કથ્ય ભાષામાં રચાયેલા હોવાથી લોકોને ધર્મોપદેશ કરતાં કરતાં પણ એમાં કેટલુંક સહજ જ પરિવર્તન થતું રવાભાવિક છે. ઉપરાંત ઈ. સ. પૂર્વે

૨૫ અરોક્ષના શિલાશ્લેષોની ભાષાની સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ :

Bubler — Epigraphia Indica, I & II

Emile Senart — Inscriptions of Piyadasi, Indian Antiquary, Vol XXI, 1892

E. Hultzsch — Corpus Inscriptionum Indicarum,

Vol. I, 1925

Woolner — Asoka Text & Glossary

M A Mehendale, A Comparative Grammar of Asokan Inscriptions, 1942.

૨૬ ભગવ ચ ણં બદ્ધમાગહીએ માસાએ ધમ્મમાદક્કહ (સમવાયાસસૂત્ર)

જુઓ પાદસહમહળ્લવો, રૂપોદ્ધાત, પૃ. ૧૧.

૩૧૦ માં અદ્રશ્યતાના રાજ્યકાળમાં મગધમાં નાર વર્ષ જેટનો વાત્રો કાળ પડેતો એ દરમિયાન સાધુઓને નિર્વાહ માટે દક્ષિણના સમુદ્રતીરવર્તી પ્રદેશોમાં જવું પડેતું ૨૭ દુષ્કાળ પૂરો થતા પાટલિપુત્રમાં સધ કુળી એકત્ર થયો અને સૂત્રચોમાથી જે જે સાધુને જે જે યાદ હતું તે એકત્ર કરીને અગિયાર અગત્ર થો સંક્રાન્તિ કર્યો ૨૮ દક્ષિણમાં લામા કાળ સુધી વસેલા સાધુઓની લાલા ઉપર મહારાષ્ટ્રની સ્ત્રી પેડે લાયા પડી હતી, આથી એમની રમૂતિ ઉપરથી આકલ્પન કરેના અગત્રથોની લાલા મગધ આદિની માગધી જેવી લાલાઓ કરના દક્ષિણની મહારાષ્ટ્રી લાલાને વધારે મગતી આવે છે વડની અને મથુરામાં ઈ મ ની પાત્રમાં સદીમાં આ ગ્રથો લિપિગદ્ધ કરવાને મુનિસમેલનો યરેનાં અને એમાં જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી મુનિઓ આવેના એથી લિપિગદ્ધ અગત્રથોમાં એ જ અધર્માં ધણી વાર લિન્ન લિન્ન લાલાસંપ્રદાયો નિર્દર્શન મળે છે. આથી જ ઈ સ ની સાતમી સદીમાં જિનદાસગણિએ એમની નિશીથ ચૂર્ણિ માં અર્ધમાગધીની મગધના અર્ધપ્રદેશની લાલામાં અર્ધિત તે અર્ધમાગધી, અથવા અદ્વાર દેશી લાલાસંપ્રદાય તે અર્ધમાગધી' એવી વ્યાખ્યા લાધી છે ૨૯ એક દરે પાટલિપુત્રના સમેનન પત્રી અગત્રથોની લાલામાં ખાસ મૂલ્યમત પરિવર્તન થયું હોવાનો સંભવ નથી

આ અર્ધમાગધીમાં માગધી કરતા સામાન્ય પ્રાકૃત સાથે અધિક મગતી પાછું હોવાથી કેટલાક પ્રાચીન અને અર્ધાચીન વિદ્વાનોએ એને પ્રાકૃત

૨૭ જુઓ અ સજ્જમા Annual Report of Asiatic Society
B ngal 1893 મા Dr Hoernle નો લેખ

૨૮ સ્યવિરાવલીચરિત સર્ગ ૧ મ્હો ૫૫-૫૬, શાહજસદ્-ઉપોદ્યાત-
પૃ ૨૦ ઉપર ઉદ્ધૃત

૨૯ 'મગદ્ધવિસયમાસાણિવદ્ધ અદ્ધમાગદ્ધ, અદ્ધારસદેસીમાસાણિયમ વા
અદ્ધમાગદ્ધ', નિશીથચૂર્ણિ

એક સ્વરૂપ ગણ્યું છે પ્રાચીનમાં સમવાચાંગ, ઔપચાતિક અને પ્રતાપના સૂત્રમાં એને અર્ધમાગધી નામ આપ્યું છે, તે સ્થાનાંગ મૂત્રમાં અને હેમચંદ્રાચાર્ય આદિએ એને ઋષિભાષિતા કે આર્ષ પ્રાકૃત ભાષા કહી છે. અર્વાચીન ભાષાપંડિતોમાં વાકાળી એને જૈન મહારાષ્ટ્રી કે પુરાતન મહારાષ્ટ્રી તરીકે ઓળખાવે છે પિંગેલ વાકાળીના મતનો અરવીકાર કરી, સૂત્રમથોની ભાષાની મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતથી કેટલીક વિશેષતા જોઈને એને આર્ષ પ્રાકૃત કે અર્ધમાગધી કહે છે. પં. બેચરદાસના મત^{૩૦} પ્રમાણે પ્રાચીન અર્ધમાગધીને સ્વતંત્ર ભાષા ન ગણતાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં અંતર્ગત ગણવી જોઈએ, કાગણ કે પ્રાચીન અર્ધમાગધીમા મહારાષ્ટ્રી કરતાં કેવળ એચાર રૂપોની જ વિશેષતા છે. તેમાં માગધીનાં તત્ત્વો નથી, કે નાટકવ્યાકરણાદિની અર્ધમાગધી સાથે મળતાપણું નથી, તેમજ કેટલાક પ્રાચીન જૈન ગ્રંથો અને હેમચંદ્રાચાર્ય એનો પ્રાકૃતથી જ નિર્દેશ કરે છે પં. બેચરદાસના આ મતનું ખંડન કરતાં પં. હરગોવિંદદાસ^{૩૧} જણાવે છે કે સામાન્ય પ્રાકૃત કરતાં પ્રાચીન અર્ધમાગધીની વિશેષતાઓ ઘણી અને તોંધપાત્ર છે; અને નાટકોની અર્ધમાગધીથી પ્રાચીન અંગ્રમથોની અર્ધમાગધી ઘણી પ્રાચીન છે, તેવી ભગવાન છુદ્દનો મૂળ માગધીમા કરેલો ધર્મોપદેશ જે ત્રિપિટકાદિ ગ્રંથોમા સંગૃહીત થયો છે તેની પાલિ ભાષા જેમ વ્યાકરણાદિકની માગધીયા પુરાતન હોઈ જુદી પડે છે, તેમ અંગ્રમથોની અર્ધમાગધી ભાષા નાટકાદિની અર્ધમાગધીથી જુદી પડે છે; તેમ પ્રાચીન ગ્રંથો અને આચાર્ય હેમચંદ્ર અર્ધમાગધીને પ્રાકૃતમાં અન્તર્ગત કરે છે ત્યાં તેમને પ્રાકૃતનો કથ્યભાષા કે લોકભાષા એવો વ્યાપક અર્થ ઇષ્ટ છે, જેને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતના અર્થમાં સંકુચિત કરવો યોગ્ય નથી.

૩૦. જુઓ પ્રાકૃતવાકચલુ, પ્રસ્તાવના

૩૧. જુઓ પાદ્મનદ- પ્રસ્તાવના.

ખરું જોતાં જૈન અંગ્રથિયાની અર્ધભાગધી એ ડૉ. હોર્નલ કહે છે તેમ પ્રાકૃતનું આર્ષ સ્વરૂપ છે, જેમાંથી શૌરસેની, મહારાષ્ટ્રી અને નાટકાદિકની અર્ધભાગધી ઉદ્ભવી છે. હેમચંદ્રાચાર્યે એમના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં સ્થળે સ્થળે પ્રાચીન જૈન ગ્રંથોમાંથી ઉદાહરણો લઈ એમને આર્ષ નામથી ઓળખાવ્યા છે એમના મત પ્રમાણે આર્ષ પ્રાકૃત એ પ્રાચીન ૩૫ છે, જેમાંથી સામાન્ય ૩ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત ઉદ્ભવ્યું છે. આર્ષ પ્રાકૃતને અર્ધભાગધી નામ મળવાનું મગધ નિશાથ-ચૂર્ણિકાર કહે છે તેમ એની મગધના અર્ધપ્રદેશમાં (શરમેત અને મગધની વચ્ચેના અન્તરાલ દેશમાં) યાત્રી ઉત્પત્તિ એ હોઈ શકે ચદ્રગુપ્તના સમયમાં મુનિઓએ દક્ષિણમાં કંગેલા સ્થળાંતરથી એમણે રમૂતિમાં સંધરેલા અંગ્રથિયામાંથી ભાગધી-શૌરસેનીના લક્ષણો ગુપ્ત યર્ષ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતના લક્ષણો પ્રવેશ્યા હોવા સંભવિત છે. આ પ્રશ્નને અર્ધભાગધીની વ્યુત્પત્તિ તથા મહારાષ્ટ્રીના સેવધવાળો વિવાદમસ્ત ભાગ છોડી દઈએ તો એમ લાગે છે કે અર્ધભાગધી એ અગોકના લેખોની આસપાસના સમયની, ખૂબ ખેડાયેલી, સમૃદ્ધ, સામાન્ય પ્રાકૃત કરતાં ઉચ્ચારપ્રક્રિયામાં સંસ્કૃતની વધારે ગમીપ એવી, પ્રાચીન (ધર્મ કરીને મગધના પશ્ચિમ ભાગની ને મધ્યદેશની) ભાષા છે.

અર્ધભાગધીને ઉદયકાળ સર રામકૃષ્ણ બાહારકરને મતે ઈ. સ.ની બીજી સદી, ડૉ. મુનીનિકુમાર ચેટરજીના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઈ. સ.ની ત્રીજી સદી, ને ડૉ. યાકોબીના મત પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વેની ચોથી સદી છે. વ્યુત્સર્ગે પ્રસિદ્ધ કહેલા અશ્વમેધના નાટકો જે ઈ. સ. ની પહેલી સદીમાં રચાયેલા છે તેમાંની જૈન અર્ધભાગધીના નિદર્શન ઉપરથી પં. હરગોવિંદદાસ યાકોબીના મતને સ્વીકારે છે.

નીચેના ઉદાહરણ ઉપરથી પ્રાચીન અર્ધભાગધીની વિશેષતાઓને ખ્યાલ આવશે.

“ધ્રુવં મે આગ્રસં ! તેજ મગવતા એવમકર્તાત્ત્વં રૂઢ—મેગેસિં જો સર્ગાં મવતિ, તં જહા—પુરત્થિમાતો વા દિસાતો આગતો અહમંસિં ? દાહિણાતો વા દિસાતો આગતો અહમંસિં ?

—(આચારાંગ સુત) ૩૧૨૫

પ્રાચીન અર્ધભાગધીમાં અનાદિ અસંયુક્ત ક નો જ અને ધ્રુવે સ્થળે ત કે ય થાય છે. (આરાધક—આરાહત), અનાદિ અસંયુક્ત જ ને જ ના સ્થાનમાં ત અને ય થાય છે (નારાવ—નારાત), સ્વરે વચ્ચેના ક નો ત થાય છે કે ક કાચમ રહે છે (યદા—જતા), સ્વરમધ્યવર્તી ય કાચમ રહે છે અથવા ત થાય છે (સામાયિક—સામાતિત), પુર્વિકમ પ્રથમા એકવચનમાં ધણું‘અઠ’ ઇ, ચતુર્થી એકવચનમાં આઈ, આટે, તૃતીયા એકવચનમાં તા, સપ્તમી એકવચનમાં સ્તિ થાય છે, ભૂતકાળ બહુવચનમાં રૂઢ, અને કુમ ને સ્થાને રૂઢાઈ કે રૂઢાઈ આવે છે, ૪૦.

ઉપરની પૂર્વયુગની પ્રાકૃતોમાંથી વિદ્યમ પામીને ઉત્તરયુગની વ્યાકરણ-નાટકાન્તિકની પૈશાત્વી, ચૌરસેની, માગધી, મહારાષ્ટ્રી ૪૦ (ઈ. સ. ૧૦૦ થી ઈ. સ. ૫૦૦ સુધી) પ્રાકૃત ભાષાઓ નીકળી છે. ઉત્તરયુગની પ્રાકૃતોને આરંભ વરસચિના પ્રાકૃતપ્રકાશ અને શુભાક્ષની બૃહતકથાથી અર્થાત્ ઈસવી સનના આરંભની આસપાસથી ગણી શકાય ક્રમશઃ એમનાં બિંબ બિંબ સ્વરૂપોની ચર્ચા કરીએ.

૩૧૨૫ “ધ્રુવં મયા આગ્રસન્ ! તેન મગવતા એવમાર્ક્રવાત્ત્વં રૂઢ એકેર્વાં ન સંજ્ઞા મવતિ, તથા—પૂર્વસ્થાઃ વા દિશાયાઃ આગતઃ અહમસ્મિ ? દક્ષિણસ્થાઃ વા દિશાયાઃ આગતઃ અહમસ્મિ ? ”

—(આચારાંગદ્વય)

પૈશાચી—ઉત્તરયુગની પ્રાકૃતોમાં પૈશાચી 'કદાચ સૌથી પ્રાચીન હોય એમ સંસ્કૃત સાથેની એની સમીપતા જોતાં લાગે છે. ઉત્તરકાલીન પ્રાકૃતોમાં સૌથી જૂનું ઐતિહાસિક નિદર્શન પણ એતું જ મળે છે. એ પૈશાચીમાં લખાયેલી ગુણાદયની ઘૃહટકથા નાશ પામી છે, પણ એના ક્ષેમેન્દ્રની 'ઘૃહટકથામંજરી' અને મોમદેવરચિત 'કથાસરિત્સાગર' એ સંસ્કૃત અનુવાદો અવશિષ્ટ છે, તેમજ 'કુવલ્લભભાષા', 'કાવ્યાદર્શ', 'દશરૂપક', 'હર્ષચરિત', 'વાસવદત્તા' ઈત્યાદિમાં એના સંબંધે સંખ્યાબંધ ઉદાહરણો મળી આવે છે. પૈશાચીનું નિદર્શન વરુચિ, હેમચન્દ્ર, લક્ષ્મીધર વગેરેનાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો, અને હેમચન્દ્રાચાર્યના 'કુમારપાલયગિત' (પ્રાકૃત 'દ્વાયાશ્રય') માં અને વશ:પાલના 'મોહરાજપરાજય' એ નાટકમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

પૈશાચીને આલંકારિકા અને વૈયાકરણોએ પિશાચ, રાક્ષસ અને નીચ જાતિની ભાષા ગણી છે. લક્ષ્મીધરે 'પદ્મભાષાચન્દ્રિકા'માં પૈશાચીને ખંજ, કેકય, બાહુલીક વગેરે પિશાચ દેશોની ભાષા કહી છે. માર્ક'ડેય પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં પૈશાચીના કેકય, શૌરસેન અને પાચાલ એવા ત્રણ પ્રભેદ દર્શાવે છે, અને કેકયને શૌરસેન અને પાંચાલ પૈશાચીની પ્રકૃતિ તરીકે ઓળખાવે છે. માર્ક'ડેયનો મત સાચી વસ્તુસ્થિતિનું સૂચન કરે છે. મહાભારતમાં પણ કાન્તભીર, ઉરસ, પૈશાચ, કાન્તોજ, દરદ અને ચક લોકોનો સાથે ઉદ્દેખ મળે છે, જે ઉપરથી પિશાચ લોકોનું નિવાસસ્થાન ઉત્તરના કાર્ધ પ્રદેશમાં હતું એમ જણાય છે. માર્ક'ડેયના અને આ ઉદ્દેખ પરથી સર જ્યોર્જ ગ્રિયરસન દિંદના વાયવ્ય પ્રદેશોને પિશાચ દેશ ગણે છે. ડૉ. હોર્નલના મત પ્રમાણે દ્રાવિડી વગેરે પ્રાચીન લોકો જે રીતે આર્યભાષાઓને વિકૃત કરીને બોલતા તે જ પૈશાચી ભાષાસ્વરૂપ. ૩૨ આ મત પ્રાચીન વૈયાકરણો વગેરેના પુરાવાથી વિરુદ્ધ જાય છે વિદ્વાનો તો જહુધા ગ્રિયરસનનો મત જ માન્ય રાખે છે.

વરરૂચિ શૌરસેનીને પૈશાચીની પ્રકૃતિ કે મૂલ્ય ગણે છે. આ ઉપરથી શૌરસેનીમાંથી જ વિગ્રસ પામીને પૈશાચી ઉદ્ભવી એમ ન લેતાં પૈશાચી એ શૌરસેનીના સમાન સ્વરૂપની ભાષા છે, અને એણે શૌરસેનીમાંથી ધણા તત્સમો લીધા હશે એમ સમજવું વધારે સંયુક્તિક છે. પૈશાચીની ઉત્પત્તિ દિન્દના વાયવ્ય પ્રદેશમાં વેદાલમાં જે પ્રાકૃત ભાષા પ્રચલિત હતી તેમાંથી યદ્યપિ સ્થાપના સંભવ છે. પૈશાચીનું દિન્દનાં સીમાવર્તી વાયવ્ય પ્રદેશમાં ઉત્પત્તિસ્થાન, અને એનું અન્ય પ્રાકૃતો કરતાં કંઈક અંશે પ્રાચીન ઇરાનિયન ભાષા તરફ વળણ બંને મુ્યક છે.

પૈશાચીનું પૂર્વપુગનું નિર્દર્શન ગુણાલ્લસની 'બૃહત્કથા' નાંદ પામવાથી મળતું નથી. વ્યાકરણ નાટકાદિકમાં જે પૈશાચી મળે છે તે ઉત્તરપુગનું નિર્દર્શન છે. નીચે હેમચન્દ્રાચાર્યના કુમારપાલચરિત્રમાંથી પૈશાચીનું અવતરણ આપ્યું છે એ ઉપરથી એના સ્વરૂપનો અવાજ આવશે.

પન્થાન રાચિના ગુનિધિના રખા અનન્થ-પુણ્યેન ।

ચિન્તેતત્ત્વં મતનાતિ-વૈરિનો કિલ વિજેતવ્યા ॥ ૬

શુદ્ધાપાય-હિતવક-જિત-કરન-કુતુમ્બ-ચેસટો યોગી ।

મુષ-કુતુમ્બ-સિનેહો ન વલતિ ગન્તુવ મુસ્ત-પત ॥ ૭ ૩૩

(કુમારપાલચરિત, સર્ગ ૮)

આ ઉપરથી પૈશાચીનું બાપારવશ જણાશે. આચાર્ય હેમચન્દ્રે પૈશાચીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો^{૩૪} આપીને બાધી ॥ સ્વરૂપનાં એને શૌર-

૩૩ સંસ્કૃત ભાષા—

પ્રાજ્ઞાનાં રાજા ગુણિધિના રાજા અનન્થપુણ્યેન ।

ચિન્તયિતત્ત્વં મદનાદિવૈરિણઃ કિલ વિજેતવ્યાઃ ॥ ૬ ॥

શુદ્ધાપાયહૃદયજિતવક્ત્રકુતુમ્બચેષ્ટઃ યોગી ।

મુષકુતુમ્બસિનેહઃ ન વલતે (સમાયાતિ) ગત્વા મોહપદં ॥ ૭ ॥

૩૪ પ્રાકૃત આકરણ, ૮-૪-સૂત્ર ૩૦૩-૩૨૩.

સેનીની સમાન ક્ષી છે. એમાંનાં મુખ્ય લક્ષણોમાં જ્ઞ, ન્ય કે વ્ય ના સ્થાનમાં જ્ઞ, જ ને સ્થાને જ, દ ને સ્થાને જ, જ નો જ, દ નો વૈકલ્પિક ત્વ, ચાદ્દશ આદિના યાતિસ વગેરે, અકારાંત પંચમાં એકવચનમાં ક્ષતિ પ્રત્યય (જિનાતો), ક્ષવિષ્ય ત્રીજો પુરુષ એકવચનમાં અય્ય પ્રત્યય (દુલેવ્ય), સંબંધક બૂતકૃદંતના તૂન, તૂન, દૂન પ્રત્યયો; (ગમ્-ગન્તૂત; નશ્ નત્યૂત, નદૂન) ઈં ગણારી શકાય.

૧. આચાર્ય હેમચંદ્ર અને એમને અનુસરીને લક્ષગીધરે એમાંનાં પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં ચૂલિકાપૈશાચી નામનો એક પૈશાચીનો ભાષા-પ્રભેદ દર્શાવ્યો છે, જેમાં વર્ગીય તૃતીય અને ચતુર્થ વ્યંજનોને સ્થાને ક્રમશઃ પ્રથમ અને દ્વિતીય (નગર > નકર, મધુર > મધુર ઈં), અને ર નાં ધ્યાનમાં વિકલ્પે જ (હદ > હદ, હદ) એ એ વર્ણવિદ્યાર સિવાય પૈશાચીથી અન્ય કોઈ ભિન્નતા નથી. અન્ય વૈષાકરણો આ લક્ષણોનો પૈશાચીનાં લક્ષણોમાં જ અંતર્ભાવ કરી ચૂલિકાપૈશાચી નામની છુટી વિશિષ્ટ ભાષા માનતા નથી. એટલે ચૂલિકાપૈશાચીનો પૈશાચીમાં જ સમાવેશ કરવો ઉચિત છે.

૨. શૌરસેની— ભરતનાટ્યશાસ્ત્રની પ્રજ્ઞાસિકા અનુસાર નાટકોનો પ્રાકૃત ગદ્યભાગ શૌરસેનીમાં રચાયો છે. અશ્વમેધનાં નાટકોમાં એક પ્રકારની શૌરસેનીનું સૌથી જૂનું નિદર્શન મળે છે. એનું પૂર્વયુગની પ્રાકૃત અર્થાત્ પાલિ, અશોકસેવો અને અંગ્રથથોની અર્ધભાગધી જેવું સ્વરૂપ જણાય છે. ત્યારપછી લાસ-કાલિદાસ વગેરેનાં નાટકોમાં જે શૌરસેનીનાં નિદર્શનો મળે છે તે ઉત્તરકાલીન પ્રાકૃતનાં સ્વરૂપનાં છે. ‘કર્પૂરમંદીરી’ એ સમગ્ર ગદ્યભાગ શૌરસેનીમાં રચાયેલો છે. ઉપરાંત વરુચિ, હેમચંદ્ર, માર્કંડેય વગેરે પ્રાકૃત વૈષાકરણોએ શૌરસેનીનાં લક્ષણો આપ્યાં છે.

ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાચિકા અને અન્ય સ્ત્રીપાત્રોને માટે શૌરસેની પ્રયોજાવી એમ કહ્યું છે. વળી ભરતે વિદ્વાન્ની બાળા પ્રાચ્યા જણાવી છે, જે માર્કંડેયે આપેલાં લક્ષણો ઉપરથી શૌરસેનીથી ભિન્ન થી લાગતી.

શૌરસેનીની ઉત્પત્તિ એના નામ ઉપરથી સૂચવાય છે તેમ શૌરસેન અર્થાત્ મથુરાની આસપાસના પ્રદેશમાંથી (જેમાં પૂર્વ પંજાબનો પણ સમાવેશ કરી શકાય) થઈ છે. વરુચ્ચિ સંસ્કૃતને શૌરસેનીની પ્રકૃતિ (મૂળ કે પ્રભવસ્થાન) કહે છે. એ જ રૂપમાં તે એ વિધાત સાચું નથી; પણ એટલું તે અવશ્ય સ્વીકારવું પડે તેમ છે કે અન્ય પ્રાકૃતોની અપેક્ષાએ શૌરસેનીનું સંસ્કૃત સાથે અધિક સામ્ય છે. શૌરસેનીના બાપારવરૂપ ઉપરથી ડૉ. સુનીતિકુમાર ટેટરજી માને છે કે શૌરસેની એ વેદકાલીન પ્રાકૃત અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત વચ્ચેનું સ્વરૂપ છે, જેમાંથી પછીના સમયમાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત વિકસી છે. ૩૫ આમ વેદયુગમાં મધ્યદેશ કે પંજાબમાં જે બાળા પ્રચલિત હતી, તેમાંથી શૌરસેની ઉદ્ભવી છે. શૌરસેની અને પૈશાચી બંનેમાં અન્ય પ્રાકૃતોની અપેક્ષાએ કેટલુંક સાદૃશ્ય છે, તેમજ બંને અચોક્કના લેખોના પાશ્ચાત્ય બાળા-સ્વરૂપને મળતી આવે છે એ આ અભિપ્રાયનું સમર્થન કરે છે.

ઉત્તરકાલીન શૌરસેની, જેનું નિદર્શન બાસ-કાસિદાસનાં નાટકોમાં અને પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં મળે છે, તેના ઉદ્ભવ ધ. સ. ના આરંભથી મળી શકાય.

નીચેનાં ઉદાહરણો ઉપરથી શૌરસેનીની સામાન્ય કે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત કરતાં જે વિશેષતા છે તે જણાશે

શકુન્તલા—(સરોપમિત્ર) ઘણસુણ ગમિસ્સં અહં ।

અનસુયા—ત્રિણિમિત્તં ।

શકુન્તલા—ઇમં અસંવદ્ધપ્રલાવિર્ણિ પિયંવદં અજ્ઞાણ ગોદમીણ નિવેદસ્સં ।
 અનસુયા—સદ્ધિ, ન જુતં અવિદસસ્કારં અદિદિવિસેસં વિસજ્જિય
 સચ્છન્દદો ગમણં ।

(અભિજ્ઞાનશકુન્તલ, અદ્ધ ૧) ૩૬

સામાન્ય પ્રાકૃત કરતાં શૌરસેનીમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષતાઓ છે :
 અનાદિ અસંયુક્ત ત નો દ થાય છે અને દ લોપ પામ્યા વિના
 કાયમ રહે છે, (ગૌતમ્યે > ગોદમીણ). ય નો હ કે ઘ થાય છે
 (સ્વતિથિ > અદિદિ, નાથ > જાથ), યં નો ય્ કે જ્ઞ થાય છે
 (સ્વાયંત્રિ > અજ્ઞાણ), પંચમી એકવચનમાં હો અને હુ પ્રત્યય આવે
 છે (જિજ્ઞાસો), વર્તમાન ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં દિ અને દે પ્રત્યયો
 આવે છે (વિરમદિ, મન્તેદિ), લાનિષ્પકાળના પ્રત્યય પૂર્વે સ્તિ આવે
 છે (હિસિસ્તિદિ), સંબંધક જૂતકૃદંતમાં ઇચ્છ (વિસજ્જિય), દૂણ (પઠ્ઠિણ),
 અને ત્તા (પઠિતા) પ્રત્યયો લાગે છે, ઇત્યં.

દિગંબર જૈનોના પ્રવચનસાર વગેરે ગ્રંથોમાં એક પ્રકારનો
 શૌરસેનીયું નિર્દેશન મળે છે, જેને 'જૈન શૌરસેની' એવું નામ આપવામાં
 આવ્યું છે. એમાં ઉપર જણાવેલાં શૌરસેનીનાં અને આગળ નિર્દેશ
 કરેલાં અર્ધભાગધીનાં એમ બંને લક્ષણો નજરે પડે છે.

ભાગધી—ભાગધીયું સૌથી પ્રાચીન ઉદાહરણ અશોકના પૂર્વ
 પ્રદેશોના ધૌલિ જોગડા વગેરે શિલાલેખો અને દિલ્હી-મિરત, અલ્હાબાદ,

૩૬ સંસ્કૃત લાયા—

શ—અનસુયે, ગમિધ્યામ્યહમ્ ।

અ—કિંનિમિત્તમ્ ।

દા—ઇમામસંવદ્ધપ્રલાપિનો પ્રિયંવદામાયંત્રિ ગૌતમ્યે નિવેદયિધ્યામિ ।

અ—સદ્ધિ, ન યુક્તમસ્તસ્ત્વકારમતિયિવિશેષં વિમુજ્ય સ્વચ્છન્દતો

ગમણમ્ ।

લૌરિયા વગેરે સ્થળોના સ્તંભકોમાં મળે છે. એમાંથી વ્યાકરણાદિકની ઉત્તરકાલીન માગધી હિદ્મતી છે, જેનું સૌથી જૂનું નિદર્શન અશ્વ-ધોળનાં નાટકના અવશિષ્ટ ખડો (fragments) માં મળે છે. ત્યારપછીના નાટકોમાં પરરચિ, ચંડ, હેમચન્દ્રાદિકનાં વ્યાકરણોમાંનાં માગધીના ઉદાહરણ લક્ષણાદિક આપ્યાં છે, પણ મદારાજ્ઞી પદ્યસાહિત્ય કે શૌરસેની મઘસાહિત્યની સરખામણીમાં ઉત્તરયુગની માગધીમાં સાહિત્ય તદ્દન નશ્વું છે.

ભરત નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકમાં અંતઃપુરનિવાસીઓ, હરિતપાલક, અશ્વરત્નો વગેરે માટે માગધી બાપા પ્રયોજવાનું જણાવ્યું છે. માર્કંડેયાદિ વૈયાકરણોએ રાક્ષસ, બિહુ, ક્ષપણક, દાસ (ચેટ) આદિ પાત્રો માટે પણ માગધી પ્રયોજ્ય ગણી છે.

માગધી યુદ્ધના કાળથી લગભગ ઈ. સ ના આરંભ સુધી મગધ અને આસપાસના પ્રાચ્ય પ્રદેશોની સ્વભાષા ઉપરાંત રાજભાષા કે વ્યાપક ભાષા પણ હતી. આથી જ અશોકના શિલોમાં જ્યાં માગધી સ્વભાષા નહોતી એવા ધણા પ્રદેશોમાં પણ માગધીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ઉત્તરકાલીન માગધીની ઉત્પત્તિ વેદકાલીન પ્રાચ્ય ભાષા, જેમાં ૩ નો જ્ઞ થવાનું અને સમીકરણ (assimilation) થવાનું સ્પષ્ટ વલણ નજરે પડે છે તેમાંથી અશોકના શિલોની પ્રાચ્ય ભાષા (eastern dialect) દ્વારા થઈ છે એમાં સંશય નથી. મગધની આસપાસના પ્રાચ્ય પ્રદેશો એ માગધીનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. ઉત્તરકાલીન માગધીનો આરંભ અશ્વ-ધોળનાં નાટકોમાંથી અર્થાત્ ઈ. સ ના આરંભથી ગણી શકાય.

પરરચિ, માર્કંડેય, હેમચન્દ્રાદિ વૈયાકરણો માગધીની પ્રકૃતિ તરીકે શૌરસેની જણાવે છે. પણ પ્રસ્તુતઃ 'જને સમકાલીન ભગિનીભાષાઓ

છે, જેનાં મૂળ વેદકાલીન હિદાય પ્રાચ્ય લાપાભેદ મુધી પહોંચે છે, અને જેમાંથી ઉત્તરકાવની મહારાષ્ટ્રી જેવાં લાપાઓ ઉદ્ભવી છે.

નીચેના બે હિદાયરણો પરથી માગધીની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ જણાશે.

૧ રાક્ષસી—(વિકૃત વિહસ્ય સપરિતોષમ્) હૃદમાણુશમંશમોક્ષને કુમ્ભસહસ્રં યશાહિં શચિષ્ ધ્વણિશં ચ પિન્નામિ ક્ષોણિમં । વલિશશઞ્ચ શમલે હુવીચ્છદુ । (નૃત્યન્તી સપરિતોષમ્) જડ સિંધુલાબવહદિવ્યહે વિશ્વ શમલકમ્મ પલિવજ્જડ ધ્વજ્જુળે તદો પગ્ગત્તમલ્લિક્કોટ્ટાગાલે મયશોણિણ્હિ મે મેહે હુવિસ્સડ । ૩૭ (વૈણિસહાર, અદ્ધ ૧)

૨ લહશ-યશ-નમિલ-શુલ-શિલ-વિચ્છિદ્-મન્દાલ-ભાગિદંહિ-યુળે ।
ધીલ-યિળે પચ્ચાલદુ મમ શયલમયપ્પ-યમ્બાલ ॥૩૮

(સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૮-૪-૨૮૮)

પ્રાકૃત વૈયાકરણો માગધીની શૌરસેનીથી વિશિષ્ટતાઓ દર્શાવી, બાકીના અંશોમાં એને શૌરસેની અને સામાન્ય પ્રાકૃતની સમાન ગણે છે. માગધીની શૌરસેનીથી જુદી પાડતી વિશેષતાઓમાં ૨ નો લ (વર્ષ > વલિશ, રમસ > લહશ), અન્ત-સ્થનો સર્વત્ર શ (માણુષ > માણુશ; માસ > મંશ), દ્વ ને ષ ની જગ્યાએ સ્થ (પદ્ધ > પસ્થ, હુષ્ઠુ >

૩૭ સંસ્કૃત ધાયા—

રા—હૃતમાણુપમાસમોક્ષને કુમ્ભસહસ્રં વસાગ્નિ, સંચિત્તમનિશ ચ પિવાગ્નિ ક્ષોણિતમ્ । ધર્ષશત સમરો ભવતુ । યદિ સિન્ધુરાગ્નવધદિવસ દિવ સમરકર્મ પ્રતિપથતેઽર્જુનસ્તત્ પર્યાજ્ઞમરિત્કોટ્ટાગાર માસશોણિતૈર્મ શ્વં ભવિષ્યતિ ।

૩૮ સંસ્કૃત ધાયા—

રમસવક્ત્રનમ્પુરશિરોવિગલિતમન્દારરાજિતાગ્નિયુગઃ ।

વીરજિનઃ પ્રજ્વાલ્યનુ મમ સક્લં અવયગ્મ્બાલમ્ ॥

સુદ્ધ), સ્વ ને ય ની જગાએ સ્ત (સ્પસ્થિત > સ્વસ્થિત, ધર્મ > ધસ્ત), જ અને ય ને સ્થાને ય (ઘવદ > ઘવય), ન્ય, પ્ય, શ, ની સ્થાને ઘ્ય (ઘન્ય, પુણ્ય, ને પ્રજ્ઞા ના ઘજ્ઞ, પુજ્ઞ ને પજ્ઞા) અને છ ને સ્થાને જ્ઞ (ગચ્છતિ > ગચ્છદિ), અને જ્ઞ ની જગાએ સ્ક, અક્ષરાંત પ્રથમા એકવચનમા ણ (સમતે > ક્ષમતે), ૫ઠ્ઠી એકવચનમાં સ્ત કે આહ (શોણિતસ્ય > શોણિદાહ) અને બહુવચનમાં આણ કે આહ (નરેન્દ્રાણા > નલિન્દ્રાણ), અને ષં નું હ્રો ધ્વં થાય છે.

ભરત, માર્કંડેય વગેરેએ જે શાકરી, ચાંડાલી, શાખરી, દાકી વગેરે ભાષાઓનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તેમની માગધીયા વિભિન્નતા ન હોવાથી એમને માગધીમાં જ અન્તર્ગત ગણવી જોઈએ.

મહારાષ્ટ્રી કે સામાન્ય પ્રાકૃત—‘પ્રાકૃત’ શબ્દથી સાધારણ રીતે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત જ સમજવામાં આવે છે. ચંડ સિરાયના સર્વ પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ મહારાષ્ટ્રીને મુખ્ય કે વ્યાપક પ્રાકૃત ગણી છે અને ચંડે પણ અન્ય ભાષાઓની સાથે સાથે મહારાષ્ટ્રીનાં લક્ષણો તો આપ્યા છે જ. હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા પ્રાકૃત વૈયાકરણો એને વ્યાપક પ્રાકૃત ગણીને ‘પ્રાકૃત’ એ સામાન્ય નામથી જ એનો નિર્દેશ કરે છે.

મહારાષ્ટ્રીનું પ્રાચીન નિર્દર્શન મળતું નથી. એનું ભાષારવરૂપ, વ્યંજનલોપ વગેરે પ્રક્રિયાઓ જેતાં એ પૂર્વકાલની પાસે, અર્ધમાગધી કે ઉત્તરકાલના આરંભની પૈશાચી, શૌરસેની જેટલી પ્રાચીન લાગતી પણ નથી. આગળ ચર્ચા કરી તેમ હો. સુનીતિકુમાર જેવા ભાષાવિદો એની ઉત્પત્તિ શૌરસેનીમાંથી વિરૂત (open) ઉચ્ચારણ તરફ વલણ વધવાથી થયેલી જણાવે છે. ચંડના વ્યાકરણમાં વ્યંજનલોપનાં ચોડાં ઉદાહરણો મળે છે, તે ઉત્તરકાલની મહારાષ્ટ્રીના ઉદ્ભવનું સૂચન કરે છે.

વરંચિમાં મહારાષ્ટ્રીની વધારે વિશેષતાઓ મળે છે, અને હેમચંદ્રાચાર્ય અને એમની પછીના વૈયાકરણોમાં તો મહારાષ્ટ્રીની સમીક્ષા એટલી વ્યાપક રૂપે કરવામાં આવી હોય છે કે એથી લગભગ સમગ્ર ગ્રંથ રોકાઈ જાય છે.

વ્યંજનલોપ વગેરે પ્રક્રિયાઓથી મહારાષ્ટ્રીનું સ્વરૂપ એટલું સુકુમાર બન્યું છે કે એ કાવ્યરચના માટે પ્રાકૃત કવિઓને અત્યંત અનુકૂળ વાહન થઈ પડ્યું છે. એથી જ એમાં રાવણવહો, મરુદવહો, સેતુવંધ, કુમારપાલચરિત્ર જેવાં કાવ્યો, ગાયાસત્તસદૈ ને ઘજાલગ જેવા સૂક્તિસંપ્રહો, કપૂરમજ્જરીનો પદ્યભાગ વગેરે પ્રસિદ્ધ પ્રાકૃત રચનાઓ થઈ છે. મહારાષ્ટ્રીની કાવ્યાનુકૂલતા એટલી પ્રસિદ્ધ હતી કે સંસ્કૃત નાટકોમાં નામિકા વગેરે સામાન્ય વાતચીતમાં (ગદ્યમાં) સૌરસેની બોલનારા પાત્રો પશુ પદ્યમાં બોલતી વખતે મહારાષ્ટ્રીમાં બોલતાં. આમ એની સુકુમારતાથી એમાં કાવ્યરચના વિશેષ થવા લાગી અને કાવ્યમાં એનો સતત પ્રયોગ થવાથી એનું સ્વરૂપ વધારે ને વધારે કોમલ બનતું ગયું.

મહારાષ્ટ્રીનો ઉદ્ભવ ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં નથી. કદાચ ભરતે 'દક્ષિણાત્યા' નો નિર્દેશ કર્યો છે એ મહારાષ્ટ્રીનો જ સૂચક હોય. પરંતુ માર્ક'ડેપમાં મહારાષ્ટ્રીનો સ્પષ્ટ, દક્ષિણાત્યાથી ભિન્ન એવો ઉદ્ભવ મળે છે. દંડી એને 'મહારાષ્ટ્રાશ્યા પ્રકૃષ્ટ પ્રાકૃત' બાપા તરીકે ઓળખાવે છે, જે એનું ઉત્પત્તિસ્થાન અને મહત્ત્વ દર્શાવે છે. ડો. હોર્નલ મહારાષ્ટ્રીને મહા કે વિશાળ રાષ્ટ્રની, અર્થાત્ રાજસ્થાન તથા મધ્યદેશ જેવા વિશાળ પ્રદેશની બાપા કહે છે એ સંભવિત લાગતું નથી. સર જ્યોર્જ ગ્રિપર્સન એને મહારાષ્ટ્રની બાપા ગણે છે, જેમાંથી અપભ્રંશ દ્વારા મરાઠી ઉદ્ભવી છે. આ મત દંડીના વચન સાથે સુસંગત હોઈ વિદ્વાનોએ એ માન્ય ગણ્યો છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરે પ્રાકૃત વૈયાકરણો મહારાષ્ટ્રીનો ‘પ્રાકૃત’ તરીકે નિર્દેશ કરી એની સંસ્કૃતનાથી ઉત્પત્તિ દર્શાવે છે. આખો પ્રશ્નના આરંભમાં જ જોયું તેમ સીધી સંસ્કૃત કે વૈદિક ભાષામાંથી નહીં પણ તે સમયની સામાન્ય જનનાની ભાષામાંથી પ્રાકૃતની ઉત્પત્તિ થઈ છે. તેમાં કાલક્રમ પ્રમાણે ગોઠવીએ તો વૈદિકની સમકાલીન પ્રથમ થરની પ્રાકૃત લોકભાષા > પાલિ, અગોકના મેળોની ભાષા, અર્ધમાગધી > પૈશાચી, શૌરસેની, માગધી, > મહારાષ્ટ્રી એમ સળંગ ભાષાવિકાસની શ્રાવણ ગોઠવી શકાય. આજના સ્વરૂપની મહારાષ્ટ્રીના ઉદ્ભવ ઉત્તરકાલના મધ્યભાગમાં થયેલા જણાય છે.

મહારાષ્ટ્રીનાં લક્ષણો, જેનો વિસ્તાર પ્રાકૃત વ્યાકરણના મોટા ભાગમાં પથરાયેલો હોય છે, તે સર્વ અહીં આપવાં શક્ય નથી; એ માટે તો ‘સિદ્ધહેમચન્દ્ર’ જેવાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો જેવાં જોઈએ. અહીં તો મહારાષ્ટ્રીની ખાસ લાક્ષણિક એવી થોડીક વિશેષતાઓ સૂચવીને સંતોષ માનવો પડશે. એ પહેલાં મહારાષ્ટ્રીનાં થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

- (૧) ‘સયલાઓ દ્વં ઘાયા ઘસેતિ एतो य गेति ઘાયાઓ ।
એતિ સમુરં ચિય ગેતિ ઘાયરાઓ ચિય જલાદં ॥’ (નટદવહો, ગાથા ૧૩)
- (૨) ‘સોહદ વિમુદકિરણો ગચ્છણસમુરમ્મિ રચ્છણિવેલલમ્મો ।
તારામુતાવચ્ચેરો ફુડવિહલ્લિચ્છમેહસિપ્પિસંપુલો ॥’ (સેતુપંથ, ૧-૨૨)
- (૩) પદસો સવ્વચ્ચંધો પાઠચ્ચંધોવિ હોદ મુતમારો ।
પુરિસમહિલ્લણં લેસિચ્છમિહંતરં તેત્તિચ્છમિમાણં ॥ (કર્પૂરમંજરી, ૧)
- (૪) ‘ઊચ જિચ્છલણિપંદા મિસિણીપત્તમ્મિ રેહદ ચલાઆ ।
જિમ્મલમરગચ્છમાચ્છણપરિટ્ઠિઆ સંલ્લસુત્તિચ્છ ॥’ (ગાથાસપ્તશતી, ૧-૪)

(૫) પાઙ્ગવ્યમ્મિ રસો જો જાયદ તહ વ છેય-મણિર્હિ ।

સયયસ્સ ચ વાસિય-સીયલસ્સ તિત્તિ ન વચ્ચામો ॥ (યજ્ઞાલગ્ન, પૃ. ૬)

(૬) 'ઊગલિઅદન્નકવલા મિઆ પરિચત્તણ્ણના મોરા ।

ઓસરિઅપંદુજ્જા મુઅન્તિ અસ્સ વિઅ લદાઓ ॥'

(અભિજ્ઞાનસાકુન્તલ ૪-૧૧) ૩૮અ

ઉપરનાં ઉદાહરણોથી સામાન્ય કે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની કેટલીક લાગેલી વાક્ષણિક વિશેષતાઓ સ્ફુટ થશે.

મહારાષ્ટ્રીમાં અનાદિ અસંયુક્ત ક, ગ, ચ, જ, ત, દ, પ, ય, વ લોપાય છે; ય, ઘ, ધ, ઘ, મ નો હ થાય છે; ટ અને ઠ ના ઢ ને ઢ થાય છે; ન નો લ થાય છે. પ્રતિ જેવા કેટલાક શબ્દોમાં ત નો ઢ થાય છે.

૩૮અ (૧) સક્લાઃ હૃદં વાચાઃ વિશન્તિ ક્તથ નિર્યન્તિ વાચાઃ ।

આયાન્તિ સમુદ્રમેવ નિર્યન્તિ સાગરાદેવ જ્વાલનિ ॥

(ગૌડવધઃ, ગાથા ૧૨)

(૨) શૌભતે વિશુદ્ધકિરણઃ ગગનસમુદ્રે રજનીવેલાલગ્ને ।

તારામુક્ષાવ્રજઃ સ્ફુટયિષદિતમેષશુકિસ્પુટઃ ॥ (સેતુબંધ, ૧-૨૨)

(૩) પદપઃ સસૃત્તચન્ધ પ્રાકૃતચન્ધસ્તુ મનતિ સુકુમારઃ ।

પુરુષમહિલયોઃ વાવદ્દુઃ સ્વઃ અન્તરં તાવદનયોઃ ॥ (વર્ણમંજરી, ૧)

(૪) પશ્ય નિશ્ચલનિષ્પન્દા વિસિનીપત્રે રાજતે લલાટા ।

નિર્મલમરકતભાજનપરિસ્થિતા શશ્વતશુકિરિવ ॥

(ગાધાસપ્તશતી, ૧-૪)

(૫) પ્રાકૃતવાચ્યે રસો યો જાયતે તથા વા છેકમણિતૈઃ ।

સદકસ્ય ચ વાસિતશીલસ્ય તૃપ્તિ ન મજામઃ ॥ (યજ્ઞાલગ્ન, ૬)

(૬) ઊગ્લિતદર્મકવલા મૃદ્યઃ પરિત્યજનર્તના મયૂરાઃ ।

અપસૃતપાણ્ડુપત્રા મુચન્ત્યભૂળીવ લતાઃ ॥ (અભિજ્ઞાનસાકુન્તલ, ૪)

ન નો જ, પ નો કવચિત્ વ, ક નો કેહ, આદિય નો જ, પ્રત્યયગત વ નો
 ઝજ, દરિદ્રા જેવા કેટલાક શબ્દોમાં નો લ, અને શ, વ નો સ થાય છે.
 સંયુક્ત વ્યંજનોમાં ક નો ક્ષ્ણ છ અથવા ક્ષ; ત્વ નો જ્ઞ;
 ધ્ય, ષ, ત્સ, પ્સ, નો છ; ય, વ્ય, ચં નો ઝજ; ધ્ય કે છ નો જ્ઞ;
 ટ નો ઠ; મ્મ નો જ, જ્ઞ નો જ કે જ; ષ્ષ ને સ્પ નો ફ; સ્મ, ષ્મ, સ્મ,
 છ નો મ્હ; ષ્, ષ્ણ, સ્લ, હ્ન, હ કે ક્ષ્ણ નો ણ્હ થાય છે. સંયુક્ત
 વ્યંજનોમાં પૂર્વવર્તી ક, ગ, ટ, ઠ, ત, દ, વ, શ, ષ, સ અને પરવર્તી
 મ, ન, ય નો લોપ થાય છે અને લ, વ, ર સર્વત્ર લોપાય છે ર ને લ ના
 સંયોગવાળા કેટલાક શબ્દોમાં વિશ્લેષ થાય છે (હર્ષ > હરિષ).
 અનેક શબ્દોમાં વ્યંજનોનો વ્યય થાય છે (આલન > આળા).
 પ્રત્યયોમાં પ્રથમા એકવચનનો ઓ, પંચમી એકવચન અને બહુ-
 વચનના સો, ઓ, ઇ, હિ, હિતો ઈં, યૌઠી એકવચનમાં સ્વ, વર્તમાને
 ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં હ (રમહ), ભવિષ્યકાળના પ્રત્યયોની પહેલાં
 હિ (કરિહિહ), આદ્યર્થ, વિધ્યર્થમાં ઝજ, ઝજા પ્રત્યયો, સ્વર્ણધ્વજ
 ભૂતકૃદંતમાં ક્ષુ, ષ્, ક્ષુ, સા ઈં નોધપાત્ર છે.

મહારાષ્ટ્રીના પણ કેટલાક ઉપપ્રકારોના નિર્દેશ મળે છે. ભરતના
 નાટ્યશાસ્ત્રમાં ધૂર્તપાત્રો માટે આવન્તીનો અને ધૂનકારોને માટે બાહિલકીનો
 પ્રયોગ કરવાનું કહ્યું છે. માર્કંડેયે આવન્તીને મહારાષ્ટ્રી ને રૌરસેનીના
 સંકરથી બનેલી અને બાહિલકીને આવન્તીથી ર > લ એ એક જ
 વિક્રિયા પૂરતી લિખ જણાવી છે. માર્કંડેયની આવન્તી બહુધા મહારાષ્ટ્રી
 રૌરસેનીની સહેજમાત્ર છયાવાળી જણાય છે, એટલે એને મહારાષ્ટ્રીમાં
 જ અતર્ગત ગણવી યુક્ત છે.

આ ઉપરાંત કેટલાક ભાષાપંડિતો જૈન મહારાષ્ટ્રીનો એક પ્રકાર
 ગણાવે છે, જેમાં જૈન શ્વેતાંબરોના સ્વયંય સિવાયના અન્ય ગ્રંથ-
 પદ્યમાં પ્રયો, નિર્યુક્તિઓ, પદમચરિત્ર ઇં—રચાયેલા છે. આ ભાષામાં

વ્યાપક તત્ત્વ મહારાષ્ટ્રીનું છે, અને એના પર અર્ધમાગધીની અસર પડેલી છે. આનો ઉદ્ભવ ઈ. સ. પૂર્વની સદીઓ જેટલો પ્રાચીન છે, અને પં. હરગોવિન્દદાસ જેવા પ્રાકૃત વિદ્વાનોએ આને ઉત્તરદાવીન મહારાષ્ટ્રીની પ્રકૃતિ ગણે છે. આ જૈન મહારાષ્ટ્રીની વિશેષતાઓમાં કનોડા, હુપ્ત વ્યંજનને સ્થાને યશ્રુતિ, જની સાથે ન નો પ્રયોગ, મૂનો આગમ, તૃતીયાનો સા પ્રત્યય વગેરે ગણાવી શકાય.

✓ અંતિમ પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ—ઈ. સ. ની આસરે પચમીથી દસમી સદી પર્યંત પ્રાકૃતનું જે સ્વરૂપ વ્યાપક હતું તેને અપભ્રંશ કહે છે. અપભ્રંશનો મૂળ અર્થ તો અપભ્રષ્ટ કે અગુદ્ધ ભાષા એવો છે. જગવાન પતંજલિએ મહાભાષ્યમાં નોંધ્યું છે કે શબ્દના એક જ શુદ્ધ રૂપનાં ધણાં અપભ્રષ્ટ રૂપો થાય છે. ૪^મ પતંજલિ આ રીતે અપભ્રંશનીય પ્રયોગોને અપભ્રંશ નામથી ઓળખાવે છે. એને અપભ્રંશ ભાષા સાથે સંબંધ નથી. પતંજલિએ નોંધેલાં કેટલાંક અપભ્રંશ રૂપો કદાચ સમકાલીન પ્રાકૃત કથ્ય ભાષાઓમાં પ્રચલિત હશે, પણ શિષ્ટ નવીં ગણાતાં હોય એમ કહી શકાય. બામહ અપભ્રંશનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ એના સ્વરૂપ વિશે કશું જણાવતો નથી. દડી (ઈ. સ નું સાતમું સદક) ઉપરનો વૈયાકરણોનો મત આપીને પછી એ જુદા જુદા અર્થમાં 'અપભ્રંશ'નો પ્રયોગ કરે છે : સામાન્ય વ્યવહારમાં, આલીશાદિ જાનિઓની ભાષા તે અપભ્રંશ; ને કાવ્યશાસ્ત્રાદિકમાં સંસ્કૃતેતર ભાષાઓ તે અપભ્રંશ ૪૧, ત્યાર

४६ पाइअमहमहण्यो प्रस्तावना पृ. ३२.

४० भूयांसोऽपस्तन्दाः अल्पीयांसः शब्दाः । एदैक्यं हि शब्दस्य बहुदे
 उपभ्रंशाः, तद्यथा—गौरित्यस्य शब्दस्य गावी, गोप्ती, गोत्ता, गोदे-
 इत्येवमादयोऽभ्रंशाः । (पतञ्जलि, महाभाष्य १-१-१)

४१ आभिरादिगिरः कव्येष्वग्रं इति स्मृतः ।

शास्त्रे तु संस्कृताद्व्यवहृतं हि । (कल्पसूत्रे)

પછીનો ઉદ્દેશ્ય અદ્યતો (નવમી સદી) મળે છે, જેમાં સંસ્કૃતપ્રાકૃતથી બિન્ન એવી અપભ્રંશ ભાષાના પ્રદેશાનુસાર અનેક ભેદો છે. ૪૨ એમ જણાવ્યું છે. વાગ્સટ (૧૨ મી સદી) બિન્ન બિન્ન પ્રાદેશિક ભાષાઓનાં સાહિત્યકામ રૂપને અપભ્રંશ કહે છે. ૪૩ કાવ્યાલંકારના ટીકાકાર નમિસાધુ અપભ્રંશને પ્રાકૃતો જ ગણે છે. ૪૪ હેમચંદ્રાચાર્ય એને શૌર-સેનીમાર્થી ઉદ્ભવેલું પ્રાકૃતસદૃશ ભાષાસ્વરૂપ ગણ્યતા હોય એમ સાગે છે. આમ અપભ્રંશ એ પ્રાકૃતમાર્થી વિકસેલું ભાષાસ્વરૂપ છે.

અપભ્રંશ સાહિત્યની ભાષા તરીકે ઇ. સ. ની પાંચમી સદીથી સ્થાન પામી હોય એમ સાગે છે. પ્રદક્ષિત ન હોય તો વિક્રમેાર્વાશીયનાં અપભ્રંશ પદો ઈ. સ. ની પાંચમી સદીથી પૂર્વનાં હોઈ શકે. ધરસેન ખીળે (ઈ. સ. ૫૫૨-૫૬૦) પોતાના પિતા ગુહસેન 'સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એ ત્રણે ભાષાના પ્રબંધોની રચનાથી નિપુણ થયેલા અંદઃ-કરણવાળા હતા. ૪૫ એમ કહે છે, જે ઈ. સ. ની છઠી સદીમાં અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી એમ દર્શાવે છે. પછી તે અપભ્રંશની ખ્યાતિ જગી ગઈ અને નવમી દસમી સદી સુધીમાં તે એ દક્ષિણ ભારતથી તે છેક ભારતની ઉત્તરતમ સીમા સુધી પ્રકૃષ્ટ સાહિત્યભાષા તરીકે પ્રયોજાતી ગઈ.

અપભ્રંશના નિદર્શનો હવે તો સંખ્યાબંધ મળી આવે છે. વિક્રમેાર્વાશીય ઈ. નાટકો, હરિવંશપુરાણ, પદ્મિન્યરિખ, મહાપુરાણ, પાર્શ્વપુરાણ, ઈ. જૈન પુરાણ ગ્રંથોમાં, કુમારપાલચરિત, કુમારપાલ-

૪૨ પદ્મોડન ભૂરિમેદો દેશવિશેષાદપદ્મસઃ । (કાવ્યાલંકાર ૨-૧૨)

૪૩ વાગ્મટ, કાવ્યાલંકાર, ૨-૩

૪૪ પ્રાકૃતમેવાપભ્રંસઃ ।

૪૫ સંસ્કૃતપ્રાકૃતપ્રભંગભાષાત્રયપ્રતિવદરચનાનિપુણતરાન્તઃકરણ. ।

પ્રતિબોધ, ધર્માભ્યુદય, યશોધરચરિત, મુદ્ધર્શનચરિત, મુપામનાહચરિત
 ૪૦ કાવ્ય અને ચરિત્ર ગ્રંથોમાં, બવિસયચક્રદ્વા, કથાકોશ, વિલાસચર્ચ
 , કદા ૪૦ કથાઓમાં, અને ચંડ, હેમચંદ્ર, લક્ષ્મીધર વગેરેના વ્યાકરણ
 ગ્રંથોમાં અપભ્રંશનો પ્રયોગ મળી આવે છે.

અપભ્રંશની ઉત્પત્તિ પ્રાકૃત ભાષાઓના સ્વાભાવિક ક્રમે વિકાસમાંથી
 થઈ છે. ડૉ. હોર્નલ આર્થ ભાષાઓ ઉપર અનાર્થ શોધોની ભાષાની
 અસર થવાથી જે વિકૃતિ થઈ તેને અપભ્રંશ ભાષા કહે છે અને એને
 મહારાષ્ટ્રીથી પ્રાચીન ગણે છે ડૉ. પિરાચ અને સર જ્યોર્જ ગ્રિપરસન
 બિન્ન બિન્ન પ્રાકૃતોમાંથી સ્વાભાવિક ક્રમે જે જનસાધારણની કથ્ય
 ભાષાઓ ઉદ્ભવી તે જ અપભ્રંશ ભાષાઓ, અને એ બિન્ન બિન્ન
 અપભ્રંશ ભાષાઓમાંથી અર્વાચીન હિન્દી, મરાઠી, ગુજરાતી, બંગાળી
 વગેરે ભાષાઓનો ઉદ્ભવ થયો એમ માને છે. આમ સૌરસેન અપભ્રંશમાંથી
 ગુજરાતી, મારવાડી, મહારાષ્ટ્ર અપભ્રંશમાંથી મરાઠી, માગધ અપભ્રંશમાંથી
 બંગાળી અને ગિહારી નીકળી છે ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી પણ આ
 મતને અનુસરે છે. પં. દરગોવિન્દલાલ એમના વાઙ્મયસમૃદ્ધિઓમાં આ
 મતને માન્ય રાખે છે.

આ મતને પ્રાકૃતચંદ્રિકાના વ્રાયડ લાટ, વૈદ્યાર્દિ સત્તાવીસ
 અપભ્રંશ પ્રમેદોના ઉદ્ભવોથી અને માર્કેડેયના વ્રાયડ, નાગર અને
 ઉપનાગર જે ત્રણ અપભ્રંશ પ્રકારોના નિર્દર્શનથી, બોજના સરસ્વતી-
 ંકંઠાલરણમાં સુર્જને સ્વકીય અપભ્રંશ જ સતોમે છે એ ઉદ્ભવથી,
 તેમ સમચંદ્રની નાટ્યદર્પણ ઉપરની દીકાથી, અને નમિસાધુની સ્વદત્તા
 કાવ્યલંકારની દીકા દ્વારા સમર્થન મળતું લાગે છે.

પણ અપભ્રંશના આ પ્રમેદોના દાખલા આદિયમાં જડના નથી,
 તેમ રાજશેખર અને હેમચંદ્ર અપભ્રંશનો સામાન્ય રૂપે નિર્દેશ કરે.

જે તે ઉપરથી અન્ય વિદ્વાનો એક જ અપભ્રંશ ભાષાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. પરંતુ પિયને જનાવ્યું છે તેમ હેમચંદ્રે અપભ્રંશનાં લક્ષણોમાં પેટલાંદ-ઋ અવિકૃત દાખમ રહે, રૂ દારનો પ્રક્ષેપ, ચુષ્પદના છું, ડ્રં, દુષ્પ ઈં રૂપો સામાન્ય સૌરસે। કે નાગર અપભ્રંશથી વિવક્ષણ પ્રકારનાં હોય અન્ય અપભ્રંશના અસ્તિત્વનું સૂચન કરે છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભાષાસાહિત્ય પશ્ચિમ ભારતમાં, વિશેષતઃ જૈન લોકોમાં જોવાયું જળવાયું છે તેટલું અન્ય પ્રાંતોમાં રક્ષાયું નથી. વળી ડો. સુનીતિકુમાર જાણાવે છે તેમ સર્વ અપભ્રંશોમાં સૌરમેની અપભ્રંશની જ સાહિત્યભાષા કે શિષ્ટ ભાષા તરીકે ઉત્તર ભારતમાં સવિશેષ પ્રતિષ્ઠા થવાથી એમાં સાહિત્યરચના વિપુલ પ્રમાણમાં થઈ, જેનાં નિદર્શનો અલ્પપર્યંત જળવાઈ રહ્યાં છે. અન્ય અપભ્રંશ ભાષાઓમાં સાહિત્યરચના ન થવાથી એમનું સ્વરૂપ જાણવાનું સાધન રહ્યું નહીં.

ઈ. સ. ની દસમી સદી પછી નીચે પ્રમાણે બિન બિન અપભ્રંશમાંથી બિન બિન અર્વાચીન ભાષાઓ ઉદ્ભવી છે. સૌરસેન અપભ્રંશમાંથી પિશેલ, ક્ષિત્રસન વગેરે વિદ્વાનોને મતે ગુજરાતી અને મારવાડી, અને પં. હસોવિન્દાસ ૪૬ જેવા પ્રાકૃત વિદ્વાનોને મતે હિન્દી, મજ, દનૌજ વગેરે ભાષાઓ; મહારાષ્ટ્ર અપભ્રંશમાંથી મરાઠી; માગધ અપભ્રંશમાંથી બંગાળી બેચેલી કે ગિદારી ઈં અર્ધમાગધી અપભ્રંશમાંથી પૂર્વીય હિન્દી ભાષાઓ, અવધી, બુન્દેલી ઈં; દક્ષી કે દાક્ષી અપભ્રંશમાંથી પંજાબી; ત્રાવડ અપભ્રંશમાંથી સિંધી; અને પૈશાળી અપભ્રંશમાંથી કાશ્મિરી ભાષા ઉદ્ભવી છે.

અપભ્રંશનાં નીચેનાં ઉદાહરણો પરથી એનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોને।
ખ્યાલ આવશે.

૧ જો જમુ માણસુ વજ્જહત ત જહ અણ્ણ રમેહ ।

જહ સો જાણહ જોવહ ત્રિ તો તહુ પાણ લણ્ણ ॥ ૪૭અ

(કુવલયમાલા) ૪૭

૨ ચામર-છત્ર-ચિપ-સિરિ-સોહિત વિવિદ્દાહરણ-ત્રિસેસ-પસાહિત ।

સો વસુણ્ણ કુમાર પુરંતરિ હિંદ્વહ હદ્દ-મમિ ઘરિ ચત્તરિ ॥ ૪૮અ

(પુષ્પદન્ત-મહાપુરાણ ૮૩) ૪૮

૩ જે જાયા જ્ઞાણગિયણ વમ્મ-ફલક હહેવિ ।

ગિચ્છ ગિરંજય જાણ-મય તે પરમણ્ણ જમેવિ ॥

(જોડન્દુ, પરમાત્મતત્ત્વપ્રકાશ) ૪૯

૪ કાય-કુડુલી નિહ અધિર જીવિયહત ચલુણ્ણ ॥

ણ જાણિવિ ભવ-દોસહા અસુહત માયુ ચણ્ણ ॥

(કુમારપાલચરિત ૮-૭૨) ૪૯ અ

૪૯ ૧'. હરજોવિન્દાસ મારવાડી છંદો રાજસ્થાની ભાષા અને શૂજરાતીને।
ઉદ્દગમ નાગર અપભ્રંશમાધી કહે છે. જુઓ પાદઅસહં પ્રસ્તાવના, ૪૬.

૪૭ ૫'. બિચરદાસ, કકર વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૭૧, ૨૧૫.

૪૭અ સંસ્કૃત છાયા—

યઃ યસ્મ મનુષ્યં વલ્લભં ત વદા અન્યઃ રમયતિ ।

યદિ સ જાનાતિ જીવતિ અપિ તતઃ તસ્ય પ્રાણાન્ ત્યાતિ ॥

(કુવલયમાલા)

૪૮ જુઓ શ્રી મધુસૂદન મોદી, અપભ્રંશ માહાવલી, ૮૧.

૪૮અ શ્રી. મોદીની સંસ્કૃત છાયા—

ચામરછત્રચિહ્નત્રીશોભિતઃ વિવિધામરણવિશેષપ્રમાયિતઃ ।

સઃ વસુદેવઃ કુમાર પુરાન્તરે હિંદવે આપણમાર્ગે ગૃહે ચત્વરે ॥

૪૯ એ જ, પૃ. ૧૨૦

શ્રી મોદીની સંસ્કૃત છાયા.

५ अम्हे थोरा रिठ बहुअ कायर एय्य भणन्ति ।

गुद्धि निहाल्हि भयण-यत्तु वइ जण जोण्ह करन्ति ॥

(सिद्धहेम ८-४-३७६) ४९ व

६ जइ भग्ना पाय्कण्डा तो सहि मज्झु पिण्ण ।

अह भग्ना अम्हइ तणा तो तैं मारिअडेण ॥

(सिद्धहेम ८-४-३७९) ४९ क

७ षप्पिहा वई थोळ्णिण निग्धिण वारइ वार ।

सायरि भरिअइ निमल-जलि लहहि न एवइ धार ॥

(सिद्धहेम ८-४-३८३) ४९ छ

८ हिअइ छुडुक्कइ गोरळी गयणि छुडुक्कइ मेहु ।

वासारत्ति पवासुअह विसमा संवड्ड एहु ॥

(सिद्धहेम ८-४-३९६) ४९ इ

ये जाताः ध्यानाग्निना यर्मकलंकान् दग्धा ।

निरयाः निरञ्जनाः ज्ञानमयाः तान् परमात्मनः नम्रा ॥

४९अ कायकुटीरे निधित अरिधरे जीवितकं च चलं एतद् ।

एते ज्ञात्वा भवदोषौ अनुभ भावं त्यज ॥ (सुमारपालचरित, ८, ७२)

४९ध वय स्तोमाः रिपवः बहवः कातराः एवं भणन्ति ।

मुग्धे निभालय गगनतलं कतिजनाः ज्योत्स्नां कुर्वन्ति ॥

(सिद्धहेम edited P. L. Vaidya ८-४-३७६)

४९क यदि भग्नाः परकीयाः ततः सखि भम प्रियेण ।

अय भग्नाः अस्मदीया ततः तेन मारितेन (सिद्धहेम ८-४-३७९)

४९छ घातक किं कथनेन निर्घृण वारवारम् ।

सागरे मृते विमलजलेन लभसे न एकामपि धाराम् ॥

(सिद्धहेम ८-४-३८३)

४९इ हृदये घाल्यायते गौरी गगने गर्जति मेघः ।

वर्षाराप्रौ प्रवासीना विषम सकटमेतत् ॥ (सिद्धहेम ८-४-३९६)

૧ પુત્તે જાયે વળુ ગુણ અવગુણ વળુ મુણ ।

જા વપ્પીની મુહૂઠી ચવિજ્જડ અવરેણ ॥

(સિદ્ધહેમ ૮-૪-૩૧૫) ૮૧ ૫

આ ઉપરથી અપભ્રંશના નીચેના કેટલાક મહત્વના લક્ષણો પ્રગટ થશે અપભ્રંશમાં અનાદિ અમંયુક્ત ક રા જ ધ વ ફ ના અનુક્રમે ગ ઘ દ ઘ વ અને મ થાય છે, મ નો વિકલ્પે સાનુનાસિક ૪ થાય છે (કમલ > વર્વેલ), મયુક્ત વ્યજનોમાથી ર નો વિકલ્પે લોપ થાય છે (પ્રિય - પિમ), કેટલીક વાર ર નો પ્રલોપ થાય છે (મ્યાસ > માસ), કકારાત નામના પ્રથમા એકચ્ચનમાં ડ પ્રયય આવે છે (મમ્મક > મમ્મડ), તજ્જ જેવા ધાતુઓના છોલ્લ આદિ આદેશો થાય છે, શીઘ્ર આદિ શબ્દોના વહિજ્ઞ આદિ આદેશો થાય છે, સ્વાર્થિક કે લઘુતાનાયક જા અઠ લલ્લ ધ્રુ પ્રત્યયો આવે છે, પદાત ડ હુ ઈં ના ત્વરિત ઉચ્ચાર થાય છે, ક્રિયાપદના આરાધ્યમાં બીજા પુરુષ એકચ્ચનમાં ર ડ ણ વજેરે પ્રત્યયો લાગે છે લવિધ્યકાળના પ્રત્યય સ આગ્રમ લે છે (હોસર), વિધ્યર્થ કૃદતમાં એવઠ, એવા વજેરે, સન ધકમાં ર ડ ણિ એવિણ ધ્રુ, કેતવર્થમાં એવ, અણ, એવિ એવિણ, એરિ, એવિણ ધ્રુ પ્રત્યયો લાગે છે અપભ્રંશનું મહિષ્મતમાં આવું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે એમાં પ્રાકૃત કરતા એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ સામર્થ્ય, જેમ નજરે પડે છે, જેનું એમાંથી ઉદ્ભવેલી હિંદી વજેરે લાપાઓમાં અઘાપિ નિદર્શન મળે છે પ્રાકૃતમાંથી કયા લાપા વિષયક અને અન્ય બોલોથી અપભ્રંશનો ઉદ્ભવ થયો એ હજી ગવેષણાનો વિષય છે

૮ દેશ્ય શબ્દો—પ્રાકૃતોમાં સસ્કૃતમાંથી સ્વાભાવિક વર્ણવિક્રિયા પામીને આવેલા શબ્દોને તદ્દબા ('તેમાંથી' અર્થાત્ સસ્કૃતમાંથી સહજ વર્ણવિકારથી બનેલા) શબ્દો કહે છે ૫૦ પશુ આચાર્ય હેમચન્દ્રે

૪૧૫ પુત્રણ જાતેન કો ગુણ અવગુણ વ પુન મૃતેન ।

યાત્ પૈતૃકી ભૂમિ આક્રમ્યતે અપરેણ ॥ (સિદ્ધહેમ ૮-૪-૩૧૫)

સિદ્ધહેમચન્દ્ર એ પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં જે નામે અને ધાતુઓ સંસ્કૃતમાંથી સ્વાભાવિક રૂપાન્તર દ્વારા નહીં પણ આદેશથી સિદ્ધ કર્યા છે તે તદ્દમ નથી પણ દેશ્ય શબ્દો છે. હેમચંદ્રાચાર્યની દેશીનામમાલામાં તો આચાર્યે જેમને દેશ્ય માન્યા છે એવા અનેક શબ્દોનો સંગ્રહ છે. ધનપાલની પાઙ્ગલચઢીમાં પણ કેટલાક દેશ્ય શબ્દો મળે છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે આપેલાં ગિરિય (નર્થ), અચાલિ (હેલી), ઘુઙ્ઙ (ગંગે છે), ઘુઙ્ઙઙ (ગર્જના કરે છે), ઘંચલ (અગડો), વિદ્દાલ (વટલેલા, અરપૂશ્ય), ઢફરિ (અદ્ભુત), નાલિઅ (મૂર્ખ), દટવઢ (શિષ્ય), છુહ (જે), હુહુર (હુરૂર કરીને) છં શબ્દો અવશ્ય દેશ્ય રૂપના લાગે છે; તો કેટલાક અવજ્ઞન્દ, અમ્બિર, અદ્રાણી (દેશીનામ ૧) કહ્મિઓ, કઢિલંબો, કોઢિલો (દેશીનામ ૨) વગેરે આમંદ, આમ, અધિરાજિ, કર્દમ (+ તદ્વિન હત), કટિસ્તમ, કુટિલ વગેરે સંસ્કૃત શબ્દોમાંથી વ્યુત્પન્ન કરી શકાય તેવા હોઈ તદ્દલવ ગણવા યોગ્ય છે.

સામાન્ય રીતે ભાષાવિદ્વાનો આ દેશ્ય શબ્દોને દ્રાવિડી મુખ્ય છં આચેતર ભાષામાંથી લેવાયેલા માને છે. આની સામે કેટલાક ભાષા-પંડિતો વાંધો ઉઠાવે છે કે આધુનિક અનાય ભાષાઓમાં એ દેશ્ય શબ્દો મળતા નથી તેમ જ એ અનાય ભાષાઓનું પ્રાકૃતથી પૂર્વકાલીન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી. આથી તેઓ આ દેશ્ય શબ્દોને લિન્ન લિન્ન પ્રાચીન પ્રાદેશિક આય ભાષાઓ, જેમનું સાહિત્યમાં નિદર્શન મળતું નથી તેમાંથી પ્રાકૃતમાં આવેલા માને છે.

પ્રાચાર્ય દેશ્ય ભાષાઓમાંથી મૂર્ખ-ન્યાદિ વર્ણો સંસ્કૃતમાં આવ્યા, તેમ જ એમની અસરથી ર ને રથાને લ ઉચ્ચારવા લાગ્યો એ વગેરે જોતાં આ મત વજનદાર લાગતો નથી. જેમની માતૃભાષા અનાય હતી તેવી પ્રાચાર્ય પ્રજાઓએ આય બોલીઓ બોલવાનું શરૂ કર્યા પછી પોતાની આદિમ દેશ્ય ભાષામાંથી ઘણા શબ્દો અને ઉચ્ચારણો આય બોલીઓમાં સહજ જ લીધાં હોય એ સ્વાભાવિક છે.

૨ પ્રકરણ છું

ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ-જૂની ગુજરાતી ભાષા

ગુજરાતી ભાષા—ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ હેમચંદ્રાચાર્યે નોંધેલા અપભ્રંશમાંથી ક્રમશઃ વિકાસ પામીને થઈ છે. ગુજરાતી ભાષાનો પ્રથમ નામોલ્લેખ 'ગુર્જર ભાષા' એ રૂપે બાલણના 'નળાખ્યાન'માં અને 'દશમસ્કંધ'માં મળે છે.^૧ પછી 'ગુજરાત' પ્રદેશના ઉલ્લેખો ધણા પ્રાચીન કાળથી મળ્યા છે. સાહિત્યકૃતિઓમાં સૌથી પ્રાચીન મહત્વનો ઉલ્લેખ પાલ્લવકૃત 'આવૂરાત'માં (મં. ૧૨૮૯) મળે છે ('ગૂજરાત યુર સમુષણ'). એ જ રાસમાં 'ગુર્જરદેશ'નો પ્રયોગ (ગૂજરદેહ) થયો છે. એ પછી પ્રભાચંદ્રસૂરિના પ્રભાવકવરિત્ર (સં ૧૩૩૪)માં, દેવપ્રભાચરિત્રના કુમારપાલરાસમાં (૧૫ મું શતક), જયશીખરસૂરિના 'ત્રિભુવનવીપકવચ્ચંદ'માં (૧૫ મા સૈકાનો ઉત્તરાર્ધ), પદ્મનાભના કાન્હવદેવચંચ (સં. ૧૫૧૨) ૬૦ માં 'ગૂજરાત'ના ઉલ્લેખો વારંવાર મળે છે.^૨ 'ગુર્જર' લોકોની ભૂમિ તે 'ગૂજરાત', તો એમની ભાષા તે 'ગૂજરાતી'. 'ગૂજરાત' પ્રદેશનામ તરીકે પ્રચારમાં આવ્યું હશે એ પછી થોડેક સમયે એમની ભાષાને 'ગૂજરાતી ભાષા' એ નામે ઓળખવાનું શરૂ થયું હશે એમ માની શકાય.

અપભ્રંશમાંથી વિકાસ પામેલી આ પશ્ચિમ ભારતીય ભાષાને 'ગૂજરાતી' એવું વિશિષ્ટ નામ ગુર્જરા ઉપરથી મળ્યું છે એમાં શંકા નથી. ડૉ. દેવદત્ત ભાંડારકરે અને એ. એમ. ટી. જેકસને^૩ ગુર્જરાના

૧ 'ગુર્જર ભાષાએ નલરાના ગુણ મનોહર ગાઈ'—બાલણનું પહેલું નળાખ્યાન ૧-૧; અને જુઓ બાલણનો દશમસ્કંધ, ૩૨૬-૧, ૩૩૬-૧૫.

૨ સરખાવો : ડૉ. બેંગીલાલ જ. સાંડેસરા, 'ઇતિહાસની કેડી', ૧૯૪૫, પૃ. ૧૩૧-૧૫૨.

૩. Bombay Gazetteer Vol. I, pt. I Appendix III.

દિદમાં આગમન અને વસવાટ વિશે મંજીવન કરીને એ વિશે ઘણો પ્રકાશ પાડ્યો છે. એમનાં વિધાનો મેળવનાં એમ લાગે છે કે ગુર્જર નામની શક કુળની એક જાતિ દિંદમાં ઈ. સ. ની પાંચમી છઠી સદીમાં ઉતરી આવી અને દક્ષિણ પાંજાબમાં યદને રાજપુતાનામાં સ્થિર થઈ. રાજપુતાનામાં લિખ્તમાલ એની રાજધાની હતી. સુવાન ન્યાંગે લિખ્તમાલમાં એક પ્રગળ ગુર્જર રાજ્ય દેવાનું જણાવ્યું છે. પછી તો એ પૂર્વમાં છેક કનોજ સુધી અને દક્ષિણમાં કાઠિયાવાડ સુધી વિસ્તર્યું. મહોદય વંશના મહિપાલ નામના ગુર્જર રાજાનો અમલ ઈ. સ. ની દસમી સદીના આરંભમાં કાઠિયાવાડ સુધીના સર્વ પ્રદેશ ઉપર હતો, એમ ઉત્કાચ^૪ લેખોના પ્રશ્નના ઉપરથી જણાય છે. અષ્ટુ એદ (ઈ. સ. ૯૧૬) અને અલ મસદી (ઈ. સ. ૯૪૩) એ કનોજના વિશાળ ગુર્જર રાજ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અલ ખેરની (ઈ. સ. ૯૭૦-૧૦૩૦) પણ 'ગૂજરાત' (Guzarat) નો ઉલ્લેખ કરે છે, જેની રાજધાનીનું શહેર ખજાન અથવા નારાયણ (હાલના જયપુર શહેરની પાસે) હતું. એ પછી પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસિક પ્રવાસી માર્કો પોલોએ (ઈ. સ. ૧૨૫૪-૧૩૨૪) 'ગૂજરાત' નામનો પ્રયોગ કર્યો છે.^૫ આ સર્વ નિર્દેશોમાં ઉત્તરના રાજપુતાના ખાજુના રાજ્યને ગુર્જર રાજ્ય તરીકે ઓળખાવ્યું છે, જ્યારે તળ ગૂજરાતનો હાટ (અરબીમાં 'હાર') નામથી નિર્દેશ કર્યો છે. કેટલાકે હાટના વતનીઓને ગુર્જર નામથી ઓળખાવ્યા છે. ગુર્જરોએ આરંભમાં (છઠી સદીમાં) હાટ છતી લીધેલું, પરંતુ એ ટકાવી શક્યા નહીં. ગુર્જરોનો નવમી દસમી સદીમાં રાષ્ટ્રકૂટોએ પ્રગળ સામનો કરેલો. દસમી સદીના મધ્ય ભાગમાં ૧૮૦૦૦ જેટલા ગુર્જરોએ લિખ્તમાલ છોડ્યું અને હાલના ગૂજરાત માળવા વગેરે પ્રદેશોમાં જઈ વસ્યા. ત્યારપછી એટલે મૂળરાજદેવ સોલંકીના સમયથી હાલના ગૂજરાતનો પ્રદેશ ગૂજરાત એ નામથી ઓળખાતો થયો.

^૪ સરખાવો : George Grierson, Linguistic Survey of India, Vol IX, Pt II, p. 333.

ગુજરાત નામની વ્યુત્પત્તિ માટે ગુર્જરાત્ર (પ્રા. ગુજ્જર
રત્ત્ય) અને ગુર્જરા (પ્રા. ગુજ્જરતા) એ બે વિકલ્પો સૂચવવામાં આવ્યા
છે. પશુ બોમ્બે ગેઝેટિયરમાં પં. ભખાનલાલે સૂચવેલા ગુર્જરાત્રમાંથી
પ્રા. ગુજ્જરરત્ત્ય (કે નહ) દ્વારા 'ગૂજરાય' નીકળે, જેનું વર્ણસ્વરૂપ
'ગૂજરાત'થી જુદું પડી જાય છે. ગુર્જરા શબ્દ ગુર્જરામંડલ, ગુર્જરા
મુમિઃ, ગુજ્જરતાઃ-૪૦ રૂપે આડમીથી દસમી સદી સુધીના ઉત્કીર્ણ
લેખોમાં મળે છે. તેમ ગુર્જરા માંથી ગુજ્જરતા પ્રા. રૂપ દ્વારા 'ગૂજરાત'
સાળતાથી વ્યુત્પન્ન થઈ શકે છે તેમ જ એથી જૂના ગ્રંથોમાં મળતો
ગૂજરાતનો નારી જાતિનો પ્રયોગ સમજારી શકાય છે તેથી એને
'ગૂજરાત'ના મૂળ પૂર્વરૂપ તરીકે સ્વીકારવો યોગ્ય લાગે છે. ૫ બેશક
ઉત્કીર્ણ લેખોના ગુર્જરા શબ્દથી હાલનું ગૂજરાત નહીં પણ
રાજસ્થાનનો પશ્ચિમ ભાગ અને અર્વાચીન ગૂજરાતના ઉત્તર ભાગનો
નિર્દેશ થાય છે. આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષા પશુ સૈકાઓ સુધી સમાન જ
રહી છે : મૂગરાજદેવથી આશરે સિદ્ધરાજના સમય સુધી હેમચંદ્રાચાર્ય
વર્ણવેલી અપભ્રંશ, અને ત્યારપછીના બસો ત્રણસો વર્ષ સુધી
એમાંથી ઉદ્ભવેલી પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની કે જૂની ગૂજરાતી
ભાષા. આ સમયની (અર્થાત્ આશરે મંત્ર ૧૨૦૦ થી સંવત્
૧૫૦૦ સુધીની) જૂની ગૂજરાતી અને જૂની મારવાડીમાં એટલી
બધી સમાનતા છે કે ડૉ. તેરિસતોરિએ એ બંનેને અલિન્ન માનીને બંનેને
અંતર્ગત કરે તેવું 'પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની' એવું વ્યાપક નામ બંને
સ્વરૂપો માટે યોજ્યું છે. આ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીનો વિકાસક્રમ,
નિદર્શનો અને લક્ષણો નીચે સંક્ષેપમાં આપ્યાં છે.

ગૂજરાતી ભાષાનો વિકાસક્રમ—અપભ્રંશમાંથી ગૂજરાતી
ભાષાના વિકાસનાં સોપાન લિન્ન લિન્ન વિદ્વાનોએ લિન્ન લિન્ન રીતે
ગોઠવ્યાં છે.

સદ. સાક્ષર નરસિંહરાવ દીવેદિયાએ ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસના નીચે પ્રમાણે યુગો પાડ્યા છે ૬

- (૧) અપભ્રંશ — વિ. સ. ૧૧ મી સદી પર્થત
- (૨) મધ્ય અપભ્રંશ-વિ સં. ની ૧૩ મી સદી સુધી
- (૩) પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજધાની — વિ મ ૧૩ મી સદીથી વિ સં ૧૫૫૦ સુધી.
- (૪) જૂની ગૂજરાતી — વિ મ ૧૫૫૦ થી વિ મ. ૧૬૫૦ સુધી
- (૫) મધ્યકાલીન ગૂજરાતી — વિ મ ૧૬૫૦ થી વિ સ. ૧૭૫૦ સુધી
- (૬) અર્વાચીન ગૂજરાતી — વિ સં. ૧૭૫૦ પછી

નરસિંહરાવે એમના 'ગૂજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય'ના બીજા ભાગમાં આ ભાષાયુગોના વિશિષ્ટ લક્ષણો આપ્યા છે

- (૧) અપભ્રંશના પ્રધાન લક્ષણોમાં મંયુક્ત વ્યંજનોમાં દ્રુત કાયમ રહેતુ, કવચિત્ દ્રુતો પ્રજ્ઞેપ, ક્ નો જ, સિંગની અતં ના, સ્વાર્થિક ક નો છૂટથી ઉપયોગ, નામને તેમ જ કેટલીક વાર ક્રિયાપદઅવ્યયને પણ સામતો સ્વાર્થિક અનુગ હ, મહારહ, અમ્હારહ વગેરે સાવનામિક રૂપો અને કવળ, વાહ, તળ, કેર જેવા આદેશોનો પ્રચાર વગેરે એમણે ગણાવ્યા છે ૭ (૨) મધ્ય અપભ્રંશ એ હેમચંદ્રાચાર્યનો અપભ્રંશ અને મુઘાવબોધ બૌદ્ધિકની ગૂજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ એ બે વચ્ચેની અન્નરાસ સ્થિતિ છે આને જ મિલ્લણે જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે તેવી ભાષા તરીકે ઓળખાવી છે ૮ (૩) પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજધાનીમાં મંયુક્ત વર્ણોમાથી એક લોપાર્ધ એની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ બને છે, અનુનાસિક પોચો બની પૂર્વસ્વર

૬. Ibid Vol II, p 129

૭ Ibid II 51 52

૮. તદ્ માયન્તે કિમપિ મનતે ચદ્ જુગુપ્સાસ્પદત્વમ્ ।

તેષાં...શુર્જરાણામ્ । Ibid pp 1, 2, 5.

દીર્ઘ થાય છે, શબ્દનો પ્રથમ અસ્વરિત વર્ણ લોપાય છે, છે નાં પ્રાચીન રૂપો ઉપક્રિયાપદ તરીકે વાપરવાં શરૂ થાય છે.^૯ આ યુગને પછીના જૂની ગૂજરાતીના યુગથી જુદો પાડનાર ભેદક લક્ષણ એ ગણાવી શકાય કે અડ અડ એ સ્વરયુગ્મો આ યુગમાં (પ્રા. પ. રા. યુગમાં) અવિચલિત રહે છે, જ્યારે પછીના યુગમાં એનું રૂપાન્તર થાય છે. (૪) જૂની ગૂજરાતીના યુગમાં અડ અડ ને સ્થાને ઇ ઓ થાય છે, શબ્દના આરંભના કે મધ્યના હ ડ નો અ થાય છે, તાલવ્ય સ્વરોના (હ ઇ ય ના) સંપર્કે સૂ નો જ થાય છે, મધ્યવર્તી લ નો લ થાય છે, અને કર્મણિમાં હ્યહ ને બદલે આય પ્રત્યય લાગવો શરૂ થાય છે.^{૧૦} (૫) મધ્યકાલીન ગૂજરાતી પ્રેમાનંદથી શરૂ થાય છે અને કેટલાક લાક્ષણિક જૂના પ્રયોગો બાદ કરીએ તો એ અર્વાચીન ગૂજરાતીને બહુધા મળતી આવે છે.

સહ. સાક્ષર દિ. બ. કે. હ. મુવ ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસના ત્રણ યુગ દર્શાવે છે: (૧) અપભ્રંશ યુગ, ઈ. સ. ના દસમા અગિયારમા શતકથી તે ચૌદમા શતક પર્વન્તનો; (૨) જૂની ગૂજરાતીનો યુગ, ઈ. સ. ના ચૌદમા પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો; અને (૩) સ્વારપછીનો અર્વાચીન ગૂજરાતીનો સમય.^{૧૧}

શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી દિ. બ. દ્રુવે સૂચવેલી સીમાઓને બહુધા સ્વીકારી તેના નીચે પ્રમાણે પેદા વિભાગ પાડે છે.^{૧૨} (૧) ગૌજર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી : પ્રથમ ભૂમિકા (ઈ. સ ની ૧૧ મી સદી સુધી), દ્વિતીય ભૂમિકા (૧૧ મી થી ૧૪મી સદી પર્વન્ત), (૨) ગુજર ભાષા કે મધ્યકાલીન ગૂજરાતી : પ્રથમ ભૂમિકા

૯ આ અને અન્ય લક્ષણો (પછી, સસમી, પંચમી ઇત્યાદિ ના અનુગો) ગૂજરાતી ભાષા પ્રત્યયાત્મિકામાંથી (synthetic) કેવી રીતે વિશ્લેષણાત્મિકા (analytical) બનતી ગઈ તેનું નિર્દર્શન છે.

૧૦. N. B. Divatia, Ibid II. 52-53.

૧૧ બીજી ગૂજરાતી સા. પ. નો રિપોર્ટ, પ્રમુખનું ભાષણ પૃ. ૪

૧૨ બુચો કે. કા. શાસ્ત્રી, આપણા કવિઓ ખં. ૧. પૃ. ૧૨-૧૩.

(શુદ્ધ) (ઈ સ ૧૩૫૦-૧૪૦૫), દ્વિતીય બૃમિકા (મિશ્ર) (ઈ સ ૧૪૦૫-૧૫૦૦), તૃતીય બૃમિકા (શુદ્ધ) (ઈ સ ૧૫૦૦-૧૫૭૫), ચતુર્થ બૃમિકા (ઈ સ ૧૫૭૫-૧૬૫૦), અને (૩) અર્વાચીન ગુજરાતી. પ્રથમ બૃમિકા (ઈ સ ૧૬૫-૧૮૦૫), દ્વિતીય બૃમિકા (અત્યારે ચાલુ છે તે)

આ અભિપ્રાયોમા લિખના બહુધા નામકણ્ય મળે છે એમને પરસ્પર સંબંધવાને અત્યારે પ્રાપ્ય પ્રાચીન મધોના બાપાન્વરૂપ સાથે મેળવી જોતા જણાય છે કે ઈ સ ના ૧૧ માં શતક સુધી અપભ્રંશ ભાષા પ્રચલિત હતી સાગપછીના એએક શતક સુધી અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી વચ્ચેનું અન્તરાલ રૂપ, જેને કેનાક વિદ્વાનો અતિમ અપભ્રંશ કહે છે તે, પ્રમાણમાં હતું ચોદમા શતકથી કે કદાચ તેરમા શતકના અનુભાગથી, જૂની ગુજરાતી કે પ્રાચીન પશ્ચિમ ગાજીયાની (Old Western Rajasthani)નો^{૧૩} ઉદ્ભવ થયો, અને પછીના એકાદ સૈકામાં અને ભાષાના (ગુજરાતી ને મારવાડીના) પોતપોતાના નિશિષ્ટ લક્ષણો નિકસાનો આરંભ થયો સત્તરમી સદીના મધ્યથી, અર્થાત્ પ્રેમાનંદના સમયથી ભાષા અર્વાચીન સ્વરૂપ તરફ ઘળતી જાય છે, અને નર્મદના સમયમાં અગ્રેજી ભાષાના મપક^{૧૪} અને અસરથી એ મંપૂર્ણ-પણે અર્વાચીન સ્વરૂપને પામે છે

આમ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસના ત્રણ સ્પષ્ટ તમકકા પડે છે આચાર્ય હેમચંદ્રના સમયથી તે પદ્મનાભ-ભાલજી સુધીનો, અર્થાત્, ઈ સ ના ૧૪-૧૫ માં સૈકા સુધીનો, એ પ્રાચીન ગુજરાતીનો યુગ, ત્યાંથી તે દયાગમ સુધીના અર્થાત્ લગભગ ૧૬ માં સૈકાથી તે ૧૯ માં સૈકાના આરંભકાળ સુધીનો તે મધ્ય ગુજરાતીનો યુગ, જેમાં એનું અર્વાચીન સ્વરૂપ ધીમે ધીમે ઘડાતું જાય છે, અને નર્મદથી વર્તમાન

૧૩ આ નામકરણ ડૉ. એલ પી તેરિસ્ટોરિનું છે કવિશ્રી દમાશકર આ યુગની ભાષા મારવાડી અને ગુજરાતી બનેલા લક્ષણોના સમન્વય દ્વારા ડોવાથી એને ‘મારુ-ગુજર’ ભાષા કહે છે ડૉ. દવેને મતે એને ‘જની ગુજરાતી’ કહેવી યોગ્ય, જેમાંથી પછીથી કાળક્રમે મારવાડી જુદી પડી

સમય સુધીનો અર્વાચીન ગૂજરાતીનો યુગ. નીચે આપેલાં પ્રાચીન મધ્ય અને અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષાનાં ઉદાહરણો જુઓ—એથી આ યુગવિભાજની રેખાઓ સ્પષ્ટ થશે.

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય—પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્ય રચાયું છે, જેમાંનું કેટલુંક તો ભાષાના અલંકાર રૂપ છે. આમાંનું કેટલુંક પ્રસિદ્ધ થયું છે અને બાકીનું જેનું જ્ઞાન મર્યાદામાં વગેરેમાં હજી અપ્રસિદ્ધ પડેલું છે. એ જ્ઞાન તથા બાહ્ય ઉદ્દેશ્ય રૂપનું છે. એનું સવિસ્તર દર્શન કે સમીક્ષા^{૧૪} આ મંથની મર્યાદામાં શક્ય નથી; અહીં તો માત્ર કેટલીક મહત્ત્વની કૃતિઓનો કવચિત્ એકાદ લક્ષણ સાથે, નિર્દેશ કર્યો છે.

ઈ. સ.ના તેરમા શતકમાં ગૂજરાતી ભાષા હજી ધડાતી આવે છે એથી પ્રમાણમાં ઓછું સાહિત્ય એ શતકમાં મળે છે. ૭નાં શાસિ-ભદ્રમૂરિ (ઈ. સ. ૧૧૮૫) નો વીરસમર્પિત ઓજસ્વી ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ’^{૧૫} અને ‘બુદ્ધિરાસ’, મહેન્દ્રસૂરિ (ઈ. સ. ૧૨૧૦) નું ‘જગન્નરવામી ચરિય’, વિજયસેનસૂરિનું (ઈ. સ. ૧૨૩૧) ગિરનારના સુંદર વર્ણનથી શોભતું ‘રેવંતગિરિ રાસુ’, વિનયવંદ્રસૂરિનું (ઈ. સ. ૧૩૦૦) નૈસર્ગિક સૌંદર્યવાળું, અલંકારવાળું પહેલું જ ગૂજરાતી પારમાત્મી કાવ્ય ‘નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા’ વગેરે આ શતકની કાવ્ય-રચનાઓ છે. આ શતકના ‘આરાધના’ (ઈ. સ. ૧૨૭૪), ‘અતિચાર’ (ઈ. સ. ૧૨૮૪, આશરે), ‘સર્વતીર્થનમસ્કાર સ્તવન’ (ઈ. સ. ૧૩૦૨) વગેરે મદ્યપ્રખણો હિપરથી રોજના વ્યવહારમાં બોલાતી ભાષાના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવે છે.

૧૪ આને માટે ‘પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસમ્રહ’ (બાયકવાડ ઓ. સિરિજ નં. ૧૩); પ્રાચીન ગૂજરાતીગદ્યસંદર્ભ મુનિ શ્રી જિનવિજયજીસંપાદિત; જેનું ગૂર્જર કવિઓ ભા. ૧ ૬૦ જેવાં ભેષ્ઠો.

૧૫ અત્યાર સુધીમાં ગૂજરાતીમાં પ્રાપ્ય થતી રચનાઓમાં કાલાનુક્રમે આ સૌથી પહેલી છે. જુઓ આચાર્ય જિનવિજયજીસંપાદિત આવૃત્તિ, ૧૯૪૧.

ચૌદમા શતકની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓમા જિનધરનો 'કદલીરાસ' (ઈ સ ૧૩૦૭), અંબદેવસૂરિનો સઘપતિ સમરસિહનું વર્ણન કરતો 'સમરાસ' (ઈ સ ૧૩૧૫), જિનપદ્મસૂરિચિત 'સિરિધૂલિસદ્દાગુ' (ઈ સ ૧૩૨૪), રાગગેખરસૂરિનો મુરમ્બ પદાવલિથી મનોહર એવો 'નેમિનાથ દાગુ' કોઈ અચાતનામા કવિએ ગ્યેતો મધ્યકાલીન કવિતાના આશ્રયણ સમે 'વસન્તવિલાસ દાગુ' (ઈ સ ૧૩૫૦, આશરે), શાંતિ ભાસૂરિનો 'પયપડવચરિતરાસ' (ઈ સ ૧૩૫૪), તરુણપ્રભસૂરિ (ઈ સ ૧૩૫૫)ના સરલ સુબોધ 'સમ્બદ્ધ' આદિ કથાનો, ગૂજરાતીના પ્રથમ પ્રકૃતિવર્ણનો આપનાર વિજયપ્રભનો 'ગૌતમસ્વામી રાસ' (ઈ સ ૧૩૫૬), જેનેતર પ્રથમ ગૂજરાતી કવિ અસાધિત (ઈ સ ૧૩૬૧)ની હારન અને કરુણની સુદર પ્રસન્નયોજનાવાળી 'હસાદિથી', મોમસુન્દરસૂગિના (ઈ સ ૧૪૦૦) વસન્તવર્ણન વડે સુરમ્બ 'નેમિનાથ નવરસ દાગ' અને ઉપદેશ તથા યોગશાસ્ત્ર ઉપરના બાલાવબોધ, કુલમડનસૂરિનું (ઈ સ ૧૩૮૪) જૂની ગૂજરાતીદ્વારા સંસ્કૃત વ્યાકરણ સમજાવતું 'મુખ્યાવબોધ ઔક્તિક', શ્રીધર વ્યાસનું (ઈ સ ૧૩૯૮) પ્રોઢ અને ઓજસ્વી, અનોખું વીરરસકાવ્ય 'રણમલ્લ ૭૬' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

સાહિત્યસર્જનની આ પરપરા પંદરમા શતકમા પણ એવી જ અરિચ્છિત ચાલુ ગઢે છે આ શતકના 'વાણિદત્તવર' જયગેખરે (આશરે ઈ સ ૧૪૦૬) 'પ્રબોધચિન્તામણિ' કે 'ત્રિભુવનદીપકપ્રમુદ'મા સમ્રાટ પરમહંસનો મોહ ઉપરનો વિજય રૂપકમ થી વડે સરલ મનોહર બાનીમા વર્ણવ્યો છે, અને નેમિનાથ દાગુ' ની ગ્યના કરી છે શાંતિ સૂરિએ 'વિરાટપર્વ' રચ્યું છે, નસ્તિજે 'ચિદ્ગતિયઉપદ' ની રચના કરી છે (ઈ સ ૧૪૦૬) ભીમે (ઈ સ ૧૪૩૨) પ્રાસાદિક સૌષ્ઠરોભન કાવ્યબધમા 'સદયવ સચરિત' ની કથા આલેખી છે, ભક્તરાજ નરાસહે એમની પ્રસિદ્ધ કાવ્યરચનાઓ કરી છે (ઈ સ ૧૪૧૪ ૧૪૮૦) માણિક્યયદ્રસૂરિએ (ઈ સ ૧૪૨૨) મધ્યકાલીન કાદબરી-વાસવદત્તા

સમુ પદ સમ મોઠક લયવાદી પ્રવર્ત્તા અંતર્ધર્મકખચિન મનોહર રસપ્રપૂર્ણ ગદ્યકાવ્ય 'પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર' ગૂચ્છુ છે; અને સુપ્રસિદ્ધ જૈન સૂરિ હીરાચંદ્રસૂરિએ 'વિદ્યાવિલાસપ્રવાહ' રચ્યો છે (ઈ. સ. ૧૪૨૯) ૧૯ સંસ્કૃતના વ્યુત્પન્ન પંડિત ભાલજી (ઈ. સ. ૧૪૫૯-૧૫૧૪) એનાં રસભરિત, સંસ્કારી કલાયુક્ત 'કાદંબરી,' 'નળાખ્યાન,' 'દશમસ્કંધ' વગેરે સુંદર કાવ્યો દ્વારા આખ્યાનરચપને સુરેખ આકાર આપીને વિકસાવ્યું પદનાભે ઝોજરવી શૈલીવાળા ઐતિહાસિક પ્રસંગ અને સમકાલીન જીવનનું તદ્દપ આલેખન કરતા અપૂર્વ વીરરસકાવ્ય 'કાન્હડદે પ્રખંધ' (ઈ. સ. ૧૪૫૬) ની રચના કરી; કર્મજી મંત્રીએ 'સીતાહરણ' (ઈ. સ. ૧૪૭૦) અને મહારાણી મીરાએ એની સુવિખ્યાત કાવ્ય-રચનાઓ કરી. 'ઉપાહરણ'કાર વીરસિંહ (૧૪૬૪), લોહોક્તિમદ્દલ 'પ્રબોધમંત્રીશી'નો રચયિતા અને છંપાકાર અખ્યાતા પ્રેરણા-રચાનરૂપ માંડણ બંધારો (ઈ. સ. ૧૪૮૦ પછી), અને જોપદેવના ભાગવત ઉપરથી 'હરિલીલાપોડશકલા' અને સંસ્કૃત 'પ્રબોધચંદ્રોદય' એ નાટક ઉપરથી છૂટા કાવ્યાનુવાદ 'પ્રબોધપ્રકાશ' રચનાર ભીમ (ઈ. સ. ૧૪૮૫-૯૦), 'શ્રી કૃષ્ણલીલા કાવ્ય' રચનાર કાવરથ કવિ કેશવદાસ પણ આ ચત્રકમાં આવે છે. મધ્યકાલીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં આ ચત્રક અનોખા તેજ પ્રકાશે છે.

સોળમા શતક પછી ગૂની ગૂજરાતીનો યુગ પૂરો થઇને મધ્ય ગૂજરાતીનો આરંભ થાય છે. આ ચત્રક પૂર્વેતર શતકોની સરખામણીમાં ઓછો દીપ્તિમંત છે, તોપણ એમા ઠીક ઠીક પ્રમાણમા કાવ્યરચના થઈ છે. આ યુગના સાહિત્ય (જૈનેતર) કવિઓમા, ૧૭ પુરાણો ગૂજરાતીમા ઉતાર-

૧૧. સરખાવો : ગુર્જરરાસાવલી, edited by B. K. Thakore, M. D. Desai and M. C. Modi, Gaekwad's Oriental Series. No. CXVIII, Baroda, 1956.

૧૭ આ યુગના સંખ્યાબંધ જૈન કવિઓ માટે જુઓ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભા. ૧ પૃ. ૬૮-૨૬૬

નાર અને 'નળાખ્યાન' 'અભિમન્યુ આખ્યાન' ઈત્યાદિ ગ્રંથોએ પ્રેમાનંદનો સાચો પુરોગામી વૈરય કવિ નાકો (ઈ. સ. ૧૫૧૬-૬૮), ગૂજરાતીમાં રામાયણ ઉતારનાર જ્ઞાણજીવન ઉદ્ધન (ઈ. સ. ૧૫૦૦-૧૫૨૦), 'ઉંસાત્તી વિક્રમચરિત'નો રચનાર મધુસૂદન વ્યાસ (૧૫૫૦), 'નંદવત્રીસી' નો રચનાર નરપતિ (૧૫૦૪), 'મોસાળુ' 'હંડી' વગેરે આખ્યાનો તથા પુરાણોનો અનુવાદ કરનાર વિષ્ણુદાસ (૧૫૬૮) અને વિશ્વનાથ જનની (૧૬૧૧) એ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વિષ્ણુદાસ અને વિશ્વનાથ જનની એ પ્રેમાનંદના પુરોગામીઓના કાળમાં ગૂજરાતી ભાષા એના અર્વાચીન અરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે.

પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં આ રીતે રાસ, કાશ, કથા, કથાનકો, ચરિત, ધિનાહલકા અને ધૂલ, માતૃકા, ચતુષ્પદિકા વગેરે જેવા સ્વરૂપો, અને આખ્યાન, કથા, બાગ્માસી, મહિના, પદો, ગરબીઓ છત્યાદિ બ્રાહ્મણ સ્વરૂપો વિકાસ પામ્યા. એ સ્વરૂપોના ઉદ્ભવ અને વિકાસની ચર્ચા અહીં પ્રસ્તુત નથી, એટલે પ્રાચીન ગૂજરાતીના ભાષાસ્વરૂપ તરફ વળીએ.

જૂની ગૂજરાતી ભાષાનાં ઉદાહરણો—હવે ક્રમશઃ સિકાદાર જૂની ગૂજરાતી ભાષાના ઉદાહરણો લઈ તેમના ભાષાસ્વરૂપ ઉપર ત્વરિત દાંડિખાત કરીએ.

પ્રથમ તેરમાં રાતકનાં કાવ્યોમાંથી ઉદાહરણો લઈ એમની ભાષા જોઈએ.

(૧) રિસહ જિગેસર પય પળમેવી, સરસતિ સામિણિ

મનિ સમરેવી, નમવિ નિરતર ગુરુચલ્પા ॥

મરહ નરિદહ સળ ચરિતો, જ જુગી વરાહાવલ્પ વરીતો,

ધાર નરિસ વિહુ વધરહ ॥

હુ હિવ પમણિયુ રાસહ છેદિહિ, ત જનમનહર

મન આણદિહિ, માવિહિ મવીયળ સમટેહ ॥

—શાલિમદ્વરિ, મરતેશ્વર વાહુવજિરાસ ૧-૨

(૨) પરમેસર તિલેસરહ પયપત્ર્ય પળમેત્રિ ।

મળિસુ રાસુ રેવતગિરે અવિકદિત્રિ મુમરેવિ ॥

ગામાગરપુરવળગહણ સરિસરવરિ સુપણસુ ।

દેવભૂમિ દિસિ પચ્છિમહ મળહરુ સોરઠદેસુ ॥

જિણુ તર્હિ મઢલ મડળઠ મરગયમઠડમહતુ ।

નિમ્મલસામલસિહરમરે રેહહ ગિરિ રેવતુ ॥

—વિજયસેનસરિ, રેવંતગિરિરાસુ (ઇ. સ. ૧૨૩૧) ૧-૧-૩

(૩) સમ્યક્વપ્રતિપત્તિ કરહુ અરિહતુ દેવતા સુસાધુ ગુરુ જિનપ્રણીત

ધર્મ્મુ સમ્યક્વદઢકુ કચરહુ, સાગારપ્રત્યાસ્રાણુ કચરહુ ચઝહુ

સરણિ પહસરહુ । . પચપરમેષ્ઠિનમસ્કારુ સ્મરહિ, તઠ તુમ્હિ

વિશેષિ સ્મરેવઠ, અનહ પરમેધરિ તીર્થકરદેવિ હસઠ અર્થુ મળિયઠ

અચ્છહ, અનહ સસાર તળઠ પ્રતિમઠ મ કરિસઠ, અનહ

રુદ્ધિનમસ્કારુ હહલાકિ પરલોકિ સપાદિયહ ॥

—આરાધના (ઇ. સ. ૧૨૭૪)

(૪) ધારણિ સરવણિ કડુય મેહુ ગઝજહ વિરહિરિ શિજ્જહ દેહુ ।

નિજ્જુ શવકરહ રવસસિ જેવ નેમિહિ વિણુ સહિ સહિયહ કેમ ॥

સહી મળહ સામિણિ મન શુરિ દુઝ્ઝળતણા મ વહિત પૂરિ ।

ગયઠ નેમિ તઠ વિળઠઠ કાહ અછહ અનેરા વરહ સયાહ ॥

ચોલહ રાજલ તઠ શુ વળણુ નત્થી નેમિસમ ધરરણુ ।

ધરહ તેજુ ગહગણ સવિ તાવ ગયણિ ન ડગ્ગહ દિયયરુ જાવ ॥

—ત્રિનયચન્દ્રસરિ, નેમિનાથચતુષ્પદિકા (ઇ. સ. ૧૩૦૦) ૨-૪

આ શતકની ભાષા અપભ્રંશથી હજી વિલિપ્ત થતી સ્થિતિમાં છે, એથી એમાં પળમેત્રી, નમત્રિ જેવા ક્ત્વાન્ત રૂપો, પળણિસુ, મળિસુ, કરિસઠ જેવા ભવિષ્યકાળના રૂપો, કરહુ, સ્મરહિ જેવા આશાર્થ રૂપો, જ ત જેવા સાર્વનાભિક રૂપો અને તાવ જેવા અવ્યયો, ભાવિહિ જેવા તૃતીયા રૂપો, પચ્છિમહ વરહ ૬૦ માં પટી (કે કદાચ સ્વાર્થિક) અન્યથા હ, ધર્મ્મુ,

અર્થુ દંડકુ ધ૦ ઉકારાંત પ્રથમા દ્વિતીયા એકવચનનાં રૂપો, તથાઈ રયણુ ત્રિજ્જુ જેવા નામો, અને રયમડ, શિજ્જડ, જયજ્જડ, દુજ્જગ, ગજ્જડ, રેહડ, અચ્છડ જેવાં ક્રિયારૂપો અપભ્રંશ ભાષાસ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવતાં નજરે પડે છે. છતાં અપભ્રંશથી ભાષા એક ક્રમ આગળ ગઈ છે અને ગૂજરાતીના ઉપકાળમા પ્રવેશી છે એમ એના સંયોગદોષ (જેમકે ત્રિજ્જડ, અચ્છડ ધ૦), અપભ્રંશ નામિક પ્રત્યયોનો ક્રમશઃ થતો જતો દોષ (શતકના આરંભમા પછાનો હ અને તૃતીયા બહુવચનો હિ, શતકને અંતે નજરે પડતા નથી), અને તળડ જેવા પદ્યર્થ અનુગોનો સવિશેષ પ્રચાર, કેમ હિત વગેરે ઉત્તરકાલીન રૂપોનો ઉદ્ભવ ધ૦ જોતાં લાગે છે. શતકના અંતની ભાષા તો સ્પષ્ટ રીતે આદિમ ગૂજરાતીની સીમામાં પ્રવેશ કરી ચૂકી છે. શતકના આરંભની ભરતેશ્વર ગ્રાહ્યલિસાસની અને રેવંતગિરિરાસ્ટ્રની ભાષા ગૂજરાતી તરફ પ્રસ્થાન કરતી હોવા છતાં હજી અપભ્રંશની ઘણી સમીપ છે. આથી સહ. નરસિંહરાયભાઈ જેવા વિદ્વાનોનું એને ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ માનવા તરફ વિશેષ વલણ છે. બહુ ત્રીચ્ચવટસર્પા અને બદ્ધ (watertight) વર્માકરણનો આગ્રહ ન હોય તો એ ભાષાને જાતમકાલની પ્રાચીન ગૂજરાતી કહેવામાં લાંબો નથી.

હવે ચોક્કસ શતકની કૃતિઓનું ભાષાસ્વરૂપ જોઈએ.

- (૫) અહ સોગહસુંદરરૂપવત્તુ ગુણમણિમંદારો ।
 કેંચળ જિમ સ્તનર્મતર્વંતિ સંજમયિરિહારો ॥
 ધુલિમહમુનિરાડ જામ મહિયલિ ચોહુંતડ ।
 નયરરાય પાઠલિયમાહિ પહુતડ વિહરતડ ॥
 વરિમાલડ ચડમાસ માહિ સાહુ મહમહિયા ।
 લિયડ અમિગ્ગહ ગુરહ પાસિ નિયગુણમહમહિયા ॥
 અજ્જવિજયસંભૂસુરિ ગુરુ વય મોકલ્લગડ ।
 નમુ આણસિ મુળીન કોતવેસાધરિ આગડ ॥
 મંદિરત્તોરણિ આચિયડ મુનિગરુ પિક્કેલી ।
 ચમકિય ચિત્તિહિ દાસટિવ વેગિ જાડ વધાલી ॥

बेसा अतिहि कतागलि य हारिहि लहक्ती ।

आविय मुणिवररायपासि करयल जोडती ॥

—जिनपद्मसूरि, सिरियलिभट्टकायु (इ. स. १४२४) २-४

(६) वसततणा गुण गहगह्या महमह्या सयि सहनार ।

त्रिभुवनि जयजयकार पिक्का रव करइ अपार ॥

पदमिनि परिमल बहम्ई लहक्इ मलयसमीर ।

मयणु जिहा परिपंथीय पंथीय घाइ अधीर ॥

मानिनिजनमनसोभन गोभन वाउला वाइ ।

निधुननकेलिकलागीय कामीय अगि सुहाइ ॥

—वसतगिलास (पायु) (इ. स. १३५०)

(७) जीव धर्मिई संसार तरइ । चैनु लोकसिउं घात करइ ।

विवेकिउ मोक्षनइ कारणि खपइ । साधु मोक्षनइ कारणि तपु करइ ।

जेहतउ, हूंतउ, थउ, थकउ इत्यादि बोलिवइ जेह वस्तुनइ परित्याग सूचियइ ते अपादान ।

...वृक्षतउ पान पडइ । एहनउ, तणउ, एहरहइ, किहि इत्यादि बोलिवइ

...स्वामित्यादिक संबंध सूचियइ । चैत्र तणउ धनु गामि छइ ।...चैत्रु ग्रामि

बसइ । करी, लेई, देई...तिहा कवा प्रत्यय । शिष्य शास्त्र पढी अर्थ

पूछइ ।...करिवा, लेवा, देवा...तिहा तुम् प्रत्यय । कुम्कार घडा घडीवा

मादी आणइ ।...करसणी हल खेडतउ बीज वावइ ।...करणहार, लेणहार,

देणहार...तिहा तृच् प्रत्यय 'तृ' इसिउ आवइ । धर्म करणहार जीव सुख

प्राप्तइ ।...मेघि वरिसतइ मोर नाचइ ॥ १८

—कुलमंडनसूरि 'सुम्भावबोध औफिक' (इ. स. १३९४)

(८) सतिरि सहस साहण बेसाहण । गइ अरदास पासि सुरताणह ।

वणगरु किद्ध सिद्ध सह हिंदू । तू रणमल्ल एक नहचिंदू ॥

પણ કુરમાણ આજ મુરતાળી । નહિ રણમદ્દ ગણિદ રણતાળી ॥
 જિમ હિમ્માર વીર સેમરવિદ । નિમ કમધજ મુંછ મુદિ મુરવૈ ॥
 —શ્રીધરવ્યાસ, રણમદ્દ (ઇ. સ. ૧૩૧૮)

ચોદમા શતકની ભાષા હવે ૨૫૫ રીતે ગુજરાતી બની ચક્ર છે. બેશક કવચિત્ કવચિત્ અપભ્રંશની અસર નજરે પડે છે (જેમકે વિકલેવી એ ક્વાન્ટ ૨૫, તૃતીયાનો હિ પ્રત્યય ઇ૦ માં) પણ તે બહુ વિરલ જ. પણ મોટે ભાગે તે ગૂજરાતીનાં ઘણાંખરાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ઉદય પામ્યાં છે. જેમકે, સોહન, શલકંત, પહુતડ, વેસા, યહવૈ, લહવૈ જેવા શબ્દોમાં સંયોગસોપ (simplification); પાસિ, સિડં, નદં, ઘડ, ઘકડ, તળડં, નડ^{૧૯} જેવા નવા વિભક્તિદર્શક અનુજો અને પ્રત્યયોનો ઉદ્ભવ; કરી, હેદે, દેદે જેવાં દીર્ઘ ફકારાંત ક્વાન્ટ રૂપો, અને કરણદાર જેવાં ઇચ્છાવાચક કૃદંત રૂપો; મોકલાવૈ, આવિમડ જેવાં સર્વાંશે ગૂજરાતી રૂપનાં આખ્યાતનામાદિક, ઇ૦

પંદરમા શતકની ભાષાના નમૂના નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) હુદ મમહ કામકોદંડલંબ કદિવિવ પ્રલંબિત વેણીદંડ ।
 ઠરિ દાર તારથેણી સમાન તનમંડલ અવર ન ઉપમાન ॥
 નાહ કુરંગા રણયલિ જલ વિણુ કિમુ જીવેતી ।
 નયણ સરોવર પ્રીતિજલ નેહિદં નીર વિયંતિ ॥

—મીમ, સદયવત્સચરિત્ર (ઇ. સ. ૧૪૩૨)

(૧૦) તે છી ગુસ્તાસ રાજા આગલદ અનદ અપર વીજા મગ્દદેઅસન આગલિ મેદે । નમસ્કાર કીધડ । પછદ ઝમી રહી । તેહે છોએ ચોલિડં હુ તહમો મગ્દદેઅસન ફેડ ફરું મ કરે । ખેડ અઢદ સાત વહદન અછડં અનદ સાતદનડ એડ એકુ જિ મત્તાર અછદ । —પારસી પંડિત લક્ષ્મીધર વહેરામ,

અર્ધાગ્વીરા (ઇ. સ. ૧૪૧૫)

(११) अन्यदा प्रस्तावि राजा पृथ्वीचन्द्र अनङ्ग राजा सोमदेव राजसभां
एकठा बइठा । किसी ते राजसभा-जीणि सभा पात्र नाचई, विद्वांस पुस्तक
वांचई, माल मणविद्या मांडिया माचई, रागज्ञ रायन्हइ रंग रहानिया राचई,
मुहाबोला शुभ बोली स्वामी बन्है पसाट याचई. कुटा ज्ञागट्ट चिरकाल निवाद
करी स्वयमेव पाचई । इती सभा, बिहु नरेश्वरि करि बल्लं बाधी प्रभा । तिसिइ
अवसरि, हर्ष प्रसरि । पहुतउ वनपाल, तीणि वीनजिउ श्री सोमदेव भूपाल ।

—माणियचन्द्रसूरि, पृथ्वीचन्द्रचरित्र (इ. स. १४२२)

(१२) आगइ रुद्रि घणइ कोपानलि दैत्यवंत तई बान्या ।

तइ पृथ्वीमांहि पुण्य वरसाय्यां देवलोक भय टाट्या ॥

तई बालिउ काम त्रिपुर रिधंसिउ पवनयोगि जिम तूल ॥

पद्मनाभ पूछइ सोमईया केधउं करिउं त्रिशूल ॥

—पद्मनाभ, कान्हडप्रेमरन्ध, (इ. स. १४५६) १-१०१, १०२

(१३) बांधी पाज नीरि तिहां निधल, साथि हनमत्त मीछ ।

विकटरूप दीसइ बानरा, रौद्र घणा मांहि रीछ ॥ मइ०

मात सीता जाणूं बानर त्रिवृटि गडि बटिया ।

राजालाप सुत, रावणु राजु, कुभकर्ण गणि पडिया ॥ मइ०

जाणूं लंक. विभीषण दीधी, अमर कोटि तिहां मिलिया ।

मंत्री कर्मणजु स्वामि अयोध्या राम सीता लेइ बटिया ॥ मइ०

—कर्मणमंत्री, सीताहरण (इ. स. १४७०)

(१४) भापानूं कारण नही कारण अर्यविशेष ।

राम्यरु एह ऊपरि कहूं पिंगल गाथा एक ॥

ये अज्ञानि ऊपजइ विश्व चराचर शूर ।

किरण विधि दीसइ यथा मध्य दिवस जलपूर ॥

येहनूं स्वरूप विचारतां मोह निवर्तइ एह ।

कुसुमतणी माला विहइ यथा भुजगम देह ॥

—भीम, प्रबोधप्रकाश, (इ. स. १४८५)

૫૬૭મા શતકની ભાષા સવિશેષ ગુજરાતીપણ ધારણ કરે છે આટલી ઘોડી પકિતઓમા પણ જથ્થાઈ આવના ગેરે, ડમી રહી નેવા જૂતકાલીન કર્નારિ ક્રિયારૂપો, ચોગિડ, ચમિડ, ટાલ્યા, વરતાલ્યા, ઘડઠા નેવા કર્મણિ જૂતકાલીન રૂપો, જરુ નેવુ આગાર્થ પદેલા પુરષ એકવચનનં ૨૫, નડ, માલિ નેના પ્રત્યયો, વન્હ. જાગન્હે, કરિ (કરુષ વાચક 'યા', 'વડે ના અર્થને અનુગ્ર) નેના અનુગ્રો ગુજરાતીએ પોતાને પ થે કેટલી પ્રગતિ કરી છે તે સૂચવે છે

મધ્ય ગુજરાતી ભાષાનાં ઉદાહરણો

સોળમા શતકથી તો આપણે લગભગ અર્વાચીન ગુજરાતીના સીમાડા ઉપર આની પહોંચીએ છીએ આ શતકના ઘોડા નીચે આપેલા ઉદાહરણોથી એનું ભાષાસ્વરૂપ પ્રગટ થશે

(૧૫) ઋષિદ પૂછુ પુનર્નિ, ચેહ, એહ શુક ક્યહા થકી લાવ્યો ?
કણુ-વનમાંહિ દુહી તૃપાક્રાન્ત પડ્યો તો દયા જાણી લાવ્યો । ઋષિ ત્રિનાલ
દર્શી મુજ સાંદ્રાંસુ જોઈ મુને જહુ, અવિનય સીધાંના એહ જલ । પછિ શિષ્ય
પુનાદિકે ઋષિર્નિ પૂછુ-એહનો સ્વામી શો અવિનય છિ ? તે ઋષિદ જહુ દર્શન
રાત્રિ વિધિપૂર્વક પહચુ ।

—સિદ્ધિચંદ્ર, સંક્ષિપ્ત ગુજરાતી વાદબી

(૧૬) મદ્યાની વેદી સરસતિ ગૌરવર્ણ ચાલદ ગંગાતિ ।

કમલ કમલ વીણા સાથિ, પુસ્તક પરકિત દક્ષણ હાથિ ॥

ઝરિ મોટડ મુક્ષાપલહાર, પાલ નેડર રણસિંહકાર ।

વાને કુટલ વેણિદહ, લીલાં મોહિત ચેણદ મદ્યટ ॥

રતનજદી રૂડી રાપડી લોચન યસા કમલ પાપડી ।

નિર્મત નાશા તિઝૂ ફૂલ, દતતણડ કુળ કરશિ મૂઝ ॥

રાતા અધર તે વિદુમરોલ, જાણે જીહ અમીનુ ઘોલ ।

વદલહિ જિતઝડ મયક, જનિ શીળડ લાલીળડ ત્વ ॥

—લાવણ્યસમય, વિમલપ્રબધ (૩ સ. ૧૫૧૨)

વિશેષ ઉપયોગને કારણે), અર્વાચીન કર્મશિષ્ટ રચનાની પ્રમાણ્યમાં વિશેષ વ્યાપકતા, ઇં લક્ષણોથી એ પ્રેમાનંદ-અખાના સમયની ભાષાથી તરત જુદી પડતી જણાયો. નીચેના ઉદાહરણથી એની પ્રતીતિ થશે :

“જેનો તક જાઓ, જેનો પ્રીતિનો આવેશ શ્રેષ્ઠ, જેનું ઈશ્વરી સૌન્દર્ય વિશે રસગાન ઉત્કંઠિત, અને માણસ જાતનાં દિલમાં જે જે વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે તેનો જે અંતરજામાં, તે ઉત્તમ કવિ જાણવો. ખૂબસૂરતી, શક્તિ અને જોરસાનાં તરવો જે પોતાની જાતીમાં રમે છે, તેણે કરીને દુનિયામાં જે જે સુંદર, મહત્ત્વ તથા મંલીર છે અને પોતા-પોતાના સાદા ભારમાં છે તેઓને પોતાના જણે છે-(સર્વનું જેને રસ-ગાન છે) તે ઉત્તમ કવિ સમજવો.”-જૂનું નર્મશય (ઈ. સ. ૧૯૧૨)
‘કવિ અને કવિતા’ પૃ. ૧૩૫

ગુજરાતી ભાષા ઉપર અન્ય ભાષાઓનો પ્રભાવ

પ્રત્યેક ભાષા ઉપર એના સાંસ્કૃતિક ને રાજકીય સંપર્કમાં આવેલી પ્રજાઓની ભાષાઓની અસર પડે એ સ્વાભાવિક છે.

ગુજરાતમાં ચૌદમા સૈકાથી મુસ્લિમ રાજ્યઅમલનો પ્રારંભ થયો. એની સાથેજ ગુજરાતી ભાષા ઉપર રાજ્યકર્તા મુસ્લિમ શિષ્ટ વર્ગોની ભાષાનો પ્રભાવ પડવો શરૂ થયો. આ રીતે ગુજરાતીમાં અમીર, કમેરી, દરબાર, હરકર, સરદાર, ઇં રાજ્યશાસનના; ઇન્સાફ, અદાલત, કાયદો, નાજર, અસીસ, વફીલ ઇં ન્યાયતા; અત્તર, ખાલીઓ, કિનખાખ, કિસમિસ, જરદાલુ, અચાર, ગિરજ, ઇં મેજરોખની વસ્તુઓના શબ્દોનો પ્રવેશ થયો. વાન્હલ્લેપ્રવચ્ચ (મં. ૧૫૧૨) માં દીવાન, સુરતાણ, પાતિસાહ, અરદાસ, મુકદ્દમ, ફરિયાદ, હરકર, જંદહ, સાખાણ, સિરાયા, પેસરહ, તમાખ, જૂત (=જૂત), જંદીખાનુ, જંદી, હેજળ, જરદારનખીખ, અનામ (=ઈનામ); તેમ રણમલ્લદ મા (વિ મં. ૧૬૨૨ મુ શતક) અરદાસ, સુરતાણ, ફુરમાણ, ઇં ફેટલાયે ફારસી-અરબી શબ્દો મળે છે. આ સાંસ્કૃતિક આદાનનો પ્રારંભ એથી પણ ઠીક ઠીક આગળના સમયથી

મૃદિ કરતાં 'અદ્વાજીએ લખું' તેજનું પાત્ર;
 તે તેજનું પ્રત્નપતિએ, ઘડ્યું દમયંતીનું ચાત્ર.
 તેમાથી કાષ્ટ શેષ વાધ્યું, ઘડતાં ખેરો પડિયો,
 અદ્વાજી એકઠું કરીને, તેનો ચંદ્રમા ઘડિયો.

એ પ્રેમાનંદની કાવ્યપંક્તિઓમાં અને

ભાષાને શુ વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શર,
 મેરૂત ખોલે તે શુ થયું, કાઈ પ્રાકૃતમાથી નાશી ગયું.
 ખાવનનો સઘળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમે ગણે પાર.

એ અખાની પંક્તિઓમાં અને અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ભાગ્યેજ ફેર
 જણાશે. થોડાક અવશિષ્ટ રહેલા જૂના શબ્દપ્રયોગો બાદ કરીએ તો
 ભાષાનું સ્વરૂપ પ્રાયઃ અર્વાચીન બની ગયેલું જણાશે.

દયારામની (ઈ. સ. ૧૭૭૭ - ઈ. સ. ૧૮૫૨) રચનાઓમાં
 ભાષાનું આથીયે વિશેષ અર્વાચીનત્વ તજરે પડશે. ઉ. ત.

ભિલા રહો તો કહું વાતડી બિહારીલાલ !
 તમ માટે ગાળી છે મેં જાતડી બિહારીલાલ !
 જે દહાડે મળ્યા'તા જુદાવનમાં બિહારીલાલ !
 તે દહાડાની તાલાવેલી તનમાં બિહારીલાલ !
 વેદના વિરહની તે ક્યાં લાખિયે બિહારીલાલ ?
 ભીતરનો લડકો તે ક્યાં દાખિયે બિહારીલાલ ?

પ્રેમાનંદના કાળની આસપાસથી શરૂ થયેલી ગુજરાતી ભાષાની
 અર્વાચીનતાનો એક તમજો દયારામની ભાષામાં મંપૂર્ણ થાય છે. એ
 પછી અંગ્રેજી ભાષાના સંપર્કથી નર્મદના સમયથી નવો તબક્કો શરૂ
 થયો જે અઘપર્પન્ત ચાલુ છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી

નર્મદની ભાષા પૂર્ણપણે અર્વાચીન ગુજરાતી છે. એનું ધ્વનિસ્વરૂપ,
 તત્સમ રૂપોનો સમાદર, અનેક પ્રાચીન ગુજરાતી શબ્દપ્રયોગોનો લોપ
 અને નવતર શબ્દોનો ઉદય, વાક્યબંધની મંકુલતા (મિશ્ર વાક્યોના

વિશેષ ઉપયોગને કારણે), અર્વાચીન કર્મણિ રચનાની પ્રમાણ્યમાં વિશેષ વ્યાપકતા, ઇં લક્ષણોથી એ પ્રેમાનંદ-અખાના સમયની લાપાથી તરત જુદી પડતી જણાશે. નીચેના ઉદાહરણથી એની પ્રતીતિ યશે :

“જેતો તક જળરો, જેતો પ્રીતિનો આવેશ શ્રેષ્ઠ, જેનું ધનિરી સોન્દર્ય વિશે રસગાન ઉત્કંઠિત, અને માણસ જાતનાં દિલમાં જે જે વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે તેનો જે અંતરજાગી, તે ઉત્તમ કવિ જણવો. ખૂબસુરતી, શક્તિ અને જોરસાનાં તરવો જે પોતાની છાતીમાં રમે છે, તેણે કરીને દુનિયામાં જે જે સુંદર, મહત્ તથા ગંભીર છે અને પોતા-પોતાના સાદા ભારમાં છે તેઓને પોતાના જણે છે-(સર્વનું જેને રસ-ગાન છે) તે ઉત્તમ કવિ સમજવો.”-જૂનું નર્મગદ્ય (ઈ. સ. ૧૯૧૨)
‘કવિ અને કવિતા’ પૃ. ૧૩૫

ગુજરાતી ભાષા ઉપર અન્ય ભાષાઓનો પ્રભાવ

પ્રત્યેક ભાષા ઉપર એના સાંસ્કૃતિક ને રાજકીય સંપર્કમાં આવેલી પ્રજાઓની ભાષાઓની અસર પડે એ સ્વાભાવિક છે.

ગુજરાતમાં ચૌદમા સૈકાથી મુસ્લિમ રાજ્યઅમલનો પ્રારંભ થયો. એની સાથેજ ગુજરાતી ભાષા ઉપર રાજ્યકર્તા મુસ્લિમ શિષ્ટ વર્ગોની ભાષાનો પ્રભાવ પડવો શરૂ થયો. આ રીતે ગુજરાતીમાં અમીર, કચેરી, દરબાર, લશ્કર, સરદાર, ઇં રાજ્યશાસનના; ઇં-સાફ, અદાલત, કાયદો, નાજર, અસીસ, વફાલ ઇં ન્યાયના; અત્તર, ગાલીચો, કિનખાખ, કિસમિસ, જરદાલુ, અચાર, બિરંજ, ઇં મોજશોખની વસ્તુઓના શબ્દોનો પ્રવેશ થયો. ફાન્હદેપ્રવચ્ચ (સં. ૧૫૧૨) માં દીવાન, સુરતાણ, પાતિસાહ, અરદાસ, મુકદ્દમ, ફરિયાદ, લશ્કર, બંદી, સાખાણ, સિરાયા, પેસરઉ, તખાખ, જૂત (=જૂત), બંદીખાનું, બંદી, હેજળ, બરદારનખાખ, અનામ (=ઈનામ); તેમ રણમહ્મંદ માં (વિ. સં. ૧૬૨૩) અરદાસ, સુરતાણ, કુરમાણ, ઇં કેટલાયે ફારસી-અરબી શબ્દો મળે છે. આ સાંસ્કૃતિક આદાનનો પ્રારંભ એથી પણ ઠીક ઠીક આગળના સમયથી

થયો હશે એમ ધારી શકાય છે. આ રિવાતિ મધ્ય ગુજરાતીના અખ
જેવા સુવિખ્યાત કવિઓના સમય સુધી ચાલુ રહી છે—અખમાં તે
ફારસી-અરબી શબ્દોનો સમાવેશ નથી, જે તત્કાલીન કથ્ય ભાષામાં
ફારસી-અરબી તત્વના ભારથનું સૂચન કરે છે, આજે પણ સામાન્ય
બોલચાલની ગુજરાતી ભાષામાં ફારસી-અરબી અનેક એવા શબ્દો પ્રચલિત
છે કે જેના સંસ્કૃત પ્રતિરૂપો શોધ્યાં થે ન જડે.

મુસ્લિમ શાસન પછી ગુજરાત ઉપર મરાઠાઓનો અમલ કેટલોક
કાળ રહ્યો. એની અસર ભાષા ઉપર પ્રમાણમાં થોડી થઈ છે. મરાઠા
અમલ ગુજરાતમાં પ્રમાણમાં થોડો સમય રહ્યો; એ કાળનું રાજકીય
પાતાવરણ મંથુબ્ધ હતું; તેમ મુસલમાનોની માફક મરાઠાઓ ગુજરાતને
પોતાનું વતન બનાવીને વસ્યા નહોં, ઇ. કારણેથી મરાઠીમાંથી ગુજરાતીમાં
સાંસ્કૃતિક આદાન પ્રમાણમાં ઓછું થયું છે. તો જે થોડાક શબ્દો મરાઠી-
માંથી ગુજરાતીમાં પ્રવેશ્યા છે. ઉ. ત. આઈ, ટકાવ, લાઈ (=સેંથી),
નિદાન (=ઓઝામાં ઓછું), અળવળ, વાટાયાટ, હલકટ ઇ.

આ બંને યુગોમાં ગુજરાતને પોર્ટુગીઝ પ્રજા સાથે સંપર્ક થયો.
એમાંથી કેટલુંક આદાન (borrowing) થયું. ઉ. ત. આફ્રસ, પાયરી,
અનનાસ, કોદી, મેજ, બટાટા, તમાકુ ઇ. શબ્દો ગુજરાતીમાં પોર્ટુગીઝ-
માંથી આવ્યા છે. મરાઠા અમલને અંતે, ઓગણીસમા સેકાના પ્રારંભે,
ગુજરાતમાં અંગ્રેજી અમલની સ્થાપના થઈ. ત્યારથી ગુજરાતી ભાષા
ઉપર અંગ્રેજીની વ્યાપક અસર થઈ, જે માત્ર શબ્દભંડોળના આદાનમાં
સીમિત નહોં થઈ રહેતાં એના વ્યાકરણને-વાક્યબંધ આદિને પણ-
અસર કરી ગઈ. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં મિત્ર વાક્યો, અર્વાચીન કર્મણિ
રચના, ઇ. નો વિકાસ અંગ્રેજી ભાષાના સંપર્કને કારણે થયો છે. એ
ઉપરાંત નીચેના જેવા અનેક અનેક શબ્દો અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં
સેવાયા છે અને તળપદા ગુજરાતીથી જે સર્વાઈ ગુજરાતી સમા બની
ત્રયા છે: ઉ. ત. ટિકિટ, માસ્ટર, સ્ટેશન, રેલ્વે, શેડ (=પાકો રસ્તો),

શેર, કોલેજ, હાઈસ્કૂલ, કંપની, રૂ, ટેબલ, સોફા, પાર્ટી, સિનેમા, ફિલ્મ, થિયેટર, સાર્કલ, ઇં.

મધ્ય ગુજરાતીમાં કવચિત્ કોઈ કોઈ શબ્દો વ્રજ આદિ ઉત્તર ભારતીય ભાષાઓમાંથી કવિઓ લઈ આવતા. ઉ. ત. વ્રજ, ખીન, બાલ (=વાળ), બંસી, દુલારી, આરત, બલિહારી, બિજલી, ઇં ગાધીજનો રાજકીય ક્ષેત્રે પ્રવેશ થયા પછી ગુજરાતીનો ઇતર પ્રાન્તો સાથેનો રાજકીય સંબંધ વધતાં અનેક હિંદી-હિંદુસ્તાની નવતર શબ્દો ગુજરાતીમાં પ્રવેશ્યા. ઉ. ત. શહીદ, આઝાદ, ઇન્કિલાબ, બિરાદરી, જખમ, જિંદગી, સિતમ, ઇંજન, મંજિલ, હમદર્દી, ચાયર, ગ્રાદ, જંજીર, ખિલમત, ઇં. એમાં ઉત્તર ભારતીય પત્રકારિત્વની પણ કેટલીક અસર કારણભૂત હોઈ શકે. એ જ રીતે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રારંભકાળે બંગાળી નવલકથાઓનાં રૂપાન્તરો દ્વારા કેટલાક બંગાળી શબ્દો (મહાશય, બાબુ દીદી, ઇં) ગુજરાતીમાં આવ્યા હતા, જેમનો આજે હવે સાહિત્યની કે સિદ્ધ ભાષામાં ખાસ પ્રચાર રહ્યો નથી.

ગુજરાતની ભાષા ઉપર અપભ્રંશ યુગમાં દક્ષિણની દ્રાવિડી ભાષાઓની કેટલીક સીધી કે પરોક્ષ અસર થઈ હશે એમ જણાય છે. તો પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાના સમયમાં વ્રજ સિવાયની ઉત્તર ભારતની અન્ય કોઈ ભાષાઓની અસર થઈ હોય તો એનાં ખાસ નોંધપાત્ર નિર્દર્શનો મળતાં નથી.

✓ પ્રકરણ સાતમું

(અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા - ધ્વનિવિકાસ)

સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશ દ્વારા ગુજરાતી ભાષાનો ક્રમશઃ ધેવી રીતે વિકાસ થતો ગયો એ આપણે અહીં સુધી જોયું. એ વિકાસમાં મહત્ત્વનું તત્ત્વ કાળક્રમે થયેલું ધ્વનિનું પરિવર્તન છે. એ ધ્વનિપરિવર્તનની પ્રક્રિયાની સામાન્ય રૂપરેખા ભાષાના અભ્યાસીએ અણી લેવી આવશ્યક ગણાય.

વસ્તુતઃ તો પ્રાચીન ભારતીય આયર્માંથી (-જેનું મુખ્ય શિષ્ટ નિર્દેશન વૈદિક ભાષા અને સંસ્કૃત છે-) મધ્ય ભારતીય આયર્ (આયર્ અને શિલાલેખોની પ્રાકૃતો > ઉત્તરકાલીન પ્રાકૃત > અપભ્રંશ > નૂતન ભારતીય ભાષાનું પ્રાચીનતમ સ્વરૂપ) દ્વારા અર્વાચીન ભારતીય ભાષાના વર્તમાન સ્વરૂપની ઉત્ક્રાન્તિ થઈ છે. પણ એ સર્વ રૂપો ઉદ્ભિષ્પિત સ્વરૂપે પ્રાપ્ય નહીં હોવાથી, આપણે સંસ્કૃત, એમાંથી (વસ્તુતઃ તો એ યુગની કથ્ય ભાષામાંથી) પ્રાકૃતઅપભ્રંશ, અને એમાંથી અર્વાચીન ગુજરાતી એ ત્રણ ક્રમે આ વિકાસ દર્શાવીએ છીએ.^૧

સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશ દ્વારા ગુજરાતીમાં અવતાર પામતાં જે નિયમાનુસાર શબ્દમાં વર્ણવિકાર (વર્ણોમાં પરિવર્તન કે રૂપાન્તર) થાય છે તેને ભાષાપંડિતોએ 'ઉત્સર્ગ' એવું નામ આપ્યું છે. 'ઉત્સર્ગ'

૧ સદ્. સાક્ષરવર્થ નરસિંહરાવ દીવેદિયાએ એમનાં 'વિદ્યસન કૃષ્ણો-લોજિકલ લોક્યસ' માં પ્રાકૃત-અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ગુજરાતી વચ્ચેની અન્તરાલ સ્થિતિનાં રૂપો (અવાન્તર રૂપો) ધણે સ્થળે આપ્યાં છે. ઉ. ત.

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત-અપભ્રંશ	અવાન્તર રૂપ	અર્વાચીન ગુજરાતી
	રૂપ		
પ્રલક્ષ્યર્ક	લજ્જડં	નન્હરં, ન્હજડં	નહાતું
કૃષ્ણ:	વજ્જુ	વહજ્જુ, વહન્નુ	ફહાન
ઉપવિદ્યતિ	ઉવહસદ્	વહસદ્, વહસદ્	બંસે

એટલે 'નિયમ'—અહીં, ભાષાના વર્ણસ્વરૂપમાં જેને અનુસરીને ફેરફાર થાય તે ખનિપરિવર્તનના નિયમો.

આપણે અહીં પ્રથમ સામાન્ય ઉત્સર્ગો નોંધીશું, પછી સ્વરવિકારના ઉત્સર્ગો વર્ણશુ, અને છેવટે વ્યંજનવિકાર મંળધેના ઉત્સર્ગોની ચર્ચા કરીશું.

૧. સામાન્ય ઉત્સર્ગો

૧. મંયુક્તાક્ષરમાંથી સામાન્ય રીતે પ્રથમ વ્યંજન જીડી જાય છે. પરંતુ જે ન, જ, ય, લ, વ, ર ખીજા વ્યંજન તરીકે હોય તો તે મૃદુ હોવાથી જીડી જાય છે. જેમકે,

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ	ગુજરાતી
હત્તક:	હચ્છગુ	હહમ
પ્રતિચ્છાયા	પટ્ટિચ્છાયા	પડછાયો
વિજ્ઞાપિ:	વિણ્ણતી	વિનંતી
મુવર્ણકાર:	મુળ્ણાવ	મુનાર

૨. મંયુક્તાક્ષરમાંથી પ્રથમ વ્યંજન જીડી જાય છે, અને તેને બદલે પૂર્વ સ્વર હોય તો દીર્ઘ થાય છે. જેમકે,

ધ્યાપ્ત:	ધગુ	વાધ
હર્ષકમ્ ^૨	હમ્મડં	હિભુ'
કર્મ	કમ્મુ	કામ
હર્ષવમ્	હચ્ચડ	હિચુ'
હળ્લકમ્	હળ્લડં	હિનું
નમ્મક:	નમ્મડ	નાગો

૩. સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત શબ્દોના ત્રીજા અનુસ્વાર ગુજરાતીમાં ઘણી વાર ડોમલ બને છે અને તેને બદલે પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બને છે. ૩

૨ અપભ્રંશમાં સ્વાર્થે ક પ્રત્યય અત્યંત પ્રચલિત છે.

૩ આ ઉત્સર્ગો ભેડણી માટે ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

દન્તર	દંતુ	દાંત
રક	રકુ	રાક
સખ્યા	સસા	સાઝ
વિવ	વિવુ	બીણુ

૪ કેટલીક વાર ગુજરાતીમાં શબ્દોમાં કોમલ અનુવાર ઉમેરાય છે અને તેની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ બને છે

છિદ્રક	છિદ્દ	છીંકું
ઉદ્દ	ઉદ્	બીંટ
મર્કટકમ્	મસ્કલ	માકકું
મિત્તિ	મિત્તી	ભીંત

૫ કેટલીક વાર ગુજરાતીમાં અનુસ્વાર લોપાય છે અને તેની પૂર્વનો સ્વર કોઈ વાર દીર્ઘ થાય છે

વિમ્બક	વિંબલ	બીણુ
વિંશતિ	વીસા	વીસ

૬ અસ્પર્શિત પ્રથમ ક્રાંતિ કે અસ્પર્શિત અંત્ય વ્યંજન લોપાય છે

અરણ્ય	અરણ્ય (રણ્ય)	રાત
અરણ્ય	અરહદ	રૂહેટ
અન્યપક્ષક	અણવક્ષસ	નોખુ
કીટશર્ક	કહસડ, કિસિડ	શુ
કુકુમ	કુકુમુ	કકુ
લલાટપદ	ળિલલવદ્	નિલવટ

૭ કેટલીક વાર શબ્દના વચ્ચેનો અંત્યમ (અદલાખદલી) થઈ

જાય છે

વારાણસી	વાણારસી	બનારસ
—	સુદ્ધ	સુબે
લગુલમ્	લગુલ	હળવુ

૮. કેટલીક વાર અલ્પપ્રાણુ (પ્રતીય પ્રથમ અને તૃતીય) વ્યંજનને સ્થાને મહાપ્રાણુ (દ્વિતીય અને ચતુર્થ) વ્યંજન થાય છે

પાશ	પાસડ	ફાસો
ફોળ.	-	ખૂણો
સીમન્તક	સીઝન્તડ	સે ઘો
સકલક	સગલડ	સધળું

કોઈક વાર શબ્દમાં અતર્હિત હ્-કારને કારણે મહાપ્રાણુ થાય છે ઉ ત

ગમીરક	ગહીરડ	ઘેડું
ગ્રોમ્મ	ગિમ્મુ	ઘીમ
નિર્વાહ	નિલ્વાહુ	નિલાન

સ્વરવિકારના ઉત્સર્ગો

૯ મરુતમાંથી પ્રાકૃતમાં ઉપરના થય્યા શબ્દો સ્વાર્થક ક પ્રત્યય સે છે એ ક નો નર ભતિના નામોમાં ઓ અને નાન્યતર ભતિના નામોમાં જ થાય છે જેમકે,

દતક ^૪	દતડ	દાતો
દન્ત	દત્ત	દાત
કર્ણક ^૪	કર્ણડ	કાનો
કર્ણ	કર્ણુ	કાન
ઘટક	ઘડડ	ઘડો
પર્ણક	પર્ણડ	પાનુ
પર્ણમ્	પર્ણુ	પાન
રક્તકમ્	રક્તડ	રાતું

૪ ક પ્રત્યયથી કેટલીક વાર અર્થ બદલાઈ ભય છે જેમકે, દન્ત-દાત, દન્તક-દાત જેવું કાષ્ઠિક, દાતો.

૧૦. ગુજરાતીમાં બે સ્વરો સાથે આવે ત્યારે તેમાંના બીજો લોપાય છે અને પહેલો દ્વિત્વ હોય તો દ્વિર્ધ્વ બને છે.

પાનીર્ધ્વ	પાણિર્ધ્વ	પાણી
મૌક્તિકં	મૌક્તિર્ધ્વ	મોતી
ધૃતં	ધિર્ધ્વ	ધી.

૧૧. શબ્દની આદિમાં અહ-અઝ એ સ્વરયુગ્મે આન્યા હોય તો તેમના અઘ્-અઙ્ એ ક્રમદ્વારા વિવૃત્ત^૫ એ અને ઓ થાય છે. તેવીજ રીતે શબ્દને અંતે આવેલા અહ-અઝ નો અર્ધવિવૃત્ત એ અને ઓ થાય છે.

પ્રવિવૃત્તકઃ	પહ્લુઝ (પય્ઠઝ)	પેહો
ઉપવિશતિ	ઉવહ્સહ-વહ્સહ (યય્સહ)	હેસે
નયનં	નયણુ	નેથુ
ચતુર્ધ્વ	ચટ્વર્ધ્વ-ચવ્ઠુ	ચોઢ
ગવાક્ષં	ગવય્ઘુ	ગોખ
ઘટકઃ	ઘઠઝ	ઘડો

૧૨. ગુજરાતીમાં સ્પર્શ પછી હ આવે તો તેનો ય થાય છે.

ભવતિ	હોઈ	હોય
જાતિ	જાઈ	જાય

૧૩. ગુજરાતીમાં વ્યંજન પછી હ આવે તો તેનો અ થાય છે.

ઉ. ત.

અક્ષિ	અક્ષી-અક્ષિઝ	આંખ
મિલતિ	મિલઈ	મળે
વિરૂપકઃ	વિરૂવઝ-વિરૂવઝ	વરવો

૫ પહેલાના-વેત, વેર, બેસે, મોલેજ, મોલુ-વગેરેમાં 'એ' અને 'ઓ' ઉતેલા. આની સવિરોધ થયાં આગળ કરી છે.

૧૪. ગુજરાતીમાં ડ નો અ થાય છે.

સુપુન	—	સપૂત
ડજ્જાલકં	—	અજ્જવાળુ
ડત્તુનાતિ	ડત્તુણદ	છપણે
ગુરુઃ	ગરુઓ	મરવે
પુટ	પુહ	પડ
શુરિકા	શુરિમા	ખરી
વિદુત્	વિજ્ઞુ	વીજ

૧૫. આથી બિલકુલ અપવાદ રૂપ કોઈકે વાર અનંત્ય જ નો હ અને ડ થાય છે.

પજરવમ્	પજરવ	પિંજર
અળકં	અળક	ઈકું

૧૬. ઋ નો અ, ઈ કે ડ થાય છે.

મૃતકં	મહક	મહું
શૃતં	ચિઅં	થી
તૃપા	તરિસા	તરસ
પૃષ્ઠવમ્	પુઠવ	પૂઠું

૧૭. ઐ અને ઔ નો એ અને ઓ થાય છે.

ગૌરી	—	જારી
વૈવાહિકઃ	વેવાહિઅ	વેવાઈ

૧૮. ગુજરાતીમાં ધણી વાર એક સ્વરને બદલે બીજો સ્વર આવે છે.

ઉચ્ચરતિ	ઉચ્ચરદ	ઓચરે
ઉપા	—	ઓખા
અસોક (પાલ)	—	આસોપાલવ
તરુણી	—	તારુણી
વાહ્યતા	—	વેળુ

૧૯. ગુજરાતીમાં ઘણી વાર સ્વરોનો વ્યત્થય થાય છે.

મહ્ય	મઝ્ય	મુજ
વિન્દુ	—	ધુન્દ
રમથ્રુ	મસુ	મૂઝ
પરિવિષ્	પરીસ	પીરસવું ^૬

વ્યંજનવિકારના ઉત્સર્ગો

૨૦. સંસ્કૃતમાં જે સપ્તો રાગર્થ કે હધુનાવાચક ટ નેવા પ્રત્યય લે છે, તેમના ટ નો અપભ્રંશ અને ગુજરાતીમાં હો (લો) થઈ જાય છે. લોકબોલીમાં આના અનેક ઉદાહરણો મળે.

રાસનંદ*	—	રાસડો
અન્ધનંલ:	—	આંધળો

૨૧. અનાદિ અને અસંયુક્ત ક, ચ, ટ એ અધોષ વ્યંજનોના ગુજરાતીમાં ગ જ, ઢ એ ધોષ વ્યંજનો થાય છે.

મકર	—	મગર
ત્વચા	—	તજ
ઘટક	ઘટલ	ધડો
વટ	વલ	વડ

૨૨. અનાદિ અસંયુક્ત ક, ગ, ખ, જ, ત, દ, પ, ય, વ ધણું-ખડું લોપાય છે.

કોવિલા	કોડલા	કોપલ
અધકાર	અધયાર	અધેર
ચંપકનગર	ચંપયનયર	ચાંપાનેર
મૃગાદ્ય	મયક	મયંક
સહચરી	સહયરી	સહીયર
વચન	વઞન-વયન	વેણુ

રજની	રચની-રચની	રેશુ
જાતિકા	જાડ્યા	ઝાઈ
પૂતં	ધિઅં	ધી
વેદના	વેઅણા	વેશુ (પ્રસવવેદના)
કદલી	કચલી	કેળ
કોપિ	કોઈ	કોઈ
કઃ પુનઃ	કડળ	કોશુ
પ્રિયઃ	પિત્ર	પિયુ
દિવસ	દિઅહ	દી

૨૩. સંસ્કૃત શબ્દોના અનાદિ અસંયુક્ત ય-ચ અને ય-ઘ-ભ નો હ થાય છે.

મેષઃ	મેહુ	મેહ
મચરઃ	મહર	મહોર
વપિરકઃ	વહિરક	બહેરે
નાથઃ	નાહો	નાવસિયો
વિમાનકં	વિદાણકં	વહાણું

૨૪. કેટલેક રથળે દંત્યના મૂર્ધન્ય વજુ થાય છે.

પત્તિ	પઠ્ઠ	પડે
સંદ્રંશિકા	સંડસિઆ	સાંડસી, સાથુસી
શિથિલર્ક	સડિલર્ક	હીલું
નયન	નઝળ	નેશુ

૨૫. ડ, ર, લ નો ળ થાય છે.

પોડસ	સોલહ	સોળ
હરિદ્રા	હલિદ્રા	હળદર-હળદ
કદલી	કચલી	કેળ

૨૬. વ્યંજનમયુક્ત જ નો (અર્થાત્, જ્ઞ, જ્ઞ ધ૦ નો) ન થાય છે. ઉ. ઇ. ત.

ઝળ્લવમ્	ઝળ્લઝ	ઝીનું
ઝરણ્ય	ઝરણ, રન્ન	ઝાન
ઝુળ્ળ	ઝળ્લુ	ઝહાન

૨૭. ન નો કવચિત્ દે કે જે થાય છે.

વાનરક:	—	વાંદરો
—	(વાન+કું)	વાંદકું
વચ્ચદશ	વચ્ચરહ	વંદર
અભિજાન	અહિજાણ	એંધાથુ

૨૮. શુજરાતીમાં ન નો જ અને આદિમાં કેઈ વાર લ થાય છે.

વચ્ચન	વચ્ચન	વેચુ
ક: પુન	વડળ	કોથુ
નીલમ્	—	લીલું
નિમ્બક:	—	લીમડો

૨૯. અનાદિ અસંયુક્ત વ નો વ થાય છે.

તાવ:	તાવો	તાવ
તપલક્ષતિ	તવલયમહ	ઓળખે

૩૦. મ નો વ અને કેટલીક વાર વે થાય છે, અને વનો મ થાય છે.

વર્દમ:	વર્દમુ	કાદવ
આમલકં	આમલક	આંબળું
તામ્રકં	તામ્રકં	તાંબુ
સુપર્વક:	—	સપરમે

૩૧. ધણી વાર વણેમાં ર ઉમેરાય છે.

કોટિ	કોટિ	કરોડ
તુટકમ્	તુટક	ત્રણ

દાળ   સાળ   સરાળ

મક્ષ   મન્ન   ભરખવુ

૩૨ અનામીન તત્સમોમા કેટલીક વાર ર નો ઢ થાય છે, અને ઢ

નો ર થાય છે ૭

અર્ધ   —   અડધુ

હરિતાલ   —   હડતાલ

દ્વાદશાક્ષરી   ચારદાક્ષરી   બારાખડી

અટવારિક   —   અઠરાડિયું

૩૩ બે મૂર્ધન્ય વર્ણો પાસે આ-યા હોય તો પહેલો ભડી

બધ છે તેને રથાને ય શ્રુતિ સંભળાય છે, દોરકુ-દોયકુ, ખાડણી

-ખાપણી

૩૪ ય અને વ ના ફ અને ઢ થાય છે

નયણ   નફળ   નેજુ

ઘવલક   ઘડવડ   ઘોળ

૩૫ અર્ધતત્સમ શબ્દોમા કા-પ નો સ અર્ધ બધ છે

વશ   વસુ   વાસ

વિષમક   વિસમત   વસમું

વપ   વરિસુ   વરસ

૩૬ જ અને જ નો જ કે છ અર્ધ બધ છે.

લક્ષણ   લક્ષણ   લખખજુ

વિષ   વિસ   વિખ

કાર   છાર   કારી

૩૭ પ-સ નો પ પથ્થુ થાય છે

દિવસ   દિઅહ   દહાડો

પમ્યાણવ   પાદાણવ   પહાણો

૩૮. હ આગળ (પ્રગતિ) કે પાછળ (પરાગતિ) ખસે છે, અને કવચિત્ હ નો પ્રક્ષેપ થાય છે.

મદ્દળં	મદ્દળ	ધેન (પ્રગતિ)
કક્કોળિ	કહોળી	ફહોણી („)
ફલ્લકર્ક	છળ્લકં	નહાનું („)
અભિજ્ઞાન	અહિજ્ઞાન	એંધાણુ (પરાગતિ)
જાન્ત	જંતુ	કંથ (પ્રક્ષેપ)
	અવાલિ (દેશ્ય)	હેલી („)

ગુજરાતી ભાષાના વિશિષ્ટ ધ્વનિઓ

અહીં સુધી આપણે ગુજરાતીમાં અવતીર્ણ થતા પ્રાચીન ભારતીય આય્ અને મધ્ય ભારતીય આય્ ધ્વનિઓના પરિવર્તનની ચર્ચા કરી. પ્રાચીન ભારતીય આય્ (=સંસ્કૃત)માંથી પ્રાકૃતઅપભ્રંશ દ્વારા ગુજરાતીમાં ઊતરતાં શબ્દોના ધ્વનિઓમાં કેટલાક ફેરફારો કે વિકાર થાય છે, એના નિયમો કે ઉત્સર્ગોનું આપણે સવિસ્તર વિવેચન કર્યું.

હવે આપણે ગુજરાતીમાં કેટલાક વિશિષ્ટ ધ્વનિઓ બોલાતી ભાષામાં મંલગાય છે તેની ચર્ચા કરીએ. પ્રત્યેક બોલાતી ભાષામાં લેખનની શિષ્ટ ભાષાના ધ્વનિસંકેતો અને લોકવ્યવહારમાં, કથ્ય બોલીઓમાં ઉચ્ચારાતા ધ્વનિઓ વચ્ચે કેટલોક ભેદ રહે જ છે. ઉ. ત. સંસ્કૃતમાં ઘૃત, ઋષિ, ઋક્ત જેવા શબ્દોના ઋ ધ્વનિ વિવિધ રીતે (રિ, રૈ, રુ ઇત્યાદિ) ઉચ્ચારાતા હશે એમ લાગે છે. પ્રાકૃતોમાં અનાદિ અમંદુક્ત ક ગ ચ જ ઇત્યાદિ વ્યંજન ધસાર્થ જાદને લોપાતાં અવશિષ્ટ રહેલો અ મદ્દ ય જેવો ઉચ્ચારાતો. જેમકે, વચન > વઘન > વચન; રજની > રઝની > રચની. અંગ્રેજીમાં know, through જેવા કેટલાયે શબ્દોમાં કેટલાક વર્ણો અનુચ્ચરિત જ રહે છે. હિંદીમાં ગંવાયા, મૈવરા, પેહ જેવા શબ્દોમાં અનુસ્વાર અને મૂર્ધન્ય વર્ણોનું વિશિષ્ટ ઉચ્ચારણ થાય છે. એવી જ રીતે ગુજરાતીમાં કેટલાક ધ્વનિઓનું વિશિષ્ટ ઉચ્ચારણ થાય છે. એમાંના

કેટલાક ધનિઓ શિષ્ટ ભાષાના અગમ્યૂત ધનિઓ છે, તો કેટલાક કેવળ લોકમોલીમા મબળાય છે અહીં એમનું સમ્પ્રેષમા અવલોકન કરીએ

વિવૃત એ અને ઓ—કેટલાક શબ્દોમા આદિ કે અ ર એ અને ઓનો ઉચ્ચાર વિવૃત અર્થાત્ પહોળો થાય છે જેમકે મા, ખેડો, પેસે, છે, મોર, કોયલ, વગેરે લખાણુમા ગુજરાતી શબ્દોમા આ પ્રમાણે અનગી માના દર્શાવવાની પ્રથા નથી પણ પરમાવાના શબ્દોમા એ ધનિના વિવૃત ઉચ્ચાર દર્શાવવાને માટે અનગી માના મુકાય છે આવા શબ્દોમા એ અને ઓનું ઉચ્ચારણુ નિશ્ચિત રસપનુ છે—એમનો ઉચ્ચાર મંવૃત કે સાકડા એ અને ઓ થી ભિન્ન છે—એ ખાસ લક્ષમા રાખવાનું રહે છે વિવૃત અને મંવૃત ઉચ્ચારો નચ્ચેનો નિશ્ચિત ભેદ મો અને મોર, ખેડો અને ખેટ, છે અને છેક, મોર અને મોરી—એ શબ્દોમાના એ અને ઓ સ્વરો સરખાવવાથી સમજાશે

શહેરોમા કેટલાક સુશિક્ષિતોમા—ખાસ કરીને બહેનોમા—વિવૃત એ અને ઓ ના સાકડા ઉચ્ચાર કરવાની એક ફેશન પ્રચારમા આવી છે ઉ ત ‘માલતીમહેન, કેમ છો ?’ એને બંને ‘માવનીમેન, કેમ છો ?’ એમ ઘણી વાર બોલાય છે આ ફેશનની પાછળ એવી એક ભ્રમક માન્યતા રહેલી લાગે છે કે સાકડા ઉચ્ચારો નધારે મરકારી ગણાય પરંતુ આ ભ્રમ છે વિવૃત ઉચ્ચારો એ ગુજરાતી ભાષાનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણુ છે, અને તે ભાષામા રહેલું બળ, સામર્થ્ય દર્શાવે છે એ ઉચ્ચારોથી ભાષા પોતાની વિશિષ્ટ સઘનતા પ્રાપ્ત કરે છે માટે એ, ઓના ઉચ્ચારો જના શિષ્ટ પ્રચ્છાલિકા અનુસાર વિવૃત હોય ત્યાં અવશ્ય વિવૃત કરવા જોઇએ

ઘોષ અને અઘોષ હ—હ સામાન્ય રીતે તત્સમ શબ્દોમા ઘોષ છે, પરંતુ તે અનુનાસિક કે અન્નસ્થ સાથે જોડાયેલો હોય ત્યારે તેનો ઉચ્ચાર અઘોષ થાય છે જેમકે આદ્રાન, આદ્રિક, આદ્રણ, ધં સંસ્કૃત નિસર્ગમા અઘોષ હૂ છે નરસિંહરાવ મસ્કૃત વૈસાકરણીની પરિ ભાષાને અનુસરીને આને ઔગ્ધ્ય હૂ-કાર (ઉચ્ચ-જાતીમાથી નીકળેલો હોય

તેવે, મુદ્દ) કહે છે. (લેખ હ ને એ પરિભાષા અનુસાર ક'ઠય હ-કાર કહેવામાં આવે છે.)

પ્રાકૃત દ્વારા રૂપાન્તર પામેલા કેટલાક તદ્દત્ત શબ્દોમાં આથી પણ ઘણા આજો હ-કાર સંમળાય છે. જેમકે, 'અમે', 'તમે', 'જવારે', 'તવારે' 'આતું', 'જેવું' વગેરેનો મહાપ્રાચ્ય (હ-કાર) અન્યત્ર આજો છે. તેને હ-સ્તુતિ કહી શકાય. કેટલીક વાર તો એ કયા વ્યંજનમાં ભળેલો છે તે પણ શોધી કાઢવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. લેખનમાં હ-સ્તુતિ યનાયવાતી પ્રમા નથી. આ ઉચ્ચારશ્ચ શુદ્ધરાત્રી ધ્વનિપ્રક્રિયામાં ધ્વાનભેદ્યત્વ તત્ત્વ છે, જો કે વક્ત્રીઓની માત્રામાં એ હિંદી જેની અન્ય નૂતન ભારતીય આર્ય ભાષાઓ (New Indo-Aryan) માં પણ મેળગાય છે.

ય-સ્તુતિ—કેટલાક શબ્દોના ઉચ્ચારમાં ય-કાર મેળગાય છે. જેમકે, લાવ, દોરકું, ખાંડણી, ચાળણી, એ શબ્દોના ઉચ્ચાર લાવ્ય, દોયકું, ખાંયણી, ચાંયણી એવા થાય છે. આ ય-કારને ભાષાસાસ્ત્રમાં ય-સ્તુતિ કહે છે.^૮ આ ય-કાર લેખનમાં દર્શાવાતો નથી, પરંતુ તેનો ઉચ્ચાર વાગ્યાપારના નિયમાનુસાર છે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું આવશ્યક છે.

કોમલ અને તીવ્ર અનુસ્વાર—

સદ્. સાક્ષરવર્ધ નરસિંહરાવે શુદ્ધરાત્રીમાં અનુસ્વારનાં નીચે પ્રમાણે વિભિન્ન ઉચ્ચારણો નોધ્યાં છે, અને એમના ઉચ્ચારભેદનાં કારણો દર્શાવ્યાં છે.

(૧) તત્સમ શબ્દોમાં અનુસ્વાર હમેશાં તીવ્ર હોય છે, અને તે પછીના વ્યંજનના સ્વરૂપ અનુસાર ત્રણ રીતે ઉચ્ચારાય છે.

વર્માય વ્યંજનની પૂર્વે તે વ્યંજનના અનુનાસિક જેવો બોલાય છે. દા. ત. અંક (ઉચ્ચાર અક્ક); અંજન (અન્જન).

૮. ખડું જોતાં આમાં મધ્યસ્થ ર, ર, જ, ભડી ભય છે અને તેનો 'અ' અવરોધ રહે છે. તેમાં અર્થે ચતુર્થિઃ એ સૂત્ર અનુસાર આજો ય-કાર સંમળાય છે. એ ય-કાર ચતુર્થા, કાયમ, કે વિલમ જેવા સ્વરૂપ ય નથી, પણ આજો મુદ્દ ય-ધ્વનિ છે તેથી તેને ય-સ્તુતિ કહે છે.

, વ અને લની પૂર્વે અનુસ્વાર મ્ જેવો કે ઘૂ, વૂ અને લૂ જેવો ઉચ્ચારાય છે. જેમકે સંયોત્ર (સંયોત્ર), સંવેદન (સંવેદન), સંલગ્ન (સંલગ્ન),

શ, સ્, ર, હ ની પૂર્વે અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર મ્ જેવો થાય છે. સંશુદ્ધ (સમ્+શુદ્ધ), સંસિદ્ધિ (સમ્+સિદ્ધિ), સંરક્ષિત (સમ્+રક્ષિત), મંહિતા (સમ્+હિતા).

(૨) તદ્ભવ શબ્દોમાં હ્રસ્વ સ્વર પછી અનુસ્વાર આવે તો તેનો ઉચ્ચાર તીવ્ર થાય છે. જેમકે હુંડ, દિવ, તંગ.

(૩) તદ્ભવ શબ્દોમાં દીર્ઘ સ્વર પછી અનુસ્વાર આવે તો તેનો ઉચ્ચાર કોમલ થાય છે. એ ઉચ્ચાર અણે એ સ્વર જ નાસિકા-સ્થાનમાંથી બોલાતો હોય એવો થાય છે. દા. ત. રાંક, પીંછી, ઊંધવું, ખેંચવું, સોંપવું. અર્વાચીન ધ્વનિવિજ્ઞાન અનુસાર અહીં અનુનાસિકને બદલે સાનુનાસિક સ્વર જ ઉચ્ચારાય છે એમ હેલેવું વિશેષ સમુચિત ગણાશે.

(૪) તદ્ભવ શબ્દોના અંતિમ સ્વર ઉપરનો અનુસ્વાર ઉપરનાથી વધારે કોમલ-કોમલતર-હોય છે. જેમકે, અહિં, ઈહિં, નહિં, ઇં. આ પ્રકારનાં, સ્વરોનાં સાનુનાસિક ઉચ્ચારણે પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતના સમયથી અણીતાં છે, અને જુદાં જુદાં પ્રાતિશાસ્ત્ર (ઉચ્ચારણશિક્ષાના મંથે)માં મોંઘાયાં છે. અનુસ્વારના ઉચ્ચારભેદો દર્શાવવાની કોઈ વિશિષ્ટ સંજ્ઞા ગુજરાતીમાં નથી. હિંદીમાં ગૌર, ગૌર, મૌર, એમ અર્ધચન્દ્રરેખા વડે કોમલ અનુસ્વાર દર્શાવાય છે. ગુજરાતીમાં લેખનમાં એ પ્રમાણે દર્શાવવાની પ્રણાલિકા નથી. પરંતુ ભાષાવ્યવહારમાં ઉચ્ચારમાં આ ભેદો છે એ અવશ્ય લક્ષમાં રાખવું જોઈએ, અને જે સ્થાને જે ઉચ્ચાર વિદિત હોય તે જ પ્રકારનો ઉચ્ચાર કરવો જોઈએ.

ચૂ, છૂ, જૂ, ઝૂ ના પ્રાકૃત કે અર્ધતાલબ્ધ ઉચ્ચારો— તદ્ભવ શબ્દોના ચૂ, છૂ, જૂ, ઝૂ ની પૂર્વે ઈ કે એ જેવા તાલબ્ધ સ્વર કે ય ન હોય તો ગુજરાતના મધ્ય અને ઉત્તર ભાગોમાં અને કાઠિયાવાડમાં સામાન્ય જનની લોકબોલીમાં તેમનો અર્ધતાલબ્ધ કે

દંત્ય તાલવ્ય, (દંત્ય અને તાલવ્યના મિશ્રણ જેવો) ઉચ્ચાર થાય છે. ચૂ નો ઉચ્ચાર ત્ અને સ્ ના મિશ્રણ જેવો, છૂ નો ઉચ્ચાર ર્ ના જેવો, અને જૂ નો ઉચ્ચાર જ્ જેવો, અને જ્ નો ઉચ્ચાર ર્ અને ર્ મિશ્રણ જેવો (pleasure ના ર્ જેવો) સોફલથ્ કરે છે. ઉ. ત. ચારો (ઉચ્ચાર 'ત્સારો'), જાચ (ઉં 'ચાસ'), જાનું (ઉં 'જાનું'), જમનું (ઉં 'જમનું'), ઝાડ (ઉં 'રઝાડ'), ધં.

ભાષાવિજ્ઞાનમાં આ ખ્વનિઓને સ્પર્શમંધર્થી (affricate) કહે છે. આ ધિરેની સ્પર્શસ્થિતિ ચર્ચા ભાષાવિજ્ઞાનના ખ્વનિશાસ્ત્રના વિભાગમાં આવશે. અહીં તો આ ઉચ્ચારો પ્રાકૃતકાળથી અનાર્થ ભાષાઓને સંપર્કે આવ્યા છે એટલું જ નોંધવું જસ થશે. મરાઠીમાં તદ્દલવ શબ્દોમાં તાલવ્ય વર્ણોના આવા સ્પર્શમંધર્થી ઉચ્ચારો જ જલ્દી થાય છે. ગુજરાતીમાં શિષ્ટ ભાષામાં અને લેખનમાં શુદ્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચારો જ થાય છે, અને માત્ર લોકભાષીઓમાં જ આ અર્ધતાલવ્ય ઉચ્ચારો થાય છે એ લક્ષમાં રાખવાનું છે.

મૂર્ધન્યતર ડ, ડ્—શબ્દના આદિમાં આવેલા ડ, ડ્ ના ઉચ્ચારો મૂર્ધન્ય હોય છે. જેમકે, ડમલો, ઢળુ. શબ્દની વચ્ચે કે અંતે આવેલા ડ, ડ્ ના ઉચ્ચારો આથી કેટલેક અંશે ભુલ થાય છે. જેમકે, ઝાડ, પડતર, ચઢાઈ (ઉચ્ચાર—'ચઢાઈ') વગેરે. આ ઉચ્ચારોને નરસિંહરાવે મૂર્ધન્યતર વર્ણોની સંજ્ઞા આપી છે. આ અનાદિ ડ, ડ્ ના મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારો શિષ્ટ અને શાસ્ત્રીય છે. તેમને રચાને મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારો કહવા શાસ્ત્રીય ન ગણાય—જો કે સોરાષ્ટ્રમાં વ્યવહારની શિષ્ટ ભાષામાં મૂર્ધન્યતર ડ, ડ્ ના મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારો થાય છે એ નોંધવું જોઈએ.

ગુજરાતીમાં સ્વરભાર (Accent)

વૈદિક સંસ્કૃતમાં આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર (pitch accent) હતો. પરંતુ એ સંસ્કૃતમાં કે પ્રાકૃતમાં જિતયો જણાતો નથી. છતાં સામાન્ય લોકોની બોલીને સૂક્ષ્મતાથી અવલોકતાં કે અપભ્રંશ-ગુજરાતીના કેટલાક વાચ્યાપારોનું મૂળ વપાસતાં અર્વાચીન ગુજરાતીમાં સ્વરભારનું

તત્ત્વ સૂક્ષ્મ રીતે પ્રતે છે જ એની પ્રતીતિ થાય છે બીમ્સ અને નરસિંહરાવે દર્શાવ્યું છે કે અપભ્રંશ કાતસ્ય અતઃ સ્વમો । (કંકારાત નામેના પ્રથમા એકન્યત નપુસકસિંગમા ક સોપાધને બાકી રહેવા અ નો હ થાય છે) એ ઉત્સર્ગાનુસાર શબ્દોના મૂળ સ્વરૂપમા જ્યા સ્વાર્થિક ક ઉમેરાય છે, ત્યા અત્યવશ્ય સ્વરભારયુક્ત હોનાથી એને ધસારામાથી ઉમારી લેવો એજ મુખ્ય કારણ હોય છે કે ત ઘોટ એ ઉત્તરકાલીન સમૃત શબ્દમા દ્વિતીય વર્ણ પ્રમળ હોનાથી સ્વરભાર કે પ્રયત્નયુક્ત છે પ્રાકૃતઅપભ્રંશ દ્વારા ગુજરાતીમા જિતરતા ટ મૃદુ બની, એનો ઢ ધઈ, એ પણ ક્રમશઃ સોપાઈ જાવ એની સ્થિતિ ન આવે એ માટે લાપા અગાત રીતે પણ સહજ જ ક ઉમેરે છે એટલે અપભ્રંશમા એનું સ્વરૂપ ઘોટક - ઘોઢ - ઘોઢા એમ થતા અત્યવશ્ય અને એના ઉપરનો સ્વરભાર છેવટ સુધી જળવાઈ રહે છે આમ અપભ્રંશમા જ્યા ઢ-ઢ આવે છે, જોને મસ્તૃત ઢ માથી હેમચ દે વ્યુત્પન્ન કર્યા છે, ત્યા અત્યવશ્ય પ્રયત્નયુક્ત છે એમ સૂચનાય છે

ગુજરાતી લાપામા સ્વરભારનું દ્વિવિધ સ્વરૂપ નજરે પડે છે શબ્દમા અમુક વર્ણ કે વર્ણો ઉપર સ્વરભાર, અને વાક્યમા અન્યા નુસાર અમુક શબ્દ ઉપરનો શબ્દભાર સામાન્ય રીતે ગુજરાતીમા લઘુ પ્રયત્ન વ - જે બહુધા અત્યશ્રુતિમા હોય છે-એની પૂર્વેની શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર પડે છે, અને જો એ શ્રુતિ નિર્મળ હોય તો એની પછીની શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર આવે છે મયુક્તાક્ષરવાળા શબ્દોમા સ્વરભાર સયુક્ત વર્ણની પૂર્વેની શ્રુતિ ઉપર આવે છે જરા વિગતે કહેવું હોય તો સ્વરભારનું પ્રતર્તન નીચેના નિયમોને અનુસરતું હોય છે એમ કહી શકાય

શબ્દ જો બે વર્ણ (કે શ્રુતિ)નો હોય તો ઉપાત્ય વર્ણ, અર્થાત્, પ્રથમ શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર પડે છે કે ત ઘર, કામ મેજ કસિત, જો ઉપાત્ય શ્રુતિમા નિર્મળ સ્વર અને અત્ય શ્રુતિમા સમગ્ર સ્વર હોય તો અત્ય શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર આવે છે કે ત જ, તર્મો

શબ્દ જે ત્રણ વર્ણ (કે શ્રુતિ)નો હોય તો આદિ વર્ણ ઉપર મુખ્ય સ્વરભાર અને અંત્ય ઉપર - જે એ સંગળ હોય તો - ગૌણ સ્વર-ભાર આવે છે. ઉ. ત. છોકરો, કપડું, જીવડું, ઇં. ઇ.

જે આદિ શ્રુતિમાં અ-ઇ-ઉ જેવા નિર્જળ સ્વર હોય તો મુખ્ય સ્વરભાર ખીજી શ્રુતિ ઉપર આવે છે. ઉ. ત. ઉધાડ, કળાટ, સખત, ઇં.

ત્રણથી વધારે વર્ણના શબ્દોમાં એક પ્રથમ શ્રુતિ ઉપર, અને ખીજો, જરા ગૌણ રૂપનો, વચ્ચેના કોઈ ગુરુ કે અગળ વર્ણ ઉપર (વસ્તુતઃ નિર્જળ શ્રુતિની પૂર્વેની શ્રુતિ ઉપર) એમ જે શ્રુતિ ઉપર સ્વર-ભાર આવે છે. ઉ. ત. ગિલકુલ, ધરગાર, ગુજરાત, હિમનખાજ ઇં.

ગુજરાતીમાં શબ્દોના સ્વરભારનાં નિશ્ચિત સ્થાનો અંગ્રેજીની માફક મુકરર થઈ શક્યાં નથી. ભાષાના કથ્ય સ્વરૂપના-ખોલીઓના-વધારે સંશોધનથી એના પ્રવર્તનના વધારે સુનિશ્ચિત નિયમો જાણવામાં આવે એ સંભવિત છે. પણ સ્વરભારના અસ્તિત્વ સંગ્રહે કોઈ શંકા નથી. ગુજરાતીમાં શબ્દના અંત્ય વર્ણનો 'અ' શાન્ત કે ત્વરિતોમ્યાય હોય છે (જેમકે રમત, શોક, ગામ, સુંદર ઇં), એનું કારણ ત્યાં સ્વરભાર આવતો નથી તે જ છે. એ જ સ્વરભારનું તત્ત્વ નિશ્ચિત કરવાને માટે પર્વાપ્ત છે.

ગુજરાતીમાં સ્વરભારનું એક ખીજું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. ત્યાં વાક્યાન્યયમાં અમુક શબ્દો વિશેષ ભારયુક્ત ઉચ્ચારાય છે, એ કારણ છે. ત્યાં ભાર અમુક શબ્દ ઉપર પડવાનું કારણ એ શબ્દનું વાક્યાન્યયમાં સ્થાન એ છે. એ શબ્દ એ સ્થાનેથી ખસે, અથવા એજ શબ્દ અન્ય વાક્યમાં

૬ બહુ ચોક્કસાઈથી કહેવું હોય તો 'વર્ણ' ને બદલે 'શ્રુતિ' (Syllable) એ સંજ્ઞા વાપરવી જોઈએ. પણ ગુજરાતીમાં જ નેનો સંકેત લગભગ સમાન છે. માટે પ્રારંભિક વિદ્યાર્થીની કક્ષાના અનુલક્ષમાં અહીં 'વર્ણ' શબ્દનો જ પ્રયોગ કર્યો છે.

ખીજ સંદર્ભમાં આવે, ત્યારે એના ઉપરના શબ્દભારમાં ફેરફાર થાય છે. સ્વરભારના આ સ્વરૂપ ઉપર કવિ ન્હાનાલાલે એમની ડાહ્યનશૈલીની માંડણી કરી છે. બેશક ગુજરાતી કવિતામાં આ પ્રકારના સ્વરભારનો કેટલે અંશે વિનિયોગ કરી શકાય એ જુદો પ્રશ્ન છે. અહીં તો માત્ર આ પ્રકારના શબ્દભારનું પથ્ય ભાષામાં નિદર્શન મળે છે એટલું નોંધવું પર્વાપ્ત થશે.

આથી જુદા પ્રકારના આરોહઅવરોહાત્મક કે મંગીતાત્મક સ્વર (pitch) ના અસ્તિત્વનું નિદર્શન સૌરાષ્ટ્રની, અને વિશેષે કરીને ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રની હાલાર બાલુની બોલીમાં મળી આવે છે. એમાં ગુજરાતીના સહજ સ્વરભાર ઉપરાંત એક પ્રકારનો ક્ષયાત્મક શબ્દભાર પણ જણાય છે, જે વૈદિક ભાષા અને વૈદિક યુગની કથ લાખાઓનું સ્મરણ કરાવે છે.

પ્રકરણ આઠમું

અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા-શબ્દભંડોળ

ભાષાનું ઘટક વાક્યો છે, અને વાક્યો વ્યાકરણાદિક મંડળે પરસ્પર મંકલિત શબ્દોનાં બને છે. આમ શબ્દોથી એ ભાષાનું ક્ષેત્ર બંધાય છે. એથી કોઈ પણ ભાષાના વર્તમાન સ્વરૂપમાં વ્યવહાર શબ્દો કેવી રીતે પ્રકાયા, એનાં મૂળ રૂપ કેવાં હતાં, એમાં કેવે ક્રમે પરિવર્તન-વિકાસ થતો ગયો, મંપકમાં આવેલી અન્ય પ્રજાઓની ભાષાઓમાંથી એમાં કેવાં આદાનપ્રદાન થતાં રહ્યાં, એ ભાષા-અધ્યયનનો એક મહત્ત્વનો અવમાસપાત્ર વિષય છે. અવમાસવિષય ભાષા બોલનારી પ્રજાઓના ઇતિહાસ સાથે—એમનાં સ્થળાન્તરો, અન્ય પ્રજાઓ સાથેના એમના સંબંધો, ઇ. સાથે—એને ધનિષ્ઠ સંબંધ છે.

ગુજરાતમાં અતિ પુરાતન, પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં બીવ, કેળી જેવી આદિવાસી પ્રજાઓ વસી હતી. એમને પરાસ્ત કરીને, પાદકાન્ત કરીને પ્રથમ આર્યો આવ્યા, અને એ પછી મૌર્યો, શકસમ્રાટો, મૈત્રી, ગુર્જરા, રાષ્ટ્રકૂટો આવ્યા ને ગુજરાતમાં વસ્યા એમ પુરાતત્ત્વવિદોનું મતલબ છે. એથી વર્તમાન ગુજરાતીમાં સૌથી નિમ્નતલની ભૂમિકામાં કેટલાક આદિવાસી સ્વરૂપના શબ્દોની પૂરણી છે, જેના ઉપર પ્રાચીન ભારતીય આર્ય (વૈદિક, સંસ્કૃત અને પ્રાચીન પ્રાકૃતો) અને એ પછી એમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલી મધ્ય ભારતીય આર્ય (પ્રાકૃત-અપભ્રંશ) ની ઈમારત રચાઈ છે. એમાં મધ્યકાલમાં અરબી-ફારસી જેવી વિજેતા ભાષાઓમાંથી, અને અર્વાચીન કાળમાં પોર્ટુગીઝ, અંગ્રેજી, મરાઠી, જેવી મંપકમાં આવેલી પ્રજાઓની ભાષામાંથી આદાન થયું છે.

ગુજરાતીમાં દેનંદિન વ્યવહારની ભાષામાં છૂટથી વપરાતા 'જીરડો', 'ટકરો', 'કંદ', 'છોલવું', 'હોજરી' ઇ. શબ્દો નિમ્નસ્તરી આદિભાષામાંથી લેવાયા છે—જેમનું વ્યવસ્થિત વર્ગીકરણ અને અ.

હેમચન્દ્ર એમની પ્રસિદ્ધ દેહીનામમાત્ર મા કયું છે 'કથું', 'હસ્ત', 'કાર્પ', 'મિષ્ટ' ઇત્યાદિ શબ્દો સંસ્કૃતમાથી, ને 'કાન', 'હાથ', 'કાજ', 'મીઠું' ઇત્યાદિ શબ્દો ઉપરનામાથી પ્રાકૃતદ્વારા રૂપાન્તરિત થઈને ગુજરાતીમાં આવ્યા છે એમાં મુરલિમ અમલ દરમિયાન 'અમીર', 'ઉમદા' 'ખમર' 'ખર્ચ', 'તપાસ', 'મકાન', 'વતન' આદિ અનેક અરખી શબ્દો, 'અનાજ', 'આસમાન', 'અજીર', 'ગુમારતો', 'જમીન', 'દરવાજો', 'પડો', 'મહેમાન' ઇત્યાદિ અનેક ફારસી શબ્દો, અને 'કલગી', 'ચમચો', 'મજમ', 'તોપ', 'દારોગો' ઇત્યાદિ ઘોડાક વગેરે શબ્દોનું ગુજરાતીમાં લેરણું થયું છે અર્વાચીન સમયમાં 'આફસ', 'અનનાસ', 'કોફી', 'કાજૂ' ઇત્યાદિ પોર્ટુગીઝમાથી, 'એફિસ', 'કોરટ', 'માસ્ટર', 'ટિકિટ', 'સ્ટેશન' ઇત્યાદિ અનેક શબ્દો અંગ્રેજીમાથી અને 'વાટાઘાટ', 'દુમિયા', 'ચળવળ', ઇત્યાદિ મરાઠીમાથી ગુજરાતીમાં આયાત થયા છે નીચે લિખ લિખ લાપાઓ માથી આવેલા શબ્દોના અવતરણની વિગતે ચર્ચા કરી છે

શબ્દોના પ્રકાર—અન્ય નૂતન ભારતીય આર્થ લાપાઓની માફક જ અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષામાં વિવિધ સ્વરૂપના શબ્દો મળે છે એમાંના કેટલાક નિમ્નરૂપની શબ્દો પ્રાગૈતિહાસિક અનાર્થ લાપાઓમાથી સચવાયા છે. ગુજરાતી ભાષાના ધણા શબ્દો મૂળ સંસ્કૃતમાથી જરાયે ફેરફાર વિના સીધા જ, કે સહેજ માન વિકાર સાથે ગુજરાતીમાં જોવા આ ના છે મોટા ભાગના શબ્દો પ્રાકૃત-અપભ્રંશ જૂની ગુજરાતી એ સર્વ કક્ષા-ઓમાં થઈને એમના વિશિષ્ટ ફેરફારો પામીને અર્વાચીન ગુજરાતીમાં જોવા છે, તે આપણે આગળ જોઈએ તેમ કેટલાક શબ્દો અન્ય ભાષા ઓમાથી ગુજરાતીમાં આવ્યા છે આવા બહારના શબ્દોમાથી મોટા ભાગના શબ્દો ફારસી અરબીમાથી અને ઘોડાક પોર્ટુગીઝ અંગ્રેજ વગેરે વિદેશી ભાષાઓમાથી અને મરાઠી કે હિંદી-ઉર્દૂ જેવી હાલપ્રાન્તીય ભારતીય ભાષાઓમાથી લેવામાં આવ્યા છે આ રીતે અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાને શબ્દોશ બધાયો છે

તત્સમ શબ્દ—આમાંથી સંસ્કૃતમાથી કાઢી પણ વિકાર પામ્યા

વિના તેના તે જ મૂળ સ્વરૂપે ગુજરાતીમાં જિતરેલા-શબ્દોને 'તત્સમ' શબ્દો કહે છે. તદ્ એટલે 'તે મૂળ પ્રકૃતિ, મંસ્કૃત', તેના સમ કે 'સમાન, અભિન્ન,' તે તત્સમ કે સંસ્કૃતના સમાન, અભિન્ન રૂપના શબ્દો. કર્ણ, હરત, દંત, પક્ષી, નયન, કર્મ, કાર્ય, ગ્રિહ વગેરે તત્સમ શબ્દો છે. એ મંસ્કૃતમાંથી કાંઈ જ વિકાર પામ્યા વિના એ જ રૂપે ગુજરાતીમાં આવ્યા છે. એમનું તત્સમ સ્વરૂપ પ્રાકૃતઅપભ્રંશ દ્વારા વિકાર પામીને આવેલા કાન, હાથ, દાંત, પંખી, નેચ, કામ, કાજ, મીઠું વગેરે શબ્દરૂપો સાથે સરખાવવાથી તરત રપટ થશે. પ્રાકૃતઅપભ્રંશમાં તત્સમ શબ્દોનું પ્રમાણ્ય આણું છે; અધિકાંશ શબ્દો પ્રાકૃતઅપભ્રંશના, વિશિષ્ટ વર્ણવિકાર પામીને પ્રાકૃત સ્વરૂપમાં જ પ્રયોગ્ય છે.^૧ પક્ષીની જૂની ગુજરાતીની કથામાં લગભગ એજ પરિસ્થિતિ બહુધા ચાલુ રહે છે; માત્ર કેટલાક દ્વારસીઅરબી શબ્દો અને કવચિત્ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોખરણી ચાલુ છે. સોગમા સગ પક્ષી ભાષામાં ઘણા તત્સમ શબ્દો દાખલ થાય છે અને એમનો પ્રયોગ ઘણો વ્યાપક બને છે. કદાચ સંસ્કૃત પુરાણોને ગુજરાતીમાં જિતારવા મધ્યકાલીન આખ્યાનકવિનાને એ આશ્ચર્ય હોય. એ વલણ છેક અર્વાચીન ગુજરાતી સુધી ચાલુ રહ્યું છે અને આગણીસમા સેકાના અંતભાગમાં મન:સુખરામ, ગોવર્ધનરામ આદિ પંડિતોની ભાષામાં એ પરિસ્થિતિએ પહોંચે છે. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રેરણાથી ભાષામાં ફરી સરળતા અને તળપદાપણનો આદર થયો છે, અને ભાષાનું સદૃશ અર્થવ્યક્તિત્વ સામર્થ્ય વધ્યું છે.

તદ્ભુવ શબ્દ—મંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતઅપભ્રંશ દ્વારા એ ભાષા-જોના વિશિષ્ટ વર્ણવિકાર પામીને જે શબ્દો ગુજરાતીમાં જિતરી આવ્યા

૧. મેરાક શેષં સરજ્જતાત્ સિદ્ધં । ઉષ્મણિ વચ્ચિત્સંસ્કૃતારદેવ મવતિ ।
(હેમચન્દ્ર ૮-૪-૪૪૮) વગેરે સૂત્રોથી તેમજ જાણકારથી સંસ્કૃતવત્ પ્રયોગો થઈ શકે. પણ સામાન્ય રીતે પ્રાકૃતઅપભ્રંશમાં બહુધા વિશિષ્ટ વર્ણવિકાર થવાનું નક્કી નહોતું પડે છે.

છે તેમને 'તદ્ભવ' કહે છે. તદ્ એટલે પ્રકૃતિ, સંસ્કૃત; તેમાંથી (વજ્ર-
વિકાર પામીને) ઉત્પન્ન થયેલા તે તદ્ભવ. કાન, હાથ, દાંત, પાખી,
નેશ્વ, કામ, કાજ, મીઠું વગેરે શબ્દો તદ્ભવ છે, કારણ કે એ સંસ્કૃત
કર્ણ, હસ્ત, દન્ત, પદ્મિન, નયન, વર્મન, કાર્ય, મિષ્ટક ૪૦ શબ્દોમાંથી
વળા, હૃથ, દંત, પસિ, નગળ, વમ્મ, કજ્જ, મિઠુડં વગેરે પ્રાકૃતઅપભ્રંશ
રૂપો દ્વારા ઉત્પન્ન થયા છે. ખરું જોતાં તદ્ભવ શબ્દો સંસ્કૃત સમી
વેદકાલીન પશ્ચિમી પ્રાકૃત ભાષા > પશ્ચિમ ભારતીય શિલાલેખોની પ્રાકૃત >
શૌરસેની પ્રાકૃત > અપભ્રંશ > ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ > જૂની ગુજ-
રાતી > મધ્યકાલીન ગુજરાતી એવા સંખ્યાબંધ ક્રમમાંથી પસાર થઈને
ગુજરાતી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. સંસ્કૃત અને ગુજરાતી વચ્ચેની એ સર્વ
સાંકળોને સરલતા અને અનુકૂલતાને ખાતર પ્રાકૃતઅપભ્રંશથી નિર્દિષ્ટ
માની લેવાની છે. મંયુક્ત વ્યંજનોનું સમીકરણ, પછી મંયોપસોપ
(simplification) અને તેની સાથે બહુધા પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ,
મૂર્ધન્ય વર્ણો અને ક્રોમલ અનુસ્વારનો પ્રમાણમાં વ્યાપક પ્રયોગ, ડં-
કારાં નાન્યતર અને ઓ કારાંત નરજતિનાં નામો, વગેરે તદ્ભવ
શબ્દોનાં તરી આવતાં લક્ષણો છે.

ખીમ્સ જેવા કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓ આ પ્રકારના પ્રાકૃતઅપભ્રંશ
દ્વારા જિતરી આવેલા શબ્દોને પ્રાચીન તદ્ભવ તરીકે ઓળખાવે છે,
અને કરમ, કારજ, ધરમ જેવા તત્સમ કર્મ, કાર્ય, ધર્મ માંથી સ્વરમક્તિ
કે વિશ્લેષથી સરળ બનેલા, સર્વાંશે નહોં પણ બહુધા તત્સમ જેવા,
શબ્દોને અર્વાચીન તદ્ભવ કહે છે. એમને મતે આ શબ્દો
પ્રાકૃતઅપભ્રંશ પછીના કાળમાં એટલે મધ્યકાળમાં, સંસ્કૃતમાંથી
અર્વાચીન ભાષાઓમાં જિતયાં છે. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી આ શબ્દોને
અર્ધતત્સમ (semi-tatsamas)^૨ કહે છે.

દેરથ શબ્દો—ગુજરાતી ભાષામાં એવા મંખ્યાબંધ તળપદો ✓
શબ્દો છે કે જેનું મૂળ સંસ્કૃતપ્રાકૃતમાં કે ફારસીઅરબી જેવી વિદેશી

ભાષાઓમાં મળતું નથી. આવા શબ્દોને દેશ્ય કહે છે અને એ ભારતના આર્યેતર વતનીઓની ભાષાઓમાંથી ગુજરાતીમાં આવ્યાનું વિદ્વાનો માને છે. હેમચન્દ્રાચાર્યે દેહીનામમાલ માં એમના સમયમાં પ્રચલિત, સંસ્કૃતપ્રાકૃતમાંથી જેમનો ઉદ્ભવ સંભવે નહીં એવા, દેશ્ય શબ્દોનું સંકેષત કયું છે. ધનપાલની પાદમલચ્છીનામમાલ માં પણ કેટલાક દેશ્ય શબ્દો સંગૃહીત થયા છે.

હેમચન્દ્રાચાર્ય દેહીનામમાલ માં નીચેના જેવા સંખ્યાગ્રંથ દેશ્ય શબ્દો અર્થ સાથે નોંધે છે :—

કાવંદી—ઉપહાસ (દે. ૨,૨૮),	અચાલિ—દુર્દિન (દેશી. ૧,૧૩),
ગંધેલી—મધમાખી (દે. ૨, ૧૦૦),	ચુંચુંળી—શેરી (દે. ૨, ૭૬),
ચોજ્જ—આશ્ચર્ય (દે. ૩, ૧૪)	ધમ્વર—ધાધરો (દે. ૨, ૧૦૭)
સંડમ—વૃક્ષની જાત (દે. ૩, ૫૩)	છણ્ણ—છેલ (દે. ૩, ૨૪)
યતિજ—વિશ્રામ (દે. ૫, ૨૬)	તિગિઝા—કમલરજ (દે. ૫, ૧૨)
પલ્લહ—ધર (દે. ૬, ૪૭)	દુલ્લ—વસ્ત્ર (દે. ૫, ૪૧)
લટહ—રમ્ય (દે. ૭, ૧૭), ૪૦	મેત્તી—આટા, નીકા, દાસી ૪.
	(દે. ૬, ૧૧૦)

હેમચન્દ્રાચાર્યે દેશ્ય તરીકે નોંધેલામાંથી કેટલાક પ્રાકૃતાદિ આર્યભાષાઓમાંથી વ્યુત્પન્ન કરી શકાયા છે, પણ મોટા ભાગના તે ખરેખરા દેશ્ય શબ્દો જ જણાયા છે. એમનાં અર્વાચીન ભાષાઓમાં થયેલાં રૂપાંતર શોધવાં એ ભાષાઅભ્યાસનો એક રસપ્રદ વિષય છે.

અર્વાચીન ગુજરાતીમાં હેમચન્દ્રાચાર્યે નોંધેલા દેશ્ય શબ્દોમાંથી સંખ્યાગ્રંથ શબ્દો ઊતરી આવ્યા છે, તેમ એમણે નહીં નોંધેલા એવાયે ધણા શબ્દો મળે છે. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ઠોખરું, કુંગરો, વોંકળો, રોઠું, ઝાંખરું, ખાખરું, મુઝી, બકરો, ઝોલકું, ખડકી, ડાળી, પેટ વગેરે અનેક દેશ્ય શબ્દો મળે છે. એ આર્યેતર ભાષાઓમાંથી ગુજરાતીના અવતરણની લિન્ન લિન્ન સ્થિતિએ લેવાયા હશે એમ લાગે છે. એમાંના કેટલાક શબ્દો અનુકરણવ્યાપારથી (onomatopoeia) થી બન્યા છે.

તદ્ભવ શબ્દોની અપેક્ષાએ દેશ્ય શબ્દોની વર્ણવટના ઓછી સુકુમાર, પણ કેટલેક અંશે વધુ બલિષ્ઠ જણાય છે.

ફારસીઅરબી પોર્ટુગીઝ ઇંગ્લિશ વિદેશીય શબ્દો—

અર્થાત્તીન ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત ઉપરાંત અન્ય ભાષાઓમાંથી શબ્દો આવ્યા છે. તેમને જીજીના લીધેલા શબ્દો (loan-words) કહી શકાય. એમાંના કેટલાકમાં મૂળ સ્વરૂપ સચવાયું છે તો કેટલાકમાં ગુજરાતીના લાક્ષણિક વિકારો થયા છે.

નીચેના જેવા સંખ્યાબંધ ફારસીઅરબી શબ્દો ગુજરાતીમાં પ્રચલિત બની તળ ગુજરાતી જેવા રૂઢ થઈ ગયા છે. અકારાદિ શબ્દોમાં^૩ અક્કલ, અકસીર, અત્તર, અદબ, અદવા, અનામત, અમીર, અરજ, અલાયદું, અસર, અસલ, અહેશાન, વગેરે અરબી શબ્દો,^૪ અને અજમાવવું, અવાજ, આસમાની, અસ્વાર, અંજીર, અંદર, અંદાજ વગેરે ફારસી શબ્દો મળશે.^૫ બિદુ, કનાત, કલગી, કાણુ, કૂમક, ચક, ચકમક, ચમચો, જાજમ, તોપ, તોપચી, દારોગો, બચકો, બલૂચી, બેગમ, બેગ, મુગલ, મુચરકો, યાજ વગેરે ગણતર લુર્કી શબ્દો પણ ગુજરાતીમાં પ્રવેશ્યા છે. આકૃસ, અનનાસ, ઇમેજ, ઇજનેર, કોફી, કાણુ, કપ્તાન,

૩. વિશેષ માટે જુઓ ગુજરાતી ફારસી અરબી શબ્દોનો કોશ, ખંડ ૧-૨, અમીરમીયાં હમદ્દમિયાં ફારસી.

૪. અખત્યાર, ઉમદા, ઇન્સાફ, આબિદુબ, કયાસ, ખબર, ખચ, જકાત, જર, જલસો, જવાબ, જવેરાત, તપાસ, તરફ, તાલુકો, તૈયાર, દાખરો, ફળેતો, ફુવારો, ખાતલ, મકાન, મક્રમ, રદી, લવાજમ, વજુદ, વતન, સારાખ, સરખત, ડભૂર, ઇંગ્લિશ સંખ્યાબંધ અરબી શબ્દો ગુજરાતીમાં પ્રચલિત છે.

૫. આબાદ, ખરીદ, ગુમાસ્તો, ગુલાબ, ગુરત, વાલાકી, છાપવું, જામ, જમીન, જલની, તખતી, તલાસ, તંદુરસ્ત, દગો, દસ્તાવેજ, દક્તર, દરજ, નાસીપાસ, નેક, પકદો, પ્યાલો, પેચ, ફુદીનો, બફીસ, બાબૂ, મત્તૂર, મહેમાન, ચાદ, રકાબી, લગામ, વીઓ, સરમ, સરહદ, હબ્બ, ઇંગ્લિશ અનેક ફારસી શબ્દો ગુજરાતીમાં રૂઢ થઈ ગયા છે.

તમાફ, બટાટા, મેજ, મોસંબી, વગેરે શબ્દો પોર્ટુગીઝમાંથી આપાત થયા છે. છેલ્લે અંગ્રેજીમાંથી ઓફિસ, અપીલ, કોરટ, ટિકિટ ડાકટર, પેન્સિલ, બૂટ, બેન્ક, બાટલી, માસ્તર, સ્સીદ, રેશન, હોટેલ વગેરે સંખ્યાબંધ શબ્દો ગુજરાતીમાં જિતયા છે. આ સર્વ વિદેશીય શબ્દોમાંથી ફારસીઅરબી શબ્દોનું પ્રમાણ ગુજરાતના લાંબા સમય સુધીના મુસ્લિમ અમલને અને સંપર્કને લીધે સ્વાભાવિક રીતે જ ઘણું વધારે છે. અન્ય વિદેશીય શબ્દો પ્રમાણમાં ઘોડા છે.

અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાંથી આવેલા શબ્દો— ગુજરાતના ઇતિહાસમંચ ઉપર છેલ્લે છેલ્લે મરાઠાઓનો પ્રવેશ થયો. મરાઠાઓ સાથેનો ગુજરાતનો સંપર્ક અલ્પકાલીન હતો. એ સંપર્કે ગુજરાતીમાં મરાઠીમાંથી પણ ઘોડાક શબ્દો પ્રવેશ્યા છે. ઉ. ત. ‘આઈ’, ‘ટકાઈ’, ‘ભાંગ’ (=સેંથી), ‘નિદાન’ (=ઓઝામાં ઓઝું), ‘અળવળ’, ‘વાટાઘાટ’, ‘હલકટ’, ‘નિમણુક’, ઇત્યાદિ.

વર્તમાન કાળમાં હિંદી-ઉર્દૂમાંથી ગુજરાતી ભાષામાં—બહુધા લેખનમાં, સર્જનાત્મક રચનાઓમાં—ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં શબ્દો લેવાયા છે. ઉ. ત. ‘શહીદ’, ‘નોજવાન’, ‘જિન્દગાની’, ‘સિતમ’, ‘મંજિલ’, ‘શાયર’, ‘હમદર્દી’, ‘તમન્ના’, ‘હસ્તી’, ‘અક્ષતેજા’, ‘આરજૂ’, ‘આરત’, ‘આસાની’, ‘બાદલ’, ‘નેનન’, ‘પનિહારી’, ‘બડબાગી’, ‘બુસી’, ‘ગાયકી’, ‘સુહાગ’.

આ પ્રકારનું આદાનપ્રદાન સદંજ છે, અને એથી ભાષાના પ્રવાહમાં તાજગી રહે છે. જૂનાં, ઘસાઈ ગયેલાં, અલ્પપ્રચરિત શબ્દરૂપો કાળક્રમે ભાષામાંથી હુમ સાપ, અને નવીન શબ્દો પ્રવેશ પામે એ ભાષાનો સદંજક્રમ છે. જગતની સર્વ પ્રગતિશાળી ભાષાઓમાં આ રીતે નવતન શબ્દોનાં આદાન થતાં રહ્યાં છે.

પ્રકરણ નવમું

✓ અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા-મહત્વની પ્રાદેશિક બોલીઓ

બોલીભેદોનો ઉદ્ભવ-ભાષાના કથ્ય સ્વરૂપને બોલી (dialect) કહેવાય છે. એક ગામની બોલી કરતા પાસેની બીજા ગામની બોલી મહત્વના અંશોમાં સમાન હોવા છતાં કંઈક કંઈક અંશોમાં જુદી પડતી હોય છે. એથી એક ભાષા બોલતા વિશાળ પ્રદેશવિસ્તારના એક ભાગમાં બોલી એક પ્રકારની અને બીજા ભાગમાં બોલી એથી ભિન્ન પ્રકારની એવું સામાન્ય રીતે બનતું હોય છે-જોકે એ બોલીઓની અંતઃસ્થિત ભાષા એક જ હોવાથી એક ભાગની બોલી બીજા ભાગના લોકો સહેલાઈથી સમજી શકે છે. આ પ્રકારની બોલીઓને ભાષાની પ્રાદેશિક બોલીઓ કહેવાય છે. ઉ. ત. ગુજરાતમાં ઉત્તર ગુજરાતની પટ્ટણી બોલી, મધ્ય ગુજરાતની ચરોતરી બોલી, દક્ષિણ ગુજરાતની સુરતી બોલી, અને સૌરાષ્ટ્રની ભિલ ભિલ પેટાભેદોવાળી સૌરાષ્ટ્રી કે કાઠિયાવાડી બોલી, એમ ચારેક પ્રાદેશિક બોલીભેદો છે.

બોલીભેદોનું અસ્તિત્વ ઘણા પ્રાચીન કાળથી છે. કોઈ પણ મોટા પ્રદેશવિસ્તારમાં પથરાયેલી ભાષામાં બોલીભેદો ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતા નથી, કારણકે એટલા મોટા વિસ્તારની બહુસંખ્ય પ્રજાનું નાના સ્થાનિક સમૂહોમાં વિભાજન થયા વિના રહેતું નથી: કેટલીક વાર આવા વિભાજનની પાછળ ઐતિહાસિક પરિમળો કે ભૌગોલિક કારણો કામ કરતા હોય છે.

પ્રાચીન ભારતીય આર્યના સમયથી બોલીભેદોનું અસ્તિત્વ વરતાય છે. વૈદિક મંહિતાઓમાં જ વૈદિક ભાષાના બે સ્પષ્ટ કથ્ય સ્વરૂપો (બોલીઓ) નજરે પડે છે-એક ઉત્તરીપશ્ચિમી, જેમાં આદિ રૂ જળવાઈ રહ્યો છે (ઉ. ત. રોમ, રોમન, ઈં), અને બીજી ગંગાની પૂર્વ બાજુના પ્રદેશની પૂર્વી, જેમાં રૂ નો બહુધા લ્ થયો છે (ઉ. ત. લોમ, લોમન). અશોકના શિલા-લેખોની પ્રાચીન પ્રાકૃતોમાં પણ બે મુખ્ય ભાષાભેદો નજરે પડે છે-એક

ગિરનાર, શાહ્યાઝમદી અને મન્સેરાના શિલાલેખોની પશ્ચિમી ભાષા, અને બીજી ધોલી, જૈતકા, કાલ્સી વગેરે પૂર્વ ભારતીય પ્રદેશોની પૂર્વી ભાષા. પ્રાકૃત કાળમાં આ પ્રાદેશિક ભાષાભેદો વધારે ઉત્કટ બન્યા છે, અને એક જ પ્રાકૃત ભાષાના વાચ્ય પ્રદેશોની પૈરાયી, મથુરાની આસપાસના યસ્તેન પ્રદેશની શૌરસેની, મગધની માગધી એમ પ્રાદેશિક ભાષાભેદો પડ્યા છે. આ ભાષાભેદો છેક હિંદી, રાજસ્થાની, ગુજરાતી આદિ નૂતન ભારતીય આર્ય ભાષાઓના ઉદ્ભવ સુધી ચાલુ રહ્યા છે. એમનાં પણ અશોકના શિલાલેખોની પ્રાકૃતોની માફક બે જૂથો પડે છે : પશ્ચિમી હિંદી, રાજસ્થાની, ગુજરાતી ૪૦ પશ્ચિમ ભારતીય જૂથની ભાષાઓ, અને બિહારી, ઉત્કલી આદિ પૂર્વીય જૂથની ભાષાઓ.

ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ અપભ્રંશના પશ્ચિમી સ્વરૂપમાંથી-જેને વિદ્વાનોએ ઓર્ડર કે નાગર અપભ્રંશનું નામ આપ્યું છે-થયો છે. ગુજરાતી ભાષાના ઊગમકાળની પ્રાચીન ગુજરાતની સીમાઓ વર્તમાન સમય કરતાં વિન્ન હતી. ત્યારે ગુજરાતનો પ્રદેશ દક્ષિણ રાજસ્થાનથી (મેવાડ-મારવાડના દક્ષિણ ભાગથી) મહી-નર્મદા સુધી વિસ્તરેલો હતો. સૌરાષ્ટ્ર છેક સિદ્ધરાજના સમય સુધી ગુજરાતથી રાજકીય રીતે અલગ હતું; અને દક્ષિણ ગુજરાતનો મંબદ કેંકણ સાથે સવિશેષ હતો. આ સમગ્ર પ્રદેશમાં અપભ્રંશોત્તર યુગમાં એક જ ભાષા બોલાતી, જેને ડો. તેરિસોતેરિએ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની (Old Western Rajasthani) નામ આપ્યું છે.^૧ પદ્મનાભ, ભાલણ, લાવણસમયના સમય સુધી આ સમગ્ર પ્રદેશ વિસ્તારમાં લગભગ આ જ ભાષાસ્વરૂપ પ્રચારમાં હતું એમ કહી શકાય.

સોળમા શતક પછી આ વિશાળ પ્રદેશવિસ્તારમાં પથરાયેલી ભાષાનાં મુખ્ય પ્રાદેશિક કથરૂપો સ્વતંત્ર ભાષારૂપે વિકાસ પામ્યાં, જેમાંથી એક

૧. સદ્. સાક્ષરવર્ષ નરસિંહરાવે એને 'ઓર્ડર અપભ્રંશ' નું નામ આપ્યું છે; તો સદ્. દિ. જ. કે. હ. મુવે એને 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી' કહી છે. કવિશ્રી હમારાંકર બેળીએ એને 'મારુ-ગુર્જર' નામ આપ્યું છે, જે એમાંથી ઉત્તરકાળમાં નીકળેલી જાને ભાષાઓને અંતર્ગત કરે છે.

તન્ન ગુજરાતની ગુજરાતી ભાષા નરસિંહ, ભાલણ, પ્રેમાનંદ, અખો આદિ સમર્થ કવિઓને હાથે ઘડાઈ અને સોળે કળાએ ખીલી, અને ખીજી તરફ, રાજસ્થાનના પ્રદેશમાં મારનાડી-મેનાડી ભાષાનો વિકાસ થયો કાળક્રમે એક જ ભાષામાંથી ઉદ્ભવેલા આ બે પ્રમુખ ભાષાસ્વરૂપો વચ્ચે વિશાળ અંતર પડતું થયું, અને આજે વર્તમાનમાં તે એ કેન્દ્રો નિર્મિત ભાષાઓ બની રહી

ગુજરાતી ભાષાની બોલીઓ—અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાની મુખ્ય ચાર પ્રાદેશિક બોલીઓ છે ઉત્તર ગુજરાતની (પાટણ, સિદ્ધપુર, મહેસાણા વિભાગની) પટ્ટણી બોલી, મધ્ય ગુજરાતની (ખેડા, નડિયાદ, આણંદ, ધૃવની) ચરોતરી બોલી, દક્ષિણ ગુજરાતની (ભરૂચ-સુરતથી વલસાડ ને દમણ સુધીના પ્રદેશની) સુરતી બોલી, અને કાઠિયાવાડ કે સૌરાષ્ટ્રની સૌરાષ્ટ્રી બોલી (જેના ઝાવાનાડી, ગોહિલવાડી, હાલારી અને સોરઠી ઇત્યાદિ છે) આ બોલીઓના અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કન્યિત્વ કવચિત્ નિર્દર્શનો મળે છે—હી ત સહ સાક્ષરવર્ધ કેશન્યાલ ધુરના મરુત નાટકોના અનુનાદોમાં પ્રાકૃત જનોની બોલીમાં તેમ અવેરચદ મેઘાણીના ‘ માણસાર્પના દોરા ’ માં ચરોતરીનું, ધનસુખલાલ મહેતા, જ્યોતીન્દ્ર દવે ત્રેરેની કૃતિઓમાં સુરતીનું, સુનીલાક્ષ્મી મડિયા વગેરેના નાટક-વાર્તાદિકમાં સૌરાષ્ટ્રીનું, પીતાબગ પટેલ આદિ લેખકોની રચનાઓમાં ઉત્તર ગુજરાતની બોલીનું

આ બોલીઓનો વ્યવસ્થિત ભાષાશાસ્ત્રીય અભ્યાસ સૌથી પ્રથમ આ સદીના પહેલા દસકામાં સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રી સર જ્યોત્સ્ન ત્રિવેદને એમના રમરણીય મહાકાવ્ય *Linguistic Survey of India* માં કર્યો હતો એમણે ઉપરોક્તમાં લીંગેલી ભાષાસામગ્રી સ્થાનિક મિશનરીઓ, અમલદારો ઇત્યાદિ એમણે સંગ્રહી હતી, એમણે જાતે ફરીને એકત્રિત કરવાનું બન્યું નહોતું તેથી આ અભ્યાસ ખૂબ -વ્યવસ્થિત અને માહિતી પૂર્ણ હોવા છતાં સંપૂર્ણપણે શાસ્ત્રીય સ્વરૂપનો નથી એ રહી ગુજરાતના ડૉ. ટી. એન. દવે, ડૉ. પ્રબોધ પંડિત, શ્રી કે. કે. શાસ્ત્રી, ડૉ. હરિનંદલ

લાયાણી વગેરે પીઠ લાખાશાસ્ત્રીઓએ અવારનવાર લિજ લિજ બોલીઓની આલોચના કરી છે. પણ ગુજરાતની મુખ્ય પ્રાદેશિક બોલીઓનું પ્રમાણ-જૂત કહી શકાય તેવું અધ્યયન હજી સુધી થયું નથી.

અહીં ક્રમશઃ આ પ્રાદેશિક બોલીઓનાં લાખોંલક્ષણોની ઊડતી નજરે, સંક્ષેપમાં, સમીક્ષા કરીશું.

ઉત્તર ગુજરાતની (પટ્ટણી) બોલી

ઉત્તર ગુજરાતની બોલીની ચિટ્ટ સર્વમાન્ય (સ્ટાન્ડર્ડ) ગુજરાતીથી જુદી પડતી લાક્ષણિકતાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં અને નામનાં તૃતીયા-સમ્ભવીનાં રૂપોમાં ભવ્ય સર્વમાન્ય ગુજરાતીમાં પદાન્તે ઇ હોય છે ત્યાં ઉત્તર ગુજરાતની બોલીમાં ઇ મંત્રણાય છે. ઉ. ત. 'કરશિ' (શિ. ગુ. 'કરશે'), 'કરિ ણિ' (શિ. ગુ. 'કરે છે'), 'આવશિ' (શિ. ગુ. 'આવશે'), 'આવિ ણિ' (શિ. ગુ. 'આવે છે'), 'ધરિ' (શિ. ગુ. 'ધેર', કથ્યરૂપ 'ધરે'), 'ઓડાંનિ' (= 'ઓડોને'), 'તિમના' (= તેમના), 'કનિ' (= કને), 'કિમ' (શિ. ગુ. 'કેમ'), ઇ. ત. આ હરેર ઉચ્ચારણ ઉત્તર ગુજરાતની બોલીની એક ખ્યાન ખેંચતી વિશેષતા છે.

પદને આરંભે કે અંતે આવેલા ઑ- (કે અનુનાસિક સંપર્કવાળા ઑ) નું ઉત્તર ગુજરાતની બોલીમાં ઉચ્ચારણ ઑ જેવું થાય છે. ઉ. ત. 'નાંખ' (શિ. ગુ. 'નાંખ'), 'ત્યોં' (શિ. ગુ. 'ત્યાં'), 'પોંણી' (શિ. ગુ. 'પાણી'), 'ગોંમ' (શિ. ગુ. ગામ), 'આંધ' (શિ. ગુ. અહીં), 'પોંસરી', (શિ. ગુ. 'પાંસરી').

પદાન્તે આવેલા મહાપ્રાણ્ય (હ-કાર) ઉત્તર ગુજરાતની બોલીમાં હ્રસ્વવત્ રહે છે. ઉ. ત. 'ને' (શિ. ગુ. 'નહીં'), 'એ' (શિ. ગુ. 'અહીં').

પદને આરંભે આવેલા રૂ નો ઉચ્ચાર ઉત્તર ગુજરાતની બોલીમાં એ જેવો થાય છે. ઉ. ત. 'હેનું' (શિ. ગુ. 'હીનું'), 'મેણ' (શિ. ગુ. 'મીણ').

કવચિત્, પદારંભે આવેલા ઙ નો સાથે રહેલા મહાપ્રાણ્યની અસરને કારણે એ ચર્ધ જાય છે. ઉ. ત. 'હેનું' (શિ. ગુ. 'હાનું').

પદને આરંભે આવેલા ક્, જ્, ગ્ આદિ કંઠ્ય વર્ણોના તાલબ્ય વર્ણ (ક, ઇ, ય આદિ) ને સંયોજે ચ્, જ્, જ્ આદિ તાલબ્ય વર્ણ થાય છે. ઉ. ત. 'અમ' (શિ. યુ. 'કમ'), 'હતર' (શિ. યુ. 'ખેતર'), 'ન્યા' તા' (શિ. યુ. 'મયા હતા') ઇત્યાદિ.

સામાન્ય પ્રાકૃત જનોની બોલીમાં તાલબ્ય વર્ણોના 'પ્રાકૃત' (=રૂપરસમંધર્થ) ઉચ્ચાર થાય છે. અર્થાત્, જ્ નો સ્, જ્ નો જ્, જ્ નો જ્ અને જ્ નો જ્ ('pleasure' ના જ્ નેવો). ઉ. ત. 'સાર' (શિ. યુ. 'ચાર'), 'શાશ' (શિ. યુ. 'જાશ'), 'રૂઝ' (શિ. યુ. 'ઝૂઝ'). ઇત્યાદિ.

ઉત્તર ગુજરાતની બોલીમાં દંત્ય સ્ નું ધણીવાર તાલબ્ય જ્ ના જેવું ઉચ્ચારણ થાય છે. ઉ. ત. 'પાસિ' (શિ. યુ. 'પાસે').

રૂપરસમંધર્થમાં પણ કેટલીક નોંધપાત્ર વિશેષતા નજરે પડે છે. ઉ. ત. ભવિષ્યકાળ ૧ સો પુરુષ એકવચન 'લાયો' (શિ. યુ. = 'લાવીશ'), (ઉ. ત. 'હું કાલ લાયો'; = શિ. યુ. 'હું કાલે લાવીશ').

શબ્દપ્રયોગોમાં પણ ઉત્તર ગુજરાતની બોલીમાં ગુજરાતની અન્ય બોલીઓથી જુદી પડતી કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ છે. ઉ. ત. 'તાણે' (=શિ. યુ. 'ત્યારે'), 'તાં' (=શિ. યુ. 'ત્યાં'), 'કને' કે 'કનિ' (=પાસે), 'હેંક' (=ચાલ), 'વાખ' (=વાસ), 'મહેલ' (=મૂક), 'આલ' (=આપ), 'સઈ' (રાખ) (=પકડી રાખ), 'છોડી' (=છોડરી), જૂન (=મહેન), 'અડો' (કે 'હડો') (=આગળ), 'વપત' (=તકલીફ, અગત્ય), 'વાયરો' (=વચન) 'વરહાલ' (=વરસાદ), ઇત્યાદિ.

પદ્યોની બોલીના નમૂના

માટચમ ખારોટ—“આહિ આયે બે દાડા થ્યા, જાણો જ સો તો ક સમો ફરિ જ્યો શે”, નકર લાટ લરામણને દેહાવર તે ફિદ જવું પડે ? તમ ફરખા બાપા પાસે આપને સકન નાખતો કે નહાય થઈ જતા. હમ તો મજુરી કરિ કરીને તુંમલીઅ વુટિ અપ સે. ઇતું હં:પાનાહુ અપ

૨ જુઓ : ત્રિવર્ણનકૃત 'ભારતીય-ભાષા-સમીક્ષા' અંશ ૬ : ભાગ ૨, અનુ. કે. કા. શાસ્ત્રી, પૃ. ૬૯

મેંમઈમાં માતા કાલકાનું ખપ્પર સાલે સે'. ઈનું હારું થજે ક મારગમાં
પહોરના જેવું દખ નહિ. "

દેવકરણુ—“લ્યો ઠીક થ્યુ તમે આયા તે. ગામમાં સો તે બે
ધડિ વાતચેત પુસવા થસે. ભઈ, જરા મારે ઉતાર સે'."

મધ્ય ગુજરાતની (ચરૈતરી) બોલી

મધ્ય ગુજરાતની, ચરૈતરી, બોલીની વિશિષ્ટતાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં પદાન્ત ઇ-અ નું અત્યંત મુશ્કેલ ઉચ્ચારણુ-જે
સ્થિતિ તે કેવળ અ-કાર રૂપે સંભળાય છે-એ ચરૈતરી બોલીની એક
નોંધપાત્ર વિશેષતા છે. ઉ. ત. 'હું નેહાળ જઈ' (=શિ. ગુ. 'હું નિશાળે
જઈ' છું). . .

આદ જેવાં સ્વરયુગ્મ ત્વરિત ઉચ્ચારણુમાં (સંયુક્ત સ્વર) એ રૂપે
સંભળાય છે. ઉ. ત. 'ભૈ' (=શિ. ગુ. 'ભાઈ'), 'બૈ' (=આઈ).

વિવૃત ઐ-ઓ નાં ઉચ્ચારણુ સૌરાષ્ટ્રીની પેટાબોલી આસાવાડીની
માફક સખળ થાય છે; ગુજરાતીની અન્ય બોલીઓમાં વિવૃત ઉચ્ચારણુ
આટલાં સખળ સંભળાતાં નથી.

પદને આરંભે કે અંતે આવેલા જાં નું ચરૈતરી લોકબોલીમાં
(વિવૃત) ઉચ્ચારણુ થાય છે. ઉ. ત. 'ગોંમ' (=શિ. ગુ. 'ગામ'), 'પોંણી'
(=શિ. ગુ. 'પાણી'), 'ઓનો' (=શિ. ગુ. 'આનો'), 'મોન' (=શિ. ગુ.
'માન')

આવી જ રીતે પદારંભે આવેલા ઇ નું ઉચ્ચારણુ લગભગ વિવૃત
જે જેવું થાય છે. ઉ. ત. 'નેહાળ' (=શિ. ગુ. 'નિશાળ'), 'લેંમડો'
(=શિ. ગુ. 'લીમડો'), 'લેંત' (=શિ. ગુ. 'ભોંત').

શબ્દરૂપોમાં પદાન્તે આવેલા અનુનાસિક ધસાધને લગભગ હુમરાત
જતી ગવા છે. ઉ. ત. 'જઈ' (=શિ. ગુ. 'જઈ'), 'કડુ' (=કડું), 'મઈ'
(=મહો) ઇ

પદને આરંભે આવેલા ક્ ગ એ કંઠ્ય વર્ણો તાલવ્ય વર્ણો (ક, ઘ, ગ) ને મંથોગ્રે ચ્ જ્ રૂપે બોધાય છે. ઉ. ત. 'અર્ધા' (= શિ. ગુ. 'કર્ધા'), 'જ્યા' (= શિ. ગુ. 'અર્ધા'), ધ૦

એવી જ રીતે ચ્ નો છ્ કે જ્ ઉચ્ચાર થાય છે. ઉ. ત. 'છેતર' કે 'શેતર' (= શિ. ગુ. 'ખેતર').

સામાન્ય, પ્રાકૃત, લોકોની બોલીમાં ચ્ છ્ જ્ ન્ એ તાલવ્ય વર્ણોના સ્પર્શસંઘર્ષો (affricate)-જેને નરસિંહરાવે 'પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ્ય' કહ્યાં છે તેવાં-ઉચ્ચારણ્ય થાય છે. ઉ. ત. 'સાર' (= શિ. ગુ. 'ચાર'), 'સગન' (= શિ. ગુ. 'છગન'), 'ઝાતર્ધા' (= શિ. ગુ. 'જોતર્ધા'), 'જાક' (= શિ. ગુ. 'ઝાક'), ધ૦

ભિખાશરોમાં પદારંભે આવેલો જ્ઞકાર થલુંખરુ' યથાવત્ રહે છે, અને આઘ સ્કારનો, કવચિત્, તાલવ્ય વર્ણના મંથોગ્રે તાલવ્ય જ્ઞકાર થાય છે. ઉ. ત. 'શેંગકુ' (= શિ. ગુ. 'શિંગકુ'), 'શે'થો' (= શિ. ગુ. 'સે'થો').

અનાદિ સ્થાને આવેલા ભિખાશરોનું સામાન્ય રીતે અઘોષ ૥ રૂપે ઉચ્ચારણ્ય થાય છે. ઉ. ત. 'પાહે' (= શિ. ગુ. 'પાસે'), 'વિકેવાહ' (= શિ. ગુ. વિશ્વાસ), 'વિકામો' (= શિ. ગુ. 'વિસામો').

લઘુપ્રયત્ન યકાર (ય-શ્રુતિ) ચરોતરીમાં વ્યાપક છે. ઉ. ત. 'આંખ્ય' (= શિ. ગુ. 'આંખ,') 'લાવ્ય' (= શિ. ગુ. 'લાવ').

એ જ રીતે આહો હ-કાર (હ-શ્રુતિ) ચરોતરીમાં વ્યાપક રીતે સંભળાય છે, (પ્રતર પ્રાદેશિક બોલીઓમાં એ એટલો વ્યાપક નથી). ઉ. ત. 'પહાનો', 'હો'ત', 'મહો', 'શ્હેડો' (= શિ. ગુ. 'શેટો'). નરસિંહરાવે તારવેલા વિવૃતવિધાનના ઉત્સર્ગ (એ, ઓ વિવૃત ઉચ્ચારણ્યો) ની ભૂમિકામાં આ વિશિષ્ટ ચરોતરી ઉચ્ચારણ્યો રહેલાં છે.

રૂપપ્રક્રિયામાં પણ શિષ્ટ સર્વમાન્ય ગુજરાતી કરતાં ચરોતરીમાં કેટલીક વિશિષ્ટતા નજરે પડે છે. ઉ. ત. ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં વર્તમાનકાળ ખીખ પુરુષ એકવચનમાં (તુ શુ) કરુ છુ' (= શિ. ગુ. (તું શું) કરે છે?), 'તુ ના કરુ' (= શિ. ગુ. 'તું ન કરે'), એવાં રૂપો થાય છે.

શ્રીલિંગી બહુવચની નામો સાથે અન્વિત ક્રિયાપદો બહુવચનનો પ્રત્યય
અડચુ કરે છે ઉ ત 'બાહડિયો બિબીયો હતિયો' (= શિ ચુ 'બાહ
ડીયો બિબી હતી') નાન્યતર અતિના નામોના બહુવચનમાં ઓ પ્રત્યય
વ્યાપક છે ઉ ત 'ખેતરા' (= ખેતરો), 'ધરા' (= શિ ચુ 'ધરો'),
'ઢેરા' (= શિ ચુ 'ઢેરા')

શબ્દપ્રયોગોમાં પણ અન્ય બોલીઓ કરતા કેટલીક લિન્ગતા નજરે
પડે છે ઉ ત 'તાણે' કે 'તારે' (= શિ ચુ ત્યારે), 'તા' કે 'તો'
(= શિ ચુ 'ત્યા'), 'પેણે' (= શિ ચુ 'પણે'), 'ના' (= શિ ચુ નહો),
'શીદ' (= શા માટે), 'નીકર' કે 'નકર' (= નહો તો), '(આણી) ગમ'
(= '(આ) બાગુ', '(આ) તરફ'), 'ઝાલો' (= 'પકડો'), 'હેડો' (= 'ચાલો')
'મહેલો' (= 'મૂકો'), 'આલો' (= 'આપો'), 'છોડી' (ક્રિયાત્ 'છોરી')
(= શિ ચુ 'છોકરી'), 'છેયો' (= શિ ચુ 'છોકરો'), 'દન' (= દિવસ),
'મી' (=હું), ઇં

ચરેતરી બોલીના નમૂના

“ ચેટલાક ચોરો ધરમા પેલીને ચોરી કરવાના વિચારથી તે મઠિ
પેડા મરધડા વના કશુ લેવા જેવુ નહિ જડયુ, તેથી તે તેને ઉચકીને
લે જયા પશુ તે તેને મારિ નાખના જતા'તા તાણે જિવને હારુ બહુ
ઠાણાવાલા કરગા, તેમને દલારિને ચેટલો કામનો તે હતો માણુહને
તારુ માયુ હમે મચેડી નાખિશુ, કેમ જે તુ સોકોને લડકાવો છ અને
જગાડિ રાખો છ તેથી તારે લીધે નિરાતે હમે ચેદરિ કરિ હકતા નથી ”

દક્ષિણ ગુજરાતની (સુરતી) બોલી

દક્ષિણ ગુજરાતની (સુરતી) બોલીની વિશેષતાઓ નીચે પ્રમાણે છે
વિવૃત અને અર્ધવિવૃત એ-ઓ ના ઉચ્ચારણ ચરેતરી-ઝાલાવાડીની
માફક સગળ નથી ઉ ત 'તુ ચુ કરે છ ?' (= શિ ચુ 'તુ શુ કરે
છ ?'), 'હ મોણુ ધી છ' (= શિ ચુ 'હું મોહુ ધોહ છુ')

પદાર્થો આવેલા હ-આ (ઓં) નાં ઉચ્ચારણ શિષ્ટ ગુજરાતીની માફક યથાવત્ રહે છે. ઉ. ત. 'નિસાલ' (= શિ. ગુ. 'નિસાળ'), 'લિમ્ડો' (= શિ. ગુ. 'લિમ્ડો'), 'લીત' (= શિ. ગુ. 'લીત'), 'પાની' (= શિ. ગુ. 'પાણી') ઇ.

શબ્દરૂપોમાં પદાન્તે આવેલા હ-ઝ નાં અતિ ક્ષર ઉચ્ચારણ થાય છે, જેથી ધણીવાર એ કેવળ અ રૂપે મંભળાય છે. ઉ. ત. 'ઉ' જો 'ઝ' (= શિ. ગુ. 'હું અઉ' છું), 'સું કરે ઝ' (= શિ. ગુ. 'શું કરે છે ?')

કૂ ગ્ એ કઠ્ઠચ વ્યંજનોના કચિત્ મુદાપ્રાણ (aspirated) ઉચ્ચાર થાય છે. ઉ. ત. 'એખખલા' (= શિ. ગુ. એકલા), 'ગોટાળો' (= શિ. ગુ. ગોટાળો).

મૂર્ધન્ય વર્ણનું ધણીવાર દંત્ય વર્ણ જેવું ઉચ્ચારણ થાય છે. ઉ. ત. 'હાંતોપાની' (= શિ. ગુ. 'હાટોપાણી'), 'માનસ' (= શિ. ગુ. 'માયસ'), 'પન' (શિ. ગુ. 'પથ'), 'કધી' (= શિ. ગુ. 'કઢી'), 'એકથા' (= શિ. ગુ. 'એકઠા') તો કચિત્ શિષ્ટ ગુજરાતી દંત્ય વર્ણનો મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર થાય છે. ઉ. ત. 'ટકીયો' (= શિ. ગુ. 'તકીયો'), 'ટમે' (= શિ. ગુ. 'તમે'), 'ટાં' (= શિ. ગુ. 'ત્યાં'), 'સરટ' (= શિ. ગુ. સરત), 'મટ્ટા' (= શિ. ગુ. 'મઠા'), 'પંડર' (= શિ. ગુ. 'પંદર').

તાલન્ય શ્વકારને રથાને દંત્ય સ્વકારનો વ્યાપક પ્રયોગ એ સૂરતી ભાષાની ખાસ વિશેષતા છે. ઉ. ત. 'સું' (= શિ. ગુ. 'શું'), 'સાક' (= શિ. ગુ. 'શાક'), 'પાથસાલા' (= શિ. ગુ. 'પાઠસાળા') ઇ

સૂરત જિલ્લાના દક્ષિણતમ વિસ્તારમાં (વલસાડ, દમણ, ઇં તરફ) સામાન્ય લોકબોલીમાં મ્નું અધોષ હ જેવું ઉચ્ચારણ થાય છે. ઉ. ત. 'સુરત' (= શિ. ગુ. 'સરત'), 'સાક' (= શિ. ગુ. 'શાક'), વલસાડ' (= શિ. ગુ. 'વલસાડ') ઇ

મહાપ્રાણ હ-કાર-કેટલીક વાર હુત્તર રહે છે. ઉ. ત. 'ની' (= શિ. ગુ. 'નહી'), 'ચાઈ' (= ચાહ), 'કથું' (= કહું).

શબ્દને આરંભે આવેલા ન્ ને સ્થાને ધણીવાર છ્ બોલાય છે. ઉ. ત. 'લાખ' (= શિ. ગ્ર. 'નાંખ'). કવચિત્, શબ્દના અનાદિ ન્ નો પથ્થ આવી રીતે છ્ ઉચ્ચાર થતો હોય છે. ઉ. ત. 'નાદણુ' (= શિ. ગ્ર. 'ન્દાનણુ').

સૂરતી બોલીનું એક ખાસ નોંધપાત્ર લક્ષણ ક્રિયારૂપોમાં અંત્ય ચ્ નું પુરઃસરણ એ છે. ઉ. ત. 'ચામ્લો' કે 'ચામ્લો' (= શિ. ગ્ર. 'ચામ્લો'), 'કમ્લિ' કે 'કમ્લિ' (= શિ. ગ્ર. 'કમ્લિ').

શબ્દના મધ્યસ્થિત ચ્કારનું ધણીવાર ઙ્ જેવું ઉચ્ચારણ મેલળાય છે. ઉ. ત. 'મખ્લો' (= શિ. ગ્ર. 'મચ્લો'), 'થખ્લું' (= 'થચ્લું'), ઇ.

સૂરતીમાં શિ. ગ્ર. છ્ નો બહુધા છ્ ઉચ્ચાર થાય છે. ઉ. ત. 'મલ્લા' (= શિ. ગ્ર. 'મળલા'), 'સલ્ગચું' (= 'સળગચું'), ઇ.

જ્, જ્ઞ, જ્ઞ, જ્ઞ એ તાલબ્ય વર્ણોનો ઉચ્ચાર પદ્યાર્થિત, શિષ્ટ સર્વમાન્ય ગુજરાતી જેવો જ થાય છે. માત્ર અસ્વરિત સ્થાને જ્ કવચિત્ જ્ જેવો મેલળાય છે. ઉ. ત. 'શું કરે ચ ?' (= 'શું કરે છે ?')

પદરૂપોમાં સૂરતી બોલીમાં કેટલીક તરી આવતી વિશેષતાઓ છે. ઉ. ત. ભવિષ્યકાળ રૂપો પુરુષ એકવચનમાં 'હું આવા' (= શિ. ગ્ર. 'હું આવીશ'), સંકેતાર્થમાં 'હું આવતે' (= 'હું આવત'), 'તું જતે' (= 'તું જત'), ઇ. જેવાં રૂપો થાય છે. ચાલુ વર્તમાનમાં સામાન્ય લોકબોલીમાં 'કરતો છે' ('કરું છું'), 'આવતો છે' (= 'આવે છે') એવાં રૂપો થાય છે.

શબ્દપ્રયોગોમાં પણ સૂરતી બોલીમાં શિષ્ટ ગુજરાતી કરતાં તેમજ અન્ય બોલીઓ કરતાં કેટલીક નોંધપાત્ર વિશેષતા મળે છે. ઉ. ત. 'તિયારે' કે 'તીયારે' (= શિ. ગ્ર. 'ત્યારે'), 'તાં' (= શિ. ગ્ર. 'લાં'), 'કેની' (= કની) 'ની' (= ને), 'ખી' (= પથ્થ), 'હો' કે 'સો' (= પથ્થ, too), 'એવણુ' કે 'એવન' (= 'એઓ'), 'તેવણુ' (= 'તેઓ'), 'પોયો' (= 'હોકરો'), 'પોરી' (= 'હોકરી'), 'હોતો' (= 'હોતો'), 'આચ્ચું' (= 'લાવચું'), 'હિચેચું' (હિચેચું).

સુરતી બોલીના નમૂના *

“ એક જણને બે પોયરા હતા. તેમાંના નાલ્લાએ બાપને કયું કે બાપા જે મિલકત મારે લાગે તે મને આપિ લાખો. બાપે મિલકતના બે ભાગ પાઈડા. ટોડા ડાહડામા નાલ્લો પોયરો ફગલું એકદું કરિને દૂર મુલખ ચાઈલો ને દાં પોટાનિ દોલટના વટાણા વવડાઈવા. આરે તેણે ફગલું ઉઘાવી ડીદું તે વખટે તે મુલખમાં મોટો કુકાલ પછડો અને તેને ટંગી પડવા લાઈગી. એટલે તે તે મુલખના રેનારને મધલો જેણે તેનિ જમિનમાં કુછર ચારવા મોકલ્લો. તેણે પોટાનું પેટ કુછર ખાટા તે કુસકાચિ લઇરું હોટ પણુ તે ઢાંધએ તેને આપવા નઇ. ”

સૌરાષ્ટ્રી કે કાઠિયાવાડી બોલી

સૌરાષ્ટ્રમાં આમ તો ત્રણચાર, ફેટલાક અંશમાં પરસ્પર બેઠવાળી સ્પષ્ટ પેટાબોલીઓ બોલાય છે. ઉ. ત. હાલારની, જમનગર બાગૂતી, બોલીમાં શિ. ગુ. વિવૃત એ ઓ લગભગ સંવૃત્ત એ ઓ રૂપે સંજળાય છે, તેમ કિયારપોમાં આત્મવૃક (= મૂળમાં નહીં તેવું, પ્રક્ષિપ્ત) સાનુનાસિકત્વ (= અનુસ્વારવાળું ઉચ્ચારણ) સંજળાય છે. ઉ. ત. પેયું (= શિ. ગુ. ‘હેયું’), ‘જમએ’ (= શિ. ગુ. ‘જમએ’). તો, એથી જિલ્લું આલાવાડમાં વિવૃત એ ઓ સમજપણે ઉચ્ચારાય છે એટલું જ નહીં પણ ફેટલીક વાર શિ. ગુ. માં ન હોય એવા વિવૃત ઉચ્ચારો પણ થાય છે. ઉ. ત. ‘સોની’ (શિ. ગુ. સોની), ‘ધોડો’ (= શિ. ગુ. ‘ધોડો’), ઇ. ગોહિલવાડની (ભાવનગરની આસપાસના વિસ્તારની) લાખા સિદ્ધ ગુજરાતીની ઘણી સમીપ આવે છે; તો આલાવાડની લાખા ઉત્તર ગુજરાતની સાથે, ને ફેટલેક અંશ ચરોતરી સાથે મળતી આવે છે. અહીં સૌરાષ્ટ્રી બોલીની ચર્ચામાં કાઠિયાવાડની આ સર્વ બોલીઓમાં સમાન રૂપે રહેલાં, ગુજરાતની અન્ય બોલીઓથી જુદાં પડતાં, લક્ષણોની ચર્ચા કરીશું.

* જુઓ : ત્રિવર્ણનકૃત ‘ભારતીય-લાખા-સમીક્ષા’ ગ્રંથ ૯, ભાગ ૨, અનુ. કે. કા. શાસ્ત્રી, પૃ. ૧૦૩

સૌરાષ્ટ્રીમા એ-ઓ ના ઉચ્ચારણો ધર્તુખરુ અતિ દુર-દ, ડ-
જેના થાય છે છે ત 'ધ' (= શિ યુ 'એ'), 'તી' (= શિ યુ 'તે'),
'તિમ' (= 'તેમ'), 'ઠાકરાઠ' (ઠાકરાઓ), 'ળાઈડીઠ' (= ળાઈડીઓ) ધં
અન્ય ઇનુ ઉચ્ચારણ બહુધા દુર-અ જેનુ-થાય છે છે ત 'તું
શુ કર છ' (= 'તું શુ કરે છે?')

લઘુપ્રયત્ન ચ-કાર (ચ-ત્રુતિ) કાઠિયાવાડમા અતિ વ્યાપક છે, જે
સૌરાષ્ટ્રી ભાષાને એનો વિશિષ્ટ વળાટ કે લહે કે (tambre) આપે છે
■ ત 'ધ વાતમા ર્યો માય છે?' (= 'એ વાતમા એ માય છે?')

તો, લઘુપ્રયત્ન હ-કાર (કે હ-ત્રુતિ) કાઠિયાવાડમા-ખાસ કરીને
ઢાનાર-સોરઠ નિસ્તારમા-લગભગ હુમવત્ છે છે ત 'મારુ' (= શિ યુ
'મહારુ'), 'ધેયુ' (= શિ યુ 'ધેયુ'), ધં

સૌરાષ્ટ્રી બોલીઓમા અનુનાસિક સમજાપણે ઉચ્ચારાય છે, અને
ઢાનાર ધં ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમા અનુનાસિકત્વનો પ્રભેપ (= ઉમેરો)
પણ થાય છે છે ત 'દહો', 'અહો', 'ખાયે' (= 'ખાઈએ'), 'જયે'
(= 'જઈએ'), ધં

જૂ જૂ જૂ એ તાલ-ન્ય વર્ણોના સ્પર્શમંથર્ષા કે 'પ્રાકૃત' ઉચ્ચારો
વ્યાપકપણે થાય છે છે ત 'ચ્યાર' (= શિ યુ 'ચાર'), 'અમવુ' (=
શિ યુ 'જમવુ'), 'શાકરો' (= ઠાકરો), 'રઅપાડ' (= શિ યુ 'આડ'), ધં

દત્ત સ્ નો (તેમ તાલ-ન્ય જૂ નો) એક વિશિષ્ટ પ્રકારના સ્ જેવો
(જેમા સ્ ધર્ષી સ્ કરતા મુખવિસ્તરન અને ઓછની રત્નસાદૃતિ વિશેષ
થાય તેવો) અઘોપ દ્ને મળતો ઉચ્ચાર થાય છે છે ત
'મ્હોમવાર' (= શિ યુ 'સોમવાર'), 'મ્હુકરવા' (= 'શુકવાર'), ધં

વિષ્ટ ગુજરાતીમા જેના મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર થાય છે તેના અનાદિ
ડ ઢ ના કાઠિયાવાડી બોલીમા મૂર્ધન્ય ઢ ઢ (અર્થાત્, આદિ ઢ ઢ જેવા)
ઉચ્ચારો થાય છે છે ત 'આહો' (= શિ યુ 'આડી'), 'કહો' (= શિ

૫ શ્રી કે કા. શાસ્ત્રીએ આને ક કથ સ્ ની સજ્ઞા આપી છે.

૮ અહીં મૂર્ધન્ય ઢ ઢ ને દ્વિવચ્ચુક્ત, ક ક થી નિર્દિષ્ટ કર્યા છે.

ગુ. 'કઢી'). કાઠિયાવાડી કે સૌરાષ્ટ્રી બોલીની આ એક ધ્યાનપ્રેરિતી વિશેષતા છે.

કાઠિયાવાડના ઝાલાવાડ અને જોહિલવાડ વિસ્તારમાં કુદાર ૨૫૯ રીતે યથાવત્ બોલાય છે. (ઉ. ત. 'મગવું', 'ગોગ'); પણ ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રના ઢાલાર ભાગમાં, અને જૂનાગઢ આજૂના સોરઠ વિસ્તારમાં એનો ૬ ઉચ્ચાર થાય છે. (ઉ. ત. 'મરવું', 'ગોરચ').

પદ્ધતિમાં પણ સૌરાષ્ટ્રીમાં કેટલીક નોંધપાત્ર વિશેષતા નજરે પડે છે. ઉ. ત. નારી જાતિનાં નામોમાં પ્રથમા ને દ્વિતીયા બહુવચનમાં 'માયું', 'લેરયું', 'ખાઈયું' જેવાં રૂપો થાય છે. લાવિધ્યકાળના પહેલા અને બીજા પુરુષ બહુવચનમાં 'જરયું', 'કરયું' (= 'જઈયું', 'કરયું') જેવાં ય-શ્રુતિયુક્ત રૂપો થાય છે.

કાઠિયાવાડી બોલીમાં કેટલાક વિચિત્ર સંબંધપ્રયોગો થાય છે, જે ગુજરાતની અન્ય બોલીઓમાં મળતા નથી. ઉ. ત. 'ન્યાં' (= ત્યાં), 'ઉવાં' (સાં), 'તઉ' (= ત્યારે), 'અટાણે' (= અત્યારે), 'કેફૂનાં' (= ક્યારનાંય), 'નકરું' (= કેવળ, માત્ર), 'નો' (= નહીં), 'માથે' (= ઉપર), 'મોઢા આગળ' (= સામે), 'ઓરો' (= પાસે), 'મોય' (= પહેલાં), 'લેળા' (= સાથે), 'ઓઈયું' (= પેહું), 'કણે' (= પાસે), 'દીકરી' (= છોકરી), 'પાણી' (= પત્થર), 'ગજો' (= છોકરો, દીકરો), 'વીવા' (= લગ્ન), 'ભોં' (= ભોંય, જમીન), 'બોન' કે 'બૂન' (બહેન), 'બયાડા' (= બિચારા), 'વાણુ' (= રાત્રિભોજન), 'કળશો' (= સોરો), 'પોરો' (= વિસામો), 'ખોરકું' (= ઘર), 'સાગજ' (= સિંડ), 'નિંદર' (= જીથ), 'વાહર' (= પવન), 'મે' (= વરસાદ), 'હાલો' (= ચાલો), 'હો' કે 'દિયો' (= આપો), 'મેકવું' (= મૂકવું), 'કમરું' (= કર્યું), 'જમવું' (= જિખા રહેવું), 'યોમ' (= પકડ), 'ખાધવું' (= શિ. ગુ. 'ખાઝવું'; લકડવું), 'જવું' (= જવું), 'ખા'તા' (= ખાતા હતા), 'જેયું' (= જોઈયું), 'જોવે' (= જોઈએ), 'ખરેકે', 'સાકરે' (= બોલાવે), 'વયો તયો' કે 'વીયો તયો' (= જતો રહ્યો), 'ભાગવું' (= જોવું), 'ઉઝેરવું' (= ઉઝેરવું). ૪૦.

સોરઠી કે કાઠિયાવાડી બોલીના નમૂના (કાલાવાડી બોલી)^૭

“એક જાણને બે સોકરા હતા. ઈમાંથી નાનાએ ઇના બાપને કિધું, બાપા, આપણા મજિયારામાંથો મારો ભાગ આપો. અટથલે બાપાએ બધી ઘરખખરી વેચી દીધી. થોડા દી એડે નાનાયે તો પોતાના ભાગનુ બધું વેચિસાટી ઇના જે પૈસા આગ્યા ઈ લેને પરદેહમાં જિયો. ને ઈયાંકણે પોતાનું બધું મન પડે ઈમ ઉડાડવા માંડયું. થોડા દીમાં તો બધું ખુદી ગિયું. આ સમામાં ઈ દેહના હારા વમાવાળા આહામીને ઈયાં જૈને ઈ હાથી રિયો. ઈયાં કણે આ લાઈ તો આસ્વા ધણીનાં છુડકાં વગડામાં સારચવાં જિયા. પથ્ય છુડકાં તો સારચ ખાય, ઈ માણુદથી ખવાય ને, ને કે તો છ ખાઈને નસન. વળા ઈને કાયે દે નો આપ્યું.”

(સોરઠી બોલી)^૮

“એક હતાં ડોસિમાં. ઈ નત્ય કથાવારતા સાંભરે ને દેવદસને જાય, નત્ય પાદરમાં આગ્યલ માદેવને મંદરચ જાય. ન્યાં જે દરસન કરે, ચોખા ને ફલ ઉંજરે હલવે ને સોપારિ ને દોડડો મુકે, ને પાછાં ઘેરચ આવે. ઘેરચ આવીને મારા દેરવે.

ઘરમાં નાનાં મોટાં છોકરાંઈની બોરચપ હતિ. છોકરાંઈને થયું કે કે અમેય ડાડિમાંનિ હારચે દરસને જાયે તો કિવિ ગમ્મ ! ‘ડાડિમાં ડાડિમાં’ એક દિ છોકરાંઈયે કયું, ‘તમે દરસને જવ તયે’ અમને હારચે તેડિ જજ્યો, હો ! ત્યાં સું થાય છ ઈ અમારે જોવું છે. કાલ્પ, તો તમારિ મોરચ મોરચ અમે સૌ હડિયુ કાલ્તાંક ને પુગિ જરયું.’ ડોસિમાં કયે : ‘બે દિ પછે સવરાંત્ય છે તયે તમે આવજ્યો. તે દિ માપુજ છે.’”

૭. જ્યોતિ: ત્રિયર્ચનકૃત ‘ભારતીય-ભાષા-સમીક્ષા’ ગ્રંથ ૯, ભાગ ૨, અનુ. કે. કા. રાસી, પૃ. ૧૦૪

૮. એજન, પૃ. ૧૧૭-૧૧૮.

(હાલારી બોલી)૯

“એક હતાં ડોસીમાં. ઈ રોજ કથાવારતા સાંભળે ને દેવદર્શને જાય. રોજ પાદરમાં આવેલ મહાદેવને મંદિરે જાય. જિવા જઈ દર્શન કરે; ચોખ્ખા કે જરની વાટકા લે આખ્યાં હોય ઈ જિજરે દલવે ને સોપારી ને પૈસો મૂકે ને પાછાં ઘેરચ આવે; ઘેરચ આવીને માળા ફેરવે.

ધરમાં નાનાંમોટાં છોકરાંની બોળ હતી. છોકરાંને થું કે અમેય કાડીખાની હારચે દર્શને જાયે તો કેવી મર્મ ! ‘કાડીખા, કાડીખા’ એક દી છોકરાઈએ કીધું, ‘તમે દર્શને જવ તૈયે’ અમને લેમાં તેડી જાઓ, હોં ! જિવાં થું થાય છે ઈ અમારે જોવું છે. કાલ તો તમારી મોરચ મોરચ અમે બધાં હડી કાઢનાંકને ચોંચી જશ્યું.’ ડોસીમાં કયે, ‘બે દી પછી શિવરાત્રી છે. તૈં તમે આવજો. તે દી મહાપૂજા છે.’”

ગુજરાતીની ચાર મુખ્ય પ્રાદેશિક બોલીઓનાં મુખ્ય મુખ્ય લક્ષણોની આપણે અહીં સુધી ચર્ચા કરી. એમાંથી ઉત્તર ગુજરાતની અને મધ્ય ગુજરાતની બોલી (તેમજ કેટલેક અંશે આસાવાડની બોલી) પરસ્પરને મળતી આવે છે. એને આપણે તળ ગુજરાતની લોકબોલી કહી શકીએ. એનું સર્વમાન્ય, શિષ્ટ રૂપ તે આપણા લેખનની ગુજરાતી ભાષા. સુરતી બોલી અને સૌરાષ્ટ્રી બોલીનું સ્વરૂપ તળ ગુજરાતીથી રૂપરૂ રીતે ઘણી નોંધપાત્ર બાબતોમાં જુદું પડે છે. એની ભૂમિકામાં ઐતિહાસિક પરિબળો રહેલાં છે, જેનાથી લાંબા ગાળામાં આ બોલીઓનું ધકતર થયું છે.

આ પ્રાદેશિક બોલીઓ ઉપરાંત કેટલીયે જાતિઓની વિશિષ્ટ બોલીઓ ગુજરાતમાં બોલાય છે. ઉ. ત. કાઠિયાવાડમાં મેર, આદિર, કાડીઓ,^{૧૦} વાઘેરોની તેમજ દરિયાકિનારાના ખારચા, મેમણ, ખોખ

૯. એજન, પૃ. ૧૧૪-૧૧૬.

૧૦. આનાં અનેક ઉદાહરણો મેધાણી-સંકલિત ‘સૌરાષ્ટ્રની રસ-ધારા’ માં મળશે.

વગેરેની બોલીઓ, હિત ગુજરાતમાં દાકરડા, કેળી, ચોધરી વગેરેની બોલીઓ તેમ સિદ્ધપુર વગેરે સ્થળોના વારાઓની બોલી,^{૧૧} મધ્ય ગુજરાતના ધારાળા, બાઘ્યા^{૧૨} ઈં ઝમોની બોલીઓ, ને દક્ષિણ ગુજરાતમાં દુબળા, રાનીપરજી વગેરેની તેમજ પારસી^{૧૩} જેવી કેમોની બોલીઓ, અને ડાગ-પચમહાલમાં લીલોની લીલી લાવા-એમ લિલ લિલ ભતિ ઝોની બોલીઓ બોલાય છે, જે પ્રત્યેક વિશિષ્ટ અધ્યયન માગી લે છે

૧૧ વારાઓની બોલીમાં હત્યને સ્થાને વ્યાપકપણે મૂર્ધન્યનો પ્રયોગ, હ નો રૂ, ણ નો ન્, લપ્રમથલ ય નો લોષ, ઇં ધ્યાનપ્રેરણા વિશેષતાઓ છે જે = 'કાલસાટ' (=દાળસાત), 'ટારે' (=ત્યારે), 'કીકરી' (=દિકરી), 'નઠી' (=નથી), 'વોરો' (=વોડો), 'ધનો' (=ધણો), 'લાવા' (=લાખા), ઇં આ બોલીના કેટલાક વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગો પણ નોંધપાત્ર છે જે ત 'કાસી' (=કાપાળી), 'ટમુને' (=તમને), 'મે' (=હું).

• વારાઓની બોલીનો નમૂનો •

સહીના—'કાકાજી! હસ રૂપિયાના છૂટા ઢરો ?

બાપ—'જો, સામે લગરા મુસ્તાની કુકાને પૂછ મારી કને નઠી નહિ તો મે આપટ'.

સહીના—(મુસ્તાને)—('હસની નોટનુ પરચુટન હસે ?'

મુસ્તા—'આ નોટ કાસી લાવી ? ટારા બાવાજીનુ નામ જી ?'

સહીના—'અજદુલહુસેન મિઠાઈવાલા' (સામે ડાબેલા થાકાને જોઈને)
'આ વોરો ધનો જ સારો છે એનો ઉખાવ અબ્બલ મળેનો ઉખાવ છે'.

—જ્યોર્જ એ ગ્રિથર્સ નકૃત 'ભારતીય ભાષા-સમીક્ષા, પ્રથમ ભાગ ૨ જો, ગુજરાતી ભાષા', અનુવાદક કે. કા. સાસ્ત્રી, પૃ ૧૨૩

૧૨ સદ્ મેધાણીના 'માણસાઈના દીવા'માં આના પ્રચુર ઉદાહરણો મળશે

૧૩. પારસી કેમની બોલીમાં સુરતી બોલીનું અત સ્તર હોવા ઉપરાંત કેટલીક ખાસ વિશેષતાઓ રહેલી છે જે જા 'પન' (=પણ), 'એવન' (=એવો), 'આય' (=આ), 'વેર' (=અરસામાં), 'વટીક' (=પણ), 'આવસ', 'કરસ' (=આવીશ, કરીશ), ઇં

પ્રકરણ દસમું

શબ્દ સિદ્ધિ : પૂર્વગ અને ઉપસર્ગ,
તદ્વિત અને કૃત પ્રત્યયો, સમાસ

શબ્દસિદ્ધિ—આપણી ભાષામાં વપરાતા શબ્દોમાંથી કેટલાક મૂળ કે સિદ્ધ શબ્દો હોય છે, તેો કેટલાક સાધિન—અર્થાત્, મૂળ ઉપરથી સિદ્ધ થયેલા શબ્દો હોય છે. આ સાધિન શબ્દો શી રીતે સિદ્ધ થાય છે તેની સવિસ્તર ચર્ચા હવે કરીએ.

સાધિત શબ્દો ત્રણ રીતે બને છે : (૧) નામ કે ધાતુની પૂર્વે પૂર્વગ-ઉપસર્ગો લગાડવાથી, (૨) નામાદિકની પાછળ પ્રત્યયો લગાડીને, કે (૩) બે નામાદિક શબ્દો જોડી દઈને. આ ત્રણ પ્રકારોની ચર્ચા ક્રમશઃ ‘પૂર્વગ-ઉપસર્ગ’, ‘તદ્વિત અને કૃત પ્રત્યયો’ અને ‘સમાસ’નાં વિભાગમાં કરીશું.

પારસીજીવન નિરૂપણી પારસી લેખકની કાંઈપણ વાર્તા—નવલકથામાં આનાં અનેક ઉદાહરણો મળશે.

નીચે ગ્રિયર્સને આપેલા નમૂનો જુઓ.

પારસી બોલીને નમૂનો

“યેક સખસને બે ઇકરા દેતા. તેમાના ન્હાલ્લા ઇકરાએ પોતાના બાવાને ઠેકું, બાવા તમારી દોલતમાંથી જે હિરસો મારો થાય તે મુને આપો. તેથી તેને પોતાની દોલત તેવનમાં રેંચી આપી. થના દાદા થયા નઈ બેટલામાં ન્હાલ્લા ઇકરાએ પોતાની ખુંથ બેકધિ કરીને દુર દેસાવર ગિયો ને તાં ખરાબ દોલતની અંદર બધી સુમાવી દીધી. યે વખતે તે દેસમાં મોટો દુકાલ પરિયો, તેથી તે મોટો આકૂતમાં આવી પરિયો. ને તે દેસના મોટો પેરના માનસ ખાસે ગિયો ને તેના બ્વાસરામા રયો, તેને પોતાના ખેતરમાં દુકર ચરાવવા સારુ તેને મોકલ્યો. દુકર જે છાલાં ખાવ લેતા તે ખાઈને પેટ ભરવાને ધન તે રાંછ લેતો. ધન તે ધન કાઢ્યે તેને આશિયાં નઈ.”

—ગ્રિયર્સને કૃત ‘ભારતીય-ભાષા-સમીક્ષા’ ગ્રંથ ૯, ભાગ ૨, અનુવાદક ડૉ. કા. શાસ્ત્રી, પૃ. ૧૦૪.

પૂર્વગ અને ઉપસર્ગ : લક્ષણ—જે અવ્યયરૂપ પદો નામની, ધાતુની, કે ધાતુમાંથી બનેલા શબ્દોની પૂર્વે આવીને તેમના અર્થમાં ફેરફાર કરે છે તેમને પૂર્વગ કહે છે. ઉપસર્ગ પૂર્વગનો જ એક ખાસ પ્રકાર છે અને તે માત્ર ધાતુઓ કે ધાતુઓમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા શબ્દોની પૂર્વે આવે છે. ઉપ-‘પાસે’ અને સર્ગ-‘સર્જ’ ઉપરથી ઉપલક્ષાતા-સૂચનાતા ‘ક્રિયાવાચક પદો.’ અર્થાત્, જે પદો ક્રિયાવાચક શબ્દોની પૂર્વે આવે છે અને તેમની સાથે સંબંધ રાખે છે તે ઉપસર્ગ કહેવાય. પૂર્વગ અને ઉપસર્ગ સંસ્કૃતમાંથી તત્સમ રૂપે ગુજરાતીમાં આવ્યા છે અને તત્સમ શબ્દોમાં જ મોટે ભાગે તેમનો ઉપયોગ થાય છે. ગુજરાતી અને અરબી-ફારસી પૂર્વગ અને ઉપસર્ગ થોડાક છે. તેમની ચર્ચા પ્રકરણના ઉપરના ભાગમાં કરી છે. પૂર્વગ-ઉપસર્ગવાળા તત્સમો ગુજરાતીમાં એટલા બધા વપરાય છે કે તેમને ગુજરાતી ભાષાના અંગરૂપ જ ગણી શકાય.

ઉપસર્ગ

સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં ૨૦ ઉપસર્ગો જણાવ્યા છે—અતિ, અધિ, અનુ, અપ, અપિ, અભિ, અવ, આ, ઉહ, ઉપ, દુસ કે દુર, નિ, નિમ્ કે નિર, પરા, પરિ, પ્ર, પ્રતિ, વિ, સમ્ અને સુ.

સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં ઉપસર્ગના ત્રણ પ્રકારના વ્યાપાર બતાવ્યા છે : (૧) ધાતુના અર્થમાં બાધા કરવી, બિલટો જ અર્થ બતાવવો (જેમકે ગોચ-મિલન, વિગોચ-મિલનનો અભાવ), (૨) ધાતુના અર્થને અનુસરવું (જેમકે ગમન, અનુગમનમાં ખાસ અર્થભેદ નથી), અને (૩) કાર્તિક રચણે ધાતુના અર્થમાં વિશેષતા આણવી. (જેમકે પ્રનાય, પ્રભાવ, ઇત્યાદિ)

નીચે પ્રત્યેક ઉપસર્ગના અર્થ અને તે જ ક્રમે દાખલા આપ્યા છે. અતિ—૧. અતિશય, અત્યંત, ઐશ્વ. ૨. પેલી બાજુ.

૧. અતિરનેહ, અતિસાર, અલાદર, અતિરથી, અતિકાય.

૧ ‘અધિ’ ઉપસર્ગ સંસ્કૃતમાં ‘અધિધાન’ (‘દાંકણ’) જેવા એક જ શબ્દોમાં જ વપરાય છે, તે તે શબ્દો ગુજરાતીમાં પ્રચલિત નથી. મોટે ‘અધિ’ ઉપસર્ગનો આ વિવેચનમાં સમાવેશ કર્યો નથી.

૧. અતિક્રાન્ત (પેલે પાર ગયેલું), અતીત (પેલી બાજુ ગયેલું),
અતિમાનુષ (મનુષ્યથી પર ગયેલું, અલોકિક)

અધિ —૧. ઉપર, ગ્રંથ-અધિકાર, અધિપતિ, અધ્યક્ષ.

અનુ —૧. પાછળ, ૨. સરખું, સમાન. ૩. એક પછી એક, ક્રમશઃ

૧. અનુચર, અનુજ, અનુમન, અનુસ્વાર, અનુવાદ.

૨. અનુકરણ, અનુવર્તન, અનુરૂપ, અન્વય.

૩. અનુદિવસ, અનુક્રમ.

અપ —૧. હીન, ખરાબ. ૨. દૂર. ૩. વિરુદ્ધ.

૧. અપશબ્દ, અપક્રાંતિ, અપયશ, અપકાર, અપવ્યય.

૨. અપહરણ (દૂર લઈ જવું તે), અપનયન (દૂર દોરી લઈ જવું તે)

૩. અપકર્ષ, અપમાન.

અભિ —૧. તરફ, પાસે, આગળ. ૨. અતિશય. ૩. ઉપર.

૧. અભિમુખ, અભિનંદન, અભિસાર.

૨. અભિનવ, અભીષ્ટ, અભિપ્રેત, અભ્યુભતિ.

૩. અભિપ્રેક.

અવ —૧. નીચે, દૂર. ૨. હીન, ઊલટું. ૩. નિષ્ક્રિય.

૧. અવતાર, અવનત, અવલોકન, અવગાહન.

૨. અવમાનના, અવગણના, અવગુણ.

૩. અવધારણા, અવધાન.

આ —૧. પડ-ત, સુધી. ૨. ઊલટું, વિરુદ્ધ. ૩. થોડું. ૪. ચારે તરફ,
આસપાસ, પુષ્કળ.

૧. આગાધવૃદ્ધ (બાળકથી માંડીને વૃદ્ધ સુધીના), આજન્મ
(જન્મથી માંડીને), આકંઠ (કંઠ સુધી), આમરણાન્ત
(મરણ સુધી).

૨. આગમન (જવાથી ઊલટી ક્રિયા-આવવું તે), આવર્તન,
આદાન (દાન-આપવું તે, તેનાથી ઊલટું-‘સેવું તે’)
૩. આલક્ષ્ય (થોડા દેખાતા), આરક્ત (જરા રાતું, રતાશ પડતું).
૪. આચ્છાદન, આકર્ષણ, આધાર, આધાત.

ઉદ્ધ —૧. ઉપર, ઉચે. ૨. ઉત્તરું, વિરુદ્ધ. ૩. બહાર.

૧. ઉત્પત્તિ, ઉત્ક્રાન્તિ, ઉત્તેજન, ઉત્પ્રેક્ષા, ઉત્કંઠા.

૨. ઉચ્છૃંખલ, ઉદ્વાસન, ઉત્પથ, ઉચ્છૃંસ.

૩. ઉદ્ગાર, ઉચ્ચાર.

ઉપ —૧. પાસે, તરફ. ૨. ગૌણ.

૧. ઉપરધાન, ઉપનયન, ઉપયોગ.

૨. ઉપકવિ, ઉપગ્રહ, ઉપાહાર, ઉપેક્ષા.

દુસ્ કે દુર્ —૧. હીન, દુષ્ટ, ખરાબ. ૨. મુશ્કેલ.

૧. દુર્થ્ય, દુર્જન, દુરાચરણ, દુષ્કાળ, દુર્ધૃદિ.

૨. દુષ્પ્રાપ્ય (મુશ્કેલીથી મળે તેવું), દુઃસહ (મુશ્કેલીથી સહેવાય
તેવું), દુર્ગમ (મુશ્કેલીથી જઈ શકાય તેવું), દુરાપ્ય
(મુશ્કેલીથી આરાધાય તેવું)

નિ —૧. નીચે. ૨. પ્રધ્કળ. ૩. અંદર.

૧. નિષાત.

૨. નિમઠ, નિધાન, નિયમ.

૩. નિમગ્ન.

નિસ્ કે નિર્ —૧. બહાર. ૨. રહિત, વિના.

૧. નિઃસન (નીસરેલું), નિર્ગમન.

૨. નિર્દય, નિર્દુશ, નીરોગી, નિસ્તેજ, નિષ્કલંક, નિષ્કારણ.

પરા —૧. ઊલટું. ૨. સામે.

૧. પરાજય (જયથી ઊલટી ક્રિયા-હાર), પરાવર્તન (પાછું-ઊલટું
ફરવું તે)

૨. પરાક્રમ (સામે આક્રમણ કરવું તે)

૨. સુધસ, સુગમ, સુકર, સુસલા.

૩. સુદર, સુદીર્ઘ.

ઉપસર્જોથી ધાતુના અર્થમાં ખૂબ જ પરિવર્તન થઈ ગય છે. એક જ હ ધાતુ હર્ષ એ તો જુદા જુદા ઉપસર્જો લગાડવાથી તેના નીચે પ્રમાણે શબ્દો બને છે, જેમનો અર્થ એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન છે. પ્રહાર, આહાર, સંહાર, વિહાર, પરિહાર, ઇત્યાદિ. તેવી જ રીતે ક્રૂ ધાતુને જુદા જુદા ઉપસર્જો લાગીને બનેલા નીચેના શબ્દો એકબીજાથી કેવળ ભિન્ન છે.

પ્રકાર, મંકર (મિશ્રણ), આકાર, વિકાર, ઉપકાર, પ્રતિકાર (સામનો કરવો તે), પ્રતિકૃતિ (મૂળને અનુસરતી કૃતિ), અનુકૃતિ (અનુકરણ), દુષ્ટૃત્ય, અધિકાર, સુકર, દુષ્કર, ઇત્યાદિ.

પૂર્વજો

ઉપર કહેલા તત્સમ ઉપસર્જો ઉપરાંત નીચેના તત્સમ પૂર્વજો પણ ગુજરાતીમાં વપરાય છે. ઠટલાક પૂર્વજો અમુક ધાતુઓને પણ લાગે છે, છતાં તેમનો ઉપયોગ સામાન્ય (સર્વ ધાતુઓને લાગુ પડે તેવો) નથી માટે તે ઉપસર્જ ગણાતા નથી. પૂર્વજો અને પૂર્વજ સમ અવ્યયો નીચે પ્રમાણે છે—

અ, અધઃ, અન્, અંતર, અમા, અલમ્, અવિસ્ર, ઇતિ, કે, ચિરમ્, તિરસ, દિવા, ધિફ, ન, નમસ્, નાના, પથાત્, પુનર, પુરસ્, પુરા, પૃથક્, પ્રાફ, પ્રાતર, પ્રાદુર, બહિર, મિચ્યા, વૃથા, સ કે સહ, સહિ, સાક્ષાત્, સાયમ્, સ્વ અને સ્વયમ્.

પૂર્વજના અર્થ અને ઉદાહરણો

અ—નહીં (વ્યંજનથી શરૂ થતા શબ્દો પૂર્વે જ આવે છે.)—અધર્મ,

અ-યાવ, અનીતિ.

અધઃ—નીચે-અધોગતિ.

અન્—નહીં (સ્વરથી શરૂ થતા શબ્દો પૂર્વે જ આવે છે.)—અનિષ્ટ, અનેક, અનારથા, અનુત્તર, અનાયાસ.

સ કે સહ—સાથે—સહ, સહવાસ, સહામ, -

—સરખું, સમાન—સંગ્રામ, સમતીય

સાફ—સારું, સરસ—સજ્જન, સતકર્મ, સત્પુત્ર.

સાક્ષાત્—પ્રત્યક્ષ-કૃતી પૂર્વે આવે છે.—સાક્ષ

સાયમ્—સામ્યુ—સાયમંધ્યા, સાયકાલ.

સ્વ—પોતાનું—સ્વદેશ, સ્વજન, સ્વરૂપ, સ્વરા

સ્વયમ્—જાતે, પોતે—સ્વયંવર, સ્વયંશુ, :

કેટલાક પૂર્વજોને તન (નું, તણું)

વિશેષયુ બને છે. જેમકે, પુરાતન, હસ્તન,

અર્ધચીન, સમીચીન, ઇત્યાદિ.

ફારસી-અરબી

નીચેના ફારસી-અરબી પૂર્વજો શુ

મળ્યા છે. સાધારણ રીતે એ પૂર્વજો ફાર

પરંતુ કેટલીક વાર તેમના સામ્યથી શુભ અને

કમ—ઓહુ, ખરામ-કમજોર, કમનસીબ

ખૂબ—સરસ-ખૂબસૂરત.

ખુશ—શેષક, ખુશ કરે તેવું-ખુશખબર,

જેર—(અરબી) બિહદું, વિના-જેરઆખર

વાળખી, જેરકાયદે.

હર—પ્રત્યેક-હરરોજ, હરસાલ.

ના—નહી, અભાવદર્શક—નાપરોઢ, નાલાયક,

પેશ—આગળ-પેશકદમી, પેશકશી.

બ—અમાણે-બદાતૂર (હસ્તૂર-રિવાજ મુજબ)

બદ—ખરાબ-બદનામ, બદસૂરત, બદસિકલ.

બર—ખાજુ, મુજબ-બરતરફ, બરહસ્ત.

બિન—(ઉર્દૂ)—વિના-બિનકસૂર, બિનહરકત.

બે—બેલટું-બેઆખર, બેઈમાન, બેકદર, બેદરકાર, બેહદ, બેહોશ.
બેલા—વિના-બેલાચક.

લા—(અરખી) નહીં-લાચાર, લાઈલાજ, લાપરવાહ.

સર—મુખ્ય-સરખચ, સરકાર, સરદાર, સરખેચ.

હમ—સમાન, પૂર્ણ-હમદર્દી, હમખત.

હર—દરેક-હરરોજ, હરવખત.

કેટલાક તદ્દલવર ગૂજરાતી પૂર્વજો

અ—નહીં, અભાવદર્શક-અખચ, અખોલા, અધટિત.

અદ કે અધ—અર્ધ (મં. અર્ધ ઉપરથી)-અદકચરું, અધગાઉ, અધવાલ.

અણ—નહીં (મં. અન્ ઉપરથી)-અણમગતું, અણધટણ, અણછાજતું,
અણઆવડત.

અણ—અનુસરતું, જેવું (મં. અન્ ઉપરથી)-અણસાર, અણવર.

અવ—હીન, અવળું (મં. અવ ઉપરથી)-અવખતિયો, અવક્રિયા, અવગુણ.

અળી—ખરાબ-અળવીતરું, અળખામણ.

આડ—નાતું, ગ્રીણ-આડવાટ, આડકથા, આડદિવસ.

ક—(મં. કુ ઉપરથી)-કપાતર, કદહાડો,

કુ—કુટ, ખરાબ-કુકાળ, કુમળું.

ન—(મં. નિદ કે ન ઉપરથી)-નલાળો, નશરમો, નચણો, નકરો.

પડ—સામું (મં. પ્રતિ ઉપરથી)-પડકાર, પડખાપો, પડોશી, પડ્યાર,
પડકમણ.

ભર—પૂર્ણ-ભરદિવસે, ભરજીવાની, ભરરસ્તે, ભગખરે.

વણ—વિના, ગહિન (મં. વિના ઉપરથી)-વણપૂછ્યું, વણમાથું.

સ—સારું (મં. સુ કે સદ્ ઉપરથી)-સખણો, સકરમી.

હીણ—ખરાબ, હીન (મં. હીન ઉપરથી)-હીણકમાઉ.

મરૂત-પ્રાકૃત પરથી-ગિનરી આવેલા આવા ધણા પૂર્વજો ગૂજરાતીમાં
વપરાય છે. કેટલાક મૂળ સ્વતંત્ર શબ્દો ધમાધને પૂર્વજ જેવા બની

૨ સંસ્કૃતમાથી પ્રાકૃત અપભ્રંશ દ્વારા પરિવર્તન પામીને આવેલા.

સા કે સહ—સાયે-સદ્ધ, સહવાસ, સકામ, સજલ.

—સરખું, સમાન-સજોત, સખતીય, સખહાયારી.

સદ્—સારું, સગસ-સજ્જન, સતકર્મ, સત્પુત્ર.

સાક્ષાત્—પ્રત્યક્ષ-કૃતી પૂર્વે આવે છે.—સાક્ષાત્કાર.

સાયમ્—સાજનુ-સાવંધ્યા, સાયંકાલ.

સ્વ—પોતાનું-સ્વદેશ, સ્વજન, સ્વરૂપ, સ્વરાજ્ય.

સ્વયમ્—જાતે, પોતે-સ્વયંવર, સ્વયંભૂ, સ્વયંસેવક.

કેટલાક પૂર્વજોને ત્રણ (ત્રિ, ત્રણ) અને કેટલાક પ્રત્યયો લાગનાથી વિશેષજી બને છે. જેમકે, પુરાતન, હારતન, પ્રાક્તન, સનાતન, પ્રાચીન, અર્ચાચીન, સમીચીન, ઇત્યાદિ.

ફારસી-અરબી પૂર્વજો

ત્રીએના ફારસી-અરબી પૂર્વજો શુજરાતીમાં ખૂબ પ્રચલિત થઈ ગયા છે. સાધારણ રીતે એ પૂર્વજો ફારસી-અરબી શબ્દોને જ સાજે છે, પરંતુ કેટલીક વાર તેમના સામ્યથી શુજરાતી શબ્દોને પણ લાગ્યા હોય છે.

કમ—ઓછું, ખરાબ-કમજોર, કમનસીબ

ખુખુ—સરસ-ખૂબસૂરત.

ખુશ—રોચક, ખુશ કરે તેવું-ખુશખબર, ખુશખો, ખુશમિતજ.

ગેર—(અરબી) ઊલટું, વિના-ગેરઆખર, ગેરહાજર, ગેરસમજ, ગેર-વાજબી, ગેરકાયદે.

હર—પ્રત્યેક-હરરોજ, હરસાલ.

ના—નહીં, અભાવદર્શક—નાપસંદ, નાલાયક, નાખુશ, નામદ, નારાજ.

પેશ—આગળ-પેશકદમી, પેશકશી.

ખ—પ્રમાણ-ખદમતૂર (દસ્તૂર-રિવાજ મુજબ)

ખદ—ખરાબ-ખદનામ, ખદસૂરત, ખદસિકલ.

ખર—ખાજી, મુજબ-ખરતરફ, 'ખરદાસ્ત.

ખિત—(ઉર્દૂ)—વિના-ખિતકસર, ખિતહરકત.

બે—બેલડું-બેઆમર, બેઈમાન, બેકદર, બેદરકાર, બેહદ, બેહોશ

બેલા—નિના-બેવાશક

લા—(અગ્ની) નહોં-લાયાર, લાઈલાજ, લાપગાઠ

સર—મુખ-સરખ, સરકાર, સરદાર, સરપેચ

હમ—સમાન, પૂર્ણ-હમદર્દી, હમખત

હર—દરેક-હરરોજ, હરવખત

કેટલાક તદ્દલપર ગુજરાતી પૂર્વજો

અ—નહોં, અમાનદર્શક-અખબ, અબોલા, અધટિત

અદ કે અધ—અર્ધ (મ અર્થ ઉપરથી)-અદકચરું, અધગાઉ, અધવાસ

અખ—નહોં (મ અર્થ ઉપરથી)-અખગમતું, અખધટતું, અખછાજતું,

અખઆનડત

અખ—અનુસરતું, જેવું (સ અર્થ ઉપરથી)-અખસાર, અખવર

અવ—હીન, અવળું (મ અર્થ ઉપરથી)-અવગતિયો, અવક્રિયા, અવગુણ

અળ—ખરાબ-અળવીતરું, અગખામણું

આડ—નાતું, મૌણ-આડનાટ, આડકથા, આડદિવસ.

ક—(મ ક ઉપરથી)-કપાતર, કદકાડો,

કુ—કુટ, ખરાબ-કુકાગ, કુમળું

ન—(મ નિદ કે ન ઉપરથી)-નવાજો, નસરમો, નથણો, નકરો

પડ—સામું (મ પ્રતિ ઉપરથી)-પકાર, પડછાયો, પડોશી, પડધાર,

પડકમણું

ભર—પૂર્ણ-ભરદિગમે, ભરજીવાની, ભરસ્તે, ભગમરે

વણ—વિના, નહિન (મ વિના ઉપરથી)-વણપૂછણ, વણમાગ્યું

સ—સારું (મ સુ કે સદ્ ઉપરથી)-સખણો, સકરમી

હીણ—ખરાબ, હીન (મ હીન ઉપરથી)-હીણકમાઉ

મરૂત-પ્રાકૃત પરથી જિનરી આવેલા આના ઘણા પૂર્વજો ગુજરાતીમાં
વસાય છે કેટલાક મૂળ રચના શબ્દો ઘસાઈને પૂર્વજ જેવા બની

૨ સ રૂતમાથી પ્રાકૃત અપભ્રંશ દ્વારા પરિવર્તન પામીને આવેલા.

ગયા છે. જેમકે, અદકચરું, અધરાણ, વણુપ્રીછયો, હીણુકમાઈ, વજેરેમાં
 ‘અધ’ ‘વિના’ ‘હીન’ જેવા સ્વતંત્ર શબ્દો ધસાઈને પૂર્વગ જેવા
 બની ગયા છે. આવા મૂળ નામ કે વિશેષણમાથી બનેલા ધણા પૂર્વગો
 તદ્દલપ શબ્દોમાં મળ્યા આવે છે.

તદ્વિત અને કૃત પ્રત્યયો

તદ્વિત પ્રત્યયો—ક્રિયાપદ સિવાયનાં સર્વ પદને—નામ, સર્વનામ,
 વિશેષણ અને અવ્યયને જે પ્રત્યયો લાગે છે તેમને તદ્વિત પ્રત્યય કહે છે.
 તદ્વિત એટલે ‘તત્’-‘તદ્’ સર્વનામનું વિભક્તિપ્રત્યયવાળું રૂપ (અર્થાત્,
 નામસર્વનામાદિકનાં રૂપ), તેને ‘વિત’-યોગ્ય લાગ્ય પડી શકે તેવા
 (પ્રત્યય), દૂંકામાં નામાદિક પદોને લાગતા પ્રત્યય તે તદ્વિત. આ
 પ્રત્યયો ક્રિયાપદ (ધાતુ) ને લાગતા પ્રત્યયોથી ભિન્ન છે.

તદ્વિત પ્રત્યયોમાંથી કેટલાક તત્સમ (સંસ્કૃત) છે, કેટલાક તદ્દલપ
 (ગુજરાતી) છે, અને કેટલાક ફારસી-અરબી છે.

તત્સમ કે સંસ્કૃત તદ્વિત પ્રત્યયો

તદ્વિત પ્રત્યયનો પ્રકાર (અર્થાંશકો)	તદ્વિત પ્રત્યય	તેને યોગે મૂળ શબ્દમાં વિ કાર કે ફેરફાર	દાખલા
(૧) શાસ્ત્રનાયક (‘જાણનાર,’ ‘અધ્યયન કરનાર’ એ અર્થમાં)	જ ઇક	આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ અને અત્ય ‘અ’ નો લોપ ”	વૈયાકરણ (વ્યાકરણનું અધ્યયન કરનાર) । આલંકારિક (અલંકારનો અભ્યાસી) નૈવાયિક (ન્યાય કે તર્કશાસ્ત્ર જાણનાર) ધીરાણિક (ધીરાણોનો અભ્યાસી) મીમાસક (મીમાસા જાણનાર) પાર્વતી (પર્વતની પુત્રી), લાર્ગવ (લગ્નનો પુત્ર કે વંશજ), યાદવ, (યદુનો પુત્ર કે વંશજ), પાર્થ (પૃથા -કુતાનો પુત્ર), પાચાલી (પાચાલ -પચાસોનો રાજા-તેની પુત્રી) દાશરથિ (દશરથનો પુત્ર), કાશ્યપ (કૃષ્ણનો પુત્ર-મદન) ગાગેય (ગંગાનો પુત્ર), વૈનતેય (વિનતાનો પુત્ર), કૌતેય (કુતા નો પુત્ર), ભાગિનેય (ભાગિની- બહેનનો પુત્ર) દૈત્ય (દિતિના વંશજ),
(૨) અપત્યાર્થ નાયક (અપત્ય પુત્ર કે પુત્રી અને વંશજના અર્થમાં)	અક અ ૨ અય ય	— આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ ” ” ”	

			વૈશાખ (વિશાખા નક્ષત્રના સંબંધ- વાળો માસ), ચાન્દ્ર (ચન્દ્રને લગતો) રાષ્ટ્રિય, શ્રોત્રિય.
	દય	”	
	દંય	—	મદીય (માડું), ત્વદીય (તાડું), રાજકીય, પાણ્વિનીય.
	દેન	—	કુદીન, મામીજી, નવીન, વિશ્વજનીન.
	ય	આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ	પાઘ (પગ ધોવા માટેનું પાણી), અર્ધ, નૈવેદ્ય, વધ્ય
પ) વિકૃતિ કે પરિણામવાચક (-‘નું બનેલું’ ‘માંથી પરિ- ણમેલું’ એ અર્થમાં)	મય	—	વાડમય (વાણીનું બનેલું, વાણીનું પરિણામ-સાહિત્ય), મૃદ્ધમય (માટીનું બનેલું), કાષ્ઠમય, તન્મય, પ્રત્યાદિ
	ય	—	દ્રવ્ય (દુ-વૃક્ષનું બનેલું, વૃક્ષમાંથી પરિણમેલું તે) -
	સાત	—	મન્ય (ગાયમાંથી પરિણમેલું તે)
ક) લાવવાચક	ત્વ	—	ભરમસાત, આત્મસાત.
	તા	—	શુરુત્વ (મોટાપણું), બ્રાહ્મણત્વ (બ્રાહ્મણપણું), પુરુષત્વ, મનુષ્યત્વ.
	ય	આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ અને અત્યંત ‘અ’ નો લોપ	શુરુતા, મધુરતા, બ્રાહ્મણતા. સ્વાસ્થ્ય (સ્વસ્થપણું) સૌંદર્ય, પાણ્વિજન્ય, જન્ય, ચૈતન્ય.
	અ	”	માર્દવ, લાઘવ, યૌવન, મૌન, કોમાર.
	દમન	અંત્ય સ્વરનો લોપ	લઘિમા, કાલિમા, રક્તિમા, નીલિમા, અણ્વિમા, મહિમા.

(૭) સ્વામિ-વ- વાચક (-વાળું, યુક્ત એ અર્થમાં)	મત્	—	ધીમાન્ ('ધીમત્' નું પ્રથમા એકવચન), શ્રીમાન્ ('શ્રીમત્' નું પ્રથમા એકવચન)
	વત્	—	ભાસ્વાન્, લક્ષ્મીવાન્, ધનવાન્, (ચબ્દને અંતે કે ઉપાન્તે 'અ' કે 'આ' કે 'મ' હોય તો મત્તને બદલે વત્ લાગે છે.)
			નોંધ—ગુજરાતીમાં 'હેત્ત્વા વ્યંજનમાં 'અ' ઉમેરીને બોલાય છે. જેમકે, છુદિમાન, ધનવાન, જ્ઞાનવાન, ઇત્યાદિ. માટે અ-કર ઉમેરીને જ લખવું.
	શ્ક	અંત્ય સ્વરનો	રસિક, ધનિક, ક્રમિક.
	હન્	હોય	પક્ષી-પક્ષિન્-પક્ષવાનો-નું પ્રથમા એ. વ) વિદ્યાર્થી, યોગી, ધની.
	હન	—	ફલિન, મલિન.
	વિન્	—	તેજસ્વી, (તેજસ્વિન્ નું પ્ર. એ. વ.) વસસ્વી, માયાવી, મેધાવી.
	મિન્	—	વાગ્મી (વાણીનો સ્વામી), સ્વામી.
	આટ, આલ	—	વાચાટ (વાતોડિયો), વાચાળ.
	આહ્	—	દયાહ્
	લ	—	વસલ, પાંસલ (ધૂળવાળું), ફેનલ (ફીણવાળું).
	ફલ	—	ફેનલ, જટલ, પંડલ.
	વલ	—	કૃપીવલ (ખેતીવાળો-ખેડૂત), રજસ્વલા (નારી)

	ર	—	દંતુર.
	ર	—	મધુર, પાપકુર.
	શ	—	રોમશ (રોમ-વાળવાળો), કપિશ.
	જ્ઞ	—	પ્રતિજિજ્ઞિન (પ્રતિજિજ્ઞવાળું બનેલું), કંટકિત (કંટકવાળું થયેલું), પુલકિત (પુલક રોમાંચવાળું થયેલું), કુસુમિત, ફલિત, દુઃખિત.
(૮) સ્વાર્થવાચક	ચ	આદિ સ્વરની	ચાતુર્માસ્ય (ચાતુર્માસ), સોદય
(મૂળ શબ્દનો જ		૪દિ	(ભાઈ કે મોદર), સૌખ્ય.
અર્થદર્શક-પોતા-	અ	,	દૈવ, દૈવન, બાન્ધવ, પ્રાણ.
નો વિશેષ અર્થ ન	ક	—	બાળક (બાળ), વાલુકા (વાલુ, રેતી),
હોય તેવા પ્રત્યય)	ઘેય	—	નામધેય (નામ)
			ભાગધેય (ભાગ્ય)
(૯) વૃક્ષનાવાચક	તા	—	દેવતા
કે ઉત્કર્ષવાચક	તર-તમ	—	પ્રિયતર (વધારે વહાલું)
	દૈયન્-દૃષ્ટ	આદિ સ્વરનો	પ્રિયતમ (સોથી વહાલું)
		અથ, અંત્ય	શ્રેયસ્ (વધારે સારું)
		સ્વરનો સોપ	શ્રેષ્ઠ (સોથી સારું)
			પ્રેયસ્ (વધારે પ્રિય)
			જ્યેષ્ઠ (સોથી મોટું)
(૧૦) લઘુતા,	ક	—	અશ્વક (ખરાબ, નકામો ઘોડો)
અનુકંપા કે			પુત્રક (ખિચારો, દવાપાત્ર પુત્ર)
તિરસ્કારવાચક			નાટિકા (નાનું નાટક)
	ર		કુટીર
	તર	—	વત્સતર (વાછરકું)
(૧૧) હૃદય-	વત્સ		હૃદયકલ્પ (હૃદય યત્નામાં સહેજ
ન્યૂનતાવાચક-			ન્યૂન, અપૂર્ણ)

(થોડી, કંઈક અપૂર્ણતા દર્શાવનાર)	પ્રાય	—	મૃતપ્રાય (મરવામાં સંદેગ બાકી), નષ્ટપ્રાય.
(૧૨) અદ્વૈતાવાચક (સર્વનામમાંથી વિશેષણ બનાવે છે.)	ચિત્ત અપિ	— —	કિચિત્ (કંઈ થયું) કિમપિ (કંઈ થયું)
(૧૩) સ્થળવાચક— (સર્વનામમાંથી અવ્યય બનાવે છે.)	ત્ર	—	સર્વત્ર, અત્ર, તત્ર.
(૧૪) રીતિવાચક— (સર્વનામમાંથી અવ્યય બનાવે છે.)	યા યા યા:	— — —	યથા, અર્થયા, અન્યથા. અનેકથા (અનેક રીતે), દ્વિધા. બહુશઃ, અનેકશઃ
(૧૫) કાલવાચક— (સર્વનામમાંથી અવ્યય બનાવે છે.)	દા	—	યદા, સર્વદા, એકદા.
(૧૬) સાધન કે કરણવાચક—(નામ કે સર્વનામમાંથી અવ્યય બનાવે છે.)	તસ્	—	યત્નતઃ, અર્થતઃ, સ્વતઃ
(૧૭) સંબંધવાચક— (અવ્યય ઉપરથી વિશેષણ બનાવે છે.)	તન ઈન્	— —	ચિરંતન (ચિરકાલીન), પુરાતન. સનાતન, ઘ્વસ્તન, નૂતન. પ્રાચીન (પહેલાના કાળનું), અર્વાચીન, સમીચીન.

તદ્વિત રૂપે પ્રયોજતા કેટલાક તત્સમ શબ્દો

કેટલાક તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગ તદ્વિત પ્રત્યયો જેવો થાય છે. એ શબ્દોનો સ્વતંત્ર પ્રયોગ લાગ્યે જ થાય છે. ઘણુંખરું એ સમાસના પૂર્વ કે ઉત્તર પદ રૂપે જ આવે છે અને એમની સાથે સમાસ પામેલા મુખ્ય શબ્દના અર્થમાં વિશેષતા આણે છે. એ શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે—

અધીન—તાબે-આત્તાધીન, સ્વાધીન, પરાધીન.

અંકિત—ચિહ્નિત-આશાંકિત, રનેહાંકિત.

અંતર—અન્ય-આમાંતર, રૂપાંતર, દેશાંતર.

અન્યિત—યુક્ત-દુઃઆન્યિત, લયાન્યિત.

અતીત—પર, દૂર મયેહું-કલ્પનાતીત, કાલાતીત.

અભિમુખ—પ્રતિ, તરફ-પૂર્વાભિમુખ, મરણાભિમુખ.

અર્થા—છટ્ટાપાળો-વિદ્યાર્થી, ધનાર્થી.

અહુ—યોગ્ય-પૂજાહુ, માનાહુ, પૂજનાહુ.

આકાન્ત—મરન-અયાકાન્ત, દુઃખાકાન્ત.

આતુર—ઉત્સુક-ચિંતાતુર, કામાતુર.

આકુલ—વ્યાકુલ, ગમરાયેલો-અયાકુલ, ચિંતાકુલ.

આપત્તિ—ઘટના-છટ્ટાપત્તિ, અર્થાપત્તિ.

આપજ્ઞ—યુક્ત-દુઃખાપજ્ઞ.

આવહુ—લાવનાર, ઉત્પન્ન કરનાર-સુખાવહુ, હિતાવહુ.

આર્ત—પીડિત-શોકાર્ત, તૃષાર્ત, દુઃખાર્ત.

આરોપ—આરોપણ કરવું તે-દોષારોપ, મિથ્યારોપ.

આરપદ—પાવ-લજ્જાપદ, શંકારપદ, લાસ્યારપદ.

આઠ્ય—પૂર્ણ-અલાઠ્ય, ધનાઠ્ય, ગુણાઠ્ય.

ધપણા—ઠગા, અભિલાષા-વિત્તેષણા, પુત્રેષણા, લોભેષણા.

ઉત્તર—પર, બીચું-સોડોત્તર.

ઉન્મુખ—સમીપ-વિજયોન્મુખ, મરણોન્મુખ.

કર—કરે તેવું-હિતકર, દુઃખકર, શ્રેયસ્કર, પ્રસાકર.

કાર—કરનાર-ગ્રંથકાર, સુવર્ણકાર, કુંલકાર.

કાલીન—સમયનું-પૂર્ણકાલીન, સમકાલીન, ઉત્તરકાલીન.

ગત—પડેલું, ગયેલું-મનોગત, દલિત, મનવૈભવ, મતપ્રાપ્ત.

ગમ્ય—જણાય તેવું, જ્ઞેય-પ્રવાસગમ્ય, બુદ્ધિગમ્ય.

અસ્ત—મળેલું-વ્યાધિઅસ્ત, ચિન્તાઅસ્ત.

અયુત—પડેલું, બ્રહ્મ થયેલું-પદઅયુત, ધર્મઅયુત.

જન્ય—ઉદ્ભવેલું-સ્પર્શજન્ય, અજ્ઞાનજન્ય.

જીવી—વડે જીવતું-ધનજીવી, રૂપજીવી, શ્રમજીવી.

દર્શી—જ્ઞેતા-મુક્તદર્શી, દીર્ઘદર્શી.

દ્વ—આપનાર-સુખદ, દુઃખદ, જલદ.

દાયી—આપનાર-કલ્યાણદાયી, મોક્ષદાયી.

ધર—ધારણ કરનાર-જલધર, પયોધર, શઙ્ગધર.

નિષ્ઠ—પરાયણ-કર્મનિષ્ઠ, ધર્મનિષ્ઠ.

પર—પરાયણ, તરફ વૃત્તિવાળો-સ્વાર્થપર, તત્પર.

પરાયણ—મમ-ભક્તિપરાયણ, ધર્મપરાયણ, સ્વાર્થપરાયણ.

બાહ્ય—બહારનું, વિરુદ્ધ-ધર્મબાહ્ય, ભતિયાલ.

ભાવ—મંત્રધ, વૃત્તિ-સ્થાવીભાવ, બાલભાવ, બંધુભાવ, કાર્યકારણભાવ.

ભૂત—જેવું બનેલું-અંતઃભૂત, નિમિત્તભૂત, પ્રમાણભૂત.

માત્ર—કેવળ-ક્ષણમાત્ર, લેશમાત્ર, નિમિત્તમાત્ર.

લબ્ધ—પ્રાપ્ત-લબ્ધપ્રતિષ્ઠ.

શત્રુ—દુશ્મન, વિરોધી-શાનશત્રુ, હિતશત્રુ.

શીલ—સ્વભાવવાળો-સહનશીલ, દાનશીલ, અધ્યયનશીલ.

શૂન્ય—વિનાનો-બુદ્ધિશૂન્ય, જ્ઞાનશૂન્ય.

સાધ્ય—પ્રાપ્ય-કષ્ટસાધ્ય, ચતનસાધ્ય.

સ્થ—રહેલું, વસેલું-ધ્યાનસ્થ, સ્વર્ગસ્થ.

હીન—વિનાનું-વિદ્યાહીન, જ્ઞાનહીન, મતિહીન.

તત્સમ કે સંસ્કૃત કૃત પ્રત્યયો

કૃત પ્રત્યય—જે પ્રત્યયો ધાતુને લાગે છે તેમને કૃત પ્રત્યય કહે છે. 'કૃત' એટલે 'કૃ' આદિ (ક્રિયાવાચક પ્રદો) ને લાગતા. આ પ્રત્યયો લાગવાથી ધાતુનાં નામ અને વિશેષણ બને છે. આપણે કૃદંતના

પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે જેને અંતે કૃત-પ્રત્યયો હોય છે તેમને કૃદંત કહે છે. એ જ કૃત પ્રત્યયોની અહીં ચર્ચા કરીએ. નીચેના તત્સમ કૃત-પ્રત્યયો ગુજરાતીમાં ધણા પ્રચલિત છે.

કૃત પ્રત્યય	કૃત પ્રત્યયનો અર્થ	કૃત પ્રત્યયને યોગે ધાતુમાં થતા ફેરફાર	દાખલા
(૧) જ	કર્તાવાચક-કરનાર, કર્તા એ અર્થમાં (સામાન્ય નામ છે.)	ધાતુના અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે. પ્રત્યય વિ કારક છે.	જુદ-જોર, સપ્-સપ્. ક-લખંકર, દિવાકર, વિકાર (પ્રેરક) વદ્-સંવાદ, વિવાદ (પ્રેરક) ધમ્-વિશ્રામ (પ્રેરક)
(૨) અરુ	"	અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય 'અ' ની વૃદ્ધિ થાય છે.	ની-નાયક, ગૈ-ગાયક. ક-કારક. પચ્-પાયક.
(૩) અન	"	અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.	રમ્-રમણ. મન્દ-મન્દન. વિમુચ્-વિમોચન.
(૪) ઇન્	"	"	ત્યજ્-ત્યાગી. યુજ્-યોગી. સયમ્-સંયમી.
(૫) ત્	"	"	ક-કર્તા. મૃ-ભર્તા. ની-નેતા. સજ્-સપ્તા. વજ્-વક્તા.
(૬) ડ		અવિકારક	મિલ્-લિપ્તુ ઇપ્-ખપ્તુ, હિતેન્ધુ.
(૭) અન કરણવાચક કે સાધનવાચક	અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.		ચર્-ચરણ (જેનાથી ચલાય છે તે, પત્ર.) વદ્-વદન. ક-કરણ. શી-શયન.

(૮) જ	કરણ્યાયક કે સાધનવાયક	„	ની-નેવ. ધુ-ધોવ. પા-પાવ. જસ-ચઘ.
(૯) ઝ	ક્રિયાવાયક કે ભાવવાયક	વિકારક-અંત્ય સ્વર અને ઉર્ધ્વાત્ય ઋસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.	ની-નય, વિનય. મૂ-સંભવ, પ્રભવ. સ્મૃ-સ્મર. દિવ્-દેવ.
(૧૦) ઞ	„	„	સપ્તરીક-સ્પષ્ટરીકરણ. અપહ-અપહરણ. રક્ષ-રક્ષણ. મૃ-મરણ. મુજ્-મોજન. શી-શયન. ઘટ્-ઘટન, ઘટના (નારીમતિ)
(૧૧) ણ	„	અવિકારક-ધાતુ માં ફેરફાર થતો નથી.	રચ્-રચન, રચના (નારીમતિ) હપ્-ધમ્હા. સ્પૃહ્-સ્પૃહા. કચ્-કયા. પૂજ્-પૂજા.
(૧૨) તિ	„	„	કૃ-કૃતિ. ની-નીતિ. ગમ્-મતિ. મન્-મતિ (અંત્ય મ્ અને ન્ નો લોપ થાય છે.) ઐ-ઐશાનિ. હા-હાનિ. (તિ નો નિ થયો છે.) વચ્-વૈકિત. યજ્-યજ્ઞિ. (વ્ અને ય્ નું સંપ્રયારણ) દક્ષ્-દક્ષિ. સૃજ્-સૃષ્ટિ.
(૧૩) ણ	„	„	યત્-યતન. સ્વપ્-સ્વપ્ન. પ્રચ્-પ્રશ. યજ્-યજ્ઞ.
(૧૪) યા	„	„	વિદ્-વિદ્યા. કૃ-ક્રિયા. વર્-પરિચર્યા, દિનચર્યા.

(૧૫) ઇષ્ટ	શીલવાચક કે સ્વભાવવાચક (વિશેષણ)	વિકારક-અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો શુષ્ક થાય છે.	સહ-સહિષ્ણુ વૃષ્-વર્ધિષ્ણુ.
(૧૬) ઊર	શીલવાચક કે	અવિકારક	માસ-ભાસુર. મંજ-મંજુર.
(૧૭) ર	સ્વભાવવાચક	"	નમ્-નમ્ર. હિસુ-હિંચ.
(૧૮) વર	(વિશેષણ)	"	સ્થા-સ્થાવર. નજ્-નજર.
(૧૯)	અનીય		ફૂ-ફૂંધર. માસુ-ભાસુર.
	વિધિવાચક- (વિશેષણરૂપનું વિધ્યર્થકૃદંત)	વિકારક-અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો શુષ્ક થાય છે.	કુ-કરણીય. સાચર-આચરણીય. ચન્-વંદનીય. સ્મ-સ્મરણીય.
(૨૦) તબ્બ	"	"	કુ-કર્તવ્ય હ-હર્તવ્ય. ચન્-ચક્રતવ્ય
(૨૧) ય	"	વિકારક-અંત્ય અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વ સ્વરની વૃદ્ધિ	કુ-કાર્ય. હ-હાર્ય. ત્યજ-ત્યાજ્ય.
(૨૨) માન	વર્તમાનકાળ- વાચક (વિશે ષણરૂપનું વર્ત માનકૃદંત	વિકારક-અંત્ય સ્વર અને ઉપાંત્ય હ્રસ્વસ્વરનો શુષ્ક.	પ્રત્ય-પ્રવર્તમાન. વિદ્-વિષમાન (કર્મણિ) ગમ્-ગમ્યમાન (")
(૨૩) ત	ભૂતકાળવાચક (વિશેષણરૂપનું ભૂતકૃદંત બનાવે છે.)	અવિકારક	ગમ્-ગત. નમ્-નત. ગુહ-ગૃહ. વન્-ઉકત. સિધ્-સિદ્ધ. સિદ્-ખિન્ન (તને બદલે દુને યોગે ન પ્રત્યય). સી-સીન.

તદ્ભવ કે ગુજરાતી તદ્દિત પ્રત્યયો

(૧) ભાવવાચક પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો વિશેષણને લાગવાથી ભાવવાચક કે ક્રિયાવાચક નામ બને છે.

આઈ—મોટાઈ, ગરીબાઈ, પહેળાઈ.

આશ—ખારાશ, ખટાશ, કંકવાશ.

આણુ—લ'ખાણુ, ટૂંકાણુ, જીંયાણુ.

ઈ—છોકરવાદી, હોશિયારી, ખાનદાની.

પ કે પો—સારપ, જીણપ, ભોંઠપ, અધાપો, રંડાપો.

પણ કે પણું—મોટપણ, ઘડપણ, પહેળપણ, ગરીબપણું.

મ—નાનમ, મોટમ.

વટ—સાચવટ, ધરવટ.

(૨) સ્વામિત્વવાચક* પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો વિશેષણ+ બનાવે છે.

આળ—રીસાળ, શરમાળ, કેનાળ.

આળું કે વાળું—છાગાળો રૂપાળો, લટકાળો, ગુણવાળો.

ધઈ—રસીકું, કોઢીકું, ઝેરીલો, નાતીલો.

મંત કે વંત—શ્રીમંત, ધીમંત, યાનવંત, લક્ષ્મીવંત.

(૩) લઘુતાવાચક કે લાલિત્યવાચક કે સ્વાર્થવાચક પ્રત્યયો—નીચેના પ્રત્યયો ધણુંખરું લઘુતા, લાલિત્ય કે નાનાપણું બતાવે છે; પરંતુ કોઈ વાર ક્રામજતા, વહોલ કે તિરસ્કાર પણ બતાવે છે. કોઈ વાર તેમનો ખાસ અર્થ હોતો નથી; પરંતુ તે સ્વાર્થ (પોતાના જ અર્થમાં—અર્થમાં ઉમેરો કર્યા વિના) લાગેલા હોય છે.

ઓ-ઈ-ઉ—ખામણો (તિરસ્કારવાચક), ધડિયું (નાનો ઘડો), સાસરી (સ્વાર્થ), સરવરિયું (લઘુતાવાચક).

* વાળું, સુક્રા જે અર્થવાળા.

+ કેટલીક વાર આ વિશેષણો નામ રૂપે પ્રયોજાયેલાં હોય છે. જેમકે. શ્રીમંતોને પેસાની થરવા નથી હોતી.

કું—ગ્રામકું, મુખકું (સ્વાર્થ), વેલડી, દીવડી (લઘુતા કે લાસિત્ય-વાચક), બાલકું, લાડડી, (વાત્સલ્યવાચક) છોકરડા, ઠાકરડા, (તિરસ્કારવાચક), રાતડી, ઊંઘડો (સ્વાર્થ).

હું—મૃગહું, ખેડહું, ઘોડહી, પાટલો.

પું—આડપું, લાડવો.

કેટલીક વખત આવા લઘુતાવાચક પ્રત્યયો કોમળતા કે લાસિત્ય આણવાને માટે ખેવડાય છે. જેમકે, સેજલડી, આંખલડી, વાંસલડી, સાહેલડી, કોયલડી, પાતળિયો, વાટલડી, બાલુડાં, એકલડા, ઇત્યાદિ. આવા શબ્દો કવિતામાં વિશેષ વપરાય છે અને તેથી અમુક પ્રમાણમાં કાવ્યમાં માધુર્ય, માર્દવ, કોમળતા સાધી શકાય છે. જેમકે,

“ભૂપ મેં દીડી ગયધેલડી, સખી મે મધ્ય જીલી અસખેલડી;
કદળારમંભ જુગલ સાહેલડી, વચ્ચે વેદલી કનકની વેલડી.”

(નળાખ્યાન-કડવું ૧૫)

(૪) ટુલનાવાચક પ્રત્યય—એરુ-અએરુ-મેધિરુ.

તદભવ કે શુજરાતી કૃત પ્રત્યયો

(૧) કર્તૃવાચક પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો કર્તાના અર્થનું સામાન્ય નામ બનાવે છે.

આરો—હુટારો, સખવારો, વણખરો.

ઐયો—ગવૈયો, બજવૈયો, ભવિયો.

આડી—ખેલાડી.

નારો—બોલનારો, નાયનારો, ઇત્યાદિ.

(૨) કરણવાચક પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો કરણવાચક કે સાધન-વાચક નામ બનાવે છે.

આણુ—પલાણુ.

છું-છી-છો—ગળણું, વસોણું, ચાળણી, ગળણી, ખાંડણી, વીધણું, વીંજણો.

ડી—સારડી.

(૩) લાવવાચક પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો લાવવાચક નામ બનાવે છે.

આક—ખેડકીડક, આવકમ્બક.

આણુ—આણી—આણું—ચણણ, વણણ, ઘણણી, કરણી, માગણી, દેણું, લેણું, દળણ.

આઈ—હડાઈ, ચડાઈ, લખાઈ.

આટ—ગભરાટ, ચળકાટ, મલકાટ.

આણુ—વેચાણ, લખાણ, મંડાણ.

આપ—મેળાપ.

આમણુ—શિખામણ, દળામણ, વિજ્ઞામણ.

આવ—દેખાવ, દોળાવ.

આવડ—ખનાવડ, સળવડ, ફાવડ.

ઈ—ખોલી.

કી—કે—ફૂંખી, ફૂંકો.

ણક—ચર્તણક, નિમણક.

ત—રમત, લખત, ભરત.

તરે—મણતર, ચણતર.

તી—ચડતી, પડતી.

વાડ—મંદવાડ, ગંદવાડ.

(૪) શીલવાચક પ્રત્યયો—આ પ્રત્યયો શીલવાચક—રવભાવ

વાચક વિશેષણ બનાવે છે.

આઉ—ઉડાઉ, ચડાઉ, ટકાઉ.

આળ—ખર્ચાળ.

કણું—વડકણું, લકકણું, ખોલકણું.

વરું—ખાવરું.

નોંધ—આ ઉપરાંત કૃદંતના પ્રત્યયોનો પણ કૃત્ પ્રત્યયોમાં જ સમાવેશ થાય છે. કૃદંતપ્રત્યયો ધાતુમાંથી વિશેષણ બનાવે છે. કૃદંતોની સવિસ્તર ચર્ચા આગળનાં પુસ્તકોમાં કરી છે.

ફારસી—અરબી* પ્રત્યયો

નામવિશેષણાદિકને લગતા પ્રત્યયો (તત્ત્વિત)

આ—‘વાળું’-દાના (ગાની)

આના—‘ને માટેનું’ ‘ને લગતું’-વિશેષણ બનાવે છે -નજનાણા, સાંભિલાણા.

આખાઈ—વસાવેલું, રચણ-ઔરગાનાઈ, અમદાવાઈ, દોલતાનાઈ

ઈ—‘નું’ મમવચાયક-વિશેષણ બનાવે છે શહેરી, અરબી, હિંદી, હસનાઈ.

ઈ—આવનાયક-વિશેષણ ઉપરથી આવવાયક નામ બનાવે છે નેક-નેકી,
ખૂન-ખૂબી, દોસ્ત-દોસ્તી, ફકીર-ફકીરી, ખાદશાહી, સોદાગરી

ખાના—રથના-કારખાના, દોલતખાના, હમામખાના.

ગી—આવનાયક-વિશેષણ પરથી નામ બનાવે છે -તાજગી (તાજૂ-
તાજુ), બંદગી, ખફગી.

ગીરી—આવનાયક-ગુલામગીરી, સોદાગીરી

ચા—લઘુતાવાચક-ગાલીચો (ગાલી-ગતરજી), બગીચો

ચી—‘ના ધધાવળો’-મશાલચી, તોપચી, પખાલચી

જાર—રથગવાચક-ગુલજાર.

દાન—રથગવાચક-ગુલદાન, કનમદાન

દાર—સ્વામિત્વવાચક-‘વાળું’ એ અર્થમાં-દુકાનદાર, જમીનદાર, ઇનામદાર.

નવીસ—સેખક, લખનાર-ચિત્રનીસ (ચિત્રીનવીસ), મદદનીશ, ફકન-મ.

નામા—લખાણ-ફકમનામું, શાહનામું, ખાદશાહનામું.

બીન—‘દર્શક, જોનાર’-દૂરબીન

મંદ—‘વાળું’-સ્વામિત્વવાચક-અક્કલમંદ, દોલતમંદ, દાનેશમંદ

પાર—, , —ગુખ-પાર

વાન-ખાન—, , ખાનખાન, મિજખાન, મહેરખાન

વર-વાર—‘વાળું’-અનવર, જોરાવર; ઉમેદવાર, તકમીરવાર

શાહ-શાહી—આવનાયક-નિઝામશાહ; બાગશાહી

સ્તાન—રથગવાચક-હિંદુસ્તાન, અરબસ્તાન.

* અહીં ફારસી-અરબી શબ્દો ગુજરાતીમાં વપરાય છે તેવા સ્વરૂપમાં આપ્યા છે અર્થાત્, તેમની જોડણી ગુજરાતીમાં વપરાય છે તે સ્વરૂપની રાખી છે.

૬૦૬ સમાસ

લક્ષણ—૬૦૬ એટલે યુગ્મ કે જોડકું. જેમ જોડકું બે સમાન વસ્તુઓનું બનેલું હોય છે તેમ ૬૦૬ બે કે વધારે સમાન પદોનું બનેલું હોય છે. ૬૦૬નાં પદોમાં એક પ્રધાન અને બીજું 'ત્રીજું' એમ હોતું નથી. ૬૦૬નાં પદો 'અને' 'તથા' જેવા સમુચ્ચયવાચક અન્યથથી જોડાયેલાં હોય છે. જેમકે, રામલક્ષ્મણ (રામ અને લક્ષ્મણ), શાકબાજી (શાક અને બાજી), મનવચનકર્મ (મન અને વચન અને કર્મ). આ પ્રમાણે વચમાં 'અને' વગેરે પદોના પરસ્પર મંમંધ દર્શાવવાને વિમ્બલ કરવો કહે છે.

ઈતરેતર ૬૦૬—૬૦૬ના ત્રણ મુખ્ય પ્રકાર છે : (૧) ઈતરેતર ૬૦૬ (આને માત્ર ૬૦૬ કહીએ તો નહીં સકે), (૨) સમાહાર ૬૦૬, અને (૩) વૈકલ્પિક ૬૦૬. જેમાં સર્વ પદો સમાન કક્ષામાં છે અને સમગ્ર સમાસમાંથી બહુવચનનો અર્થ નીકળે છે તેને ઈતરેતર ૬૦૬ (અથવા માત્ર '૬૦૬') કહે છે જેમકે, માખાપ, લાઈબ્રેન, સ્ત્રી-પુરુષ, ગોળંધાણી, એકવીસ, સત્તાવીસ, રામલક્ષ્મણ, શ્રીમાજીન, ઈત્યાદિ 'તેનાં માખાપ ગરીબ છે.' તમે કેટલાં લાઈબ્રેન હો ? (બંને સમાસ બહુવચનમાં છે.)

સમાહાર ૬૦૬—જેમાં બધાં પદોનો છૂટો અર્થ ગ્રીષ્મ બની રહે અને સમાસમાંથી આખા સમૂહ (સમાહાર=સમૂહ) કે સમુદાયનો અર્થ નીકળે તેને સમાહાર ૬૦૬ કહે છે. આવા સમાસોમાં એકવચનનો અર્થ રહેતો હોય છે. જેમકે, બેરિમ્બેગ, પાણિપાદ, જીંજેસ, લામા-લામા, બલાગલ, બૂલચૂક, વરસાદપાણી, શાકબાજી, ઈત્યાદિ.

અહીં લોકોની આવગળ પણી છે

બૂલચૂક લેવીદેવી.

આ બંને સમાસ એકવચનમાં છે.

વૈકલ્પિક ૬૦૬—જેમાં બે પદો વચ્ચે વિકલ્પ છે—એક પદનો અર્થ છે કે બીજા પદનો તે નક્કી નથી—તેને વૈકલ્પિક કહે

જેમકે, પાંચસાત, (પાંચ કે સાત), વીસપચીસ (વીસ કે પચીસ).

સામાન્ય રીતે દ્વંદ્વ સમાસ નામ તરીકે વપરાય છે, છતાં 'દિનરાત' 'માસોમાસ' 'વરસોવરસ' એ સમાસો કાળવાચક ક્રિયાવિશેષણના અર્થ દર્શાવે છે એ નોંધવાલાયક છે. કેટલાક સમાસોમાં એક જ પદના અર્થ નીકળે છે, બીજાનો અર્થ ધસારાથી હુમ થયેલો હોય છે. જેમકે, 'રીતરિવાજ' 'ધંતરમંતર' 'ધરેલુંગાડું' 'વાટાઘાટ' 'પૈસાટકા' ઇત્યાદિ. ૨૧. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ આવા સમાસોને અર્થના એકશેષ (એ પદના બે અર્થમાંથી એક જ શેષ રહેલો તે) ના ઉદાહરણ તરીકે ગણાવે છે.

તત્પુરુષ સમાસ

લક્ષણ—જે સમાસમાં પૂર્વ (આગળનું) પદ ઉત્તર (પાછળના) પદ સાથે ઠાઠ પણ વિભક્તિના મંગલધર્મી જોડાયેલું હોય છે તેને તત્પુરુષ સમાસ કહે છે. 'તત્પુરુષ' શબ્દનો અર્થ 'તસ્ય પુરુષઃ'— 'તેનો માણસ' એવો થાય છે. એમાં બે પદો પછીમંગલધર્મી જોડાયેલાં છે, એટલે એ શબ્દ કે મંદા પણ તત્પુરુષ સમાસનો જ દાખલો છે.

તત્પુરુષમાં પહેલું પદ ગ્રીષ્મ હોય છે અને પછીનું પદ પ્રધાન હોય છે. વાક્યનો અન્યથ પછીના પદ સાથે—ઉત્તરપદ સાથે હોય છે. તત્પુરુષના પ્રકારોનું નીચે ક્રમશઃ વિવરણ કરું છે.

દ્વિતીયા તત્પુરુષ—જેમાં પૂર્વપદ પછીના પદ સાથે દ્વિતીયા વિભક્તિના મંગલધર્મી જોડાયું હોય, એવા સમાસને દ્વિતીયા તત્પુરુષ કહે છે. દાખલા—કલ્પનાતીત (કલ્પનાને ઓળંગી ગયેલું, કલ્પનાથી પર), કૃષ્ણાશ્રિત (સુખને આપન-પ્રાપ્ત, થયેલું) ઇત્યાદિ.

નોંધ—આશ્રિત કે શ્રિત, અતીત, ગત, આપન, પ્રાપ્ત ઇત્યાદિ જેના ઉત્તરપદમાં હોય, તેવા સમાસો દ્વિતીયા તત્પુરુષ કહેવાય છે.

• પ્રથમા સિવાયના જ ને પદો પ્રથમામાં હોય ત્યારે 'કર્મધારય' સમાસ બને, જે તત્પુરુષનો જ એક ખાસ પ્રકાર છે. તેનાં લક્ષણ સંબંધે આગળ વિવેચન કરીશું.

તૃતીયા તત્પુરુષ—એમાં પૂર્વપદ પછીના પદ સાથે તૃતીયાના સંગ્રામથી જોડાયેલું હોય છે. દાખલા—અર્ધર્થયુક્ત, માતૃસદશ, પિતૃસમ, ધનાઢ્ય, દ્યાર્, રસયુક્ત, ગુણમંપન્ન, પ્રેમાતુર, રસપૂર્ણ, ઈશ્વરદત્ત, કષ્ટસામ્ય, ભક્તિવશ, મનઃકલ્પિત, દર્શિવડાં, ઇત્યાદિ.

નોંધ—યુત, યુક્ત, સદશ, વૃદ્ધ, સમ, મંપન્ન, આતુર, પૂર્ણ, આઢ્ય, વશ, સામ્ય, દત્ત, હીન, વગેરે ઉત્તરપદમાં હોય તો તૃતીયા તત્પુરુષ સમાસ બને છે.

ચતુર્થી તત્પુરુષ—પૂર્વપદ ચતુર્થીમાં હોય એવા સમાસને ચતુર્થી તત્પુરુષ કહે છે. દાખલા—દ્વિભયે (દ્વિજેને અર્થે—માટે), કાકળલિ (કાગડાને માટેનો બલિ), જનહિત.

નોંધ—‘બલિ’ ‘હિત’ અને માટેના અર્થમાં ‘અર્થ’ એ શબ્દો ઉત્તરપદમાં હોય તો ચતુર્થી તત્પુરુષ સમાસ બને છે.

પંચમી તત્પુરુષ—પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદ વચ્ચે પંચમીનો મંબધ હોય તેવા સમાસને પંચમી તત્પુરુષ કહે છે. દાખલા—ચોરભય, (ચોરોથી ભય), ભયભીત, ભયતરત, ઋણ્યુક્ત (ઋણથી યુક્ત, છૂટા), રવન્-પતિત, પદ્મયુત, અતિભ્રષ્ટ (અતિથી ભ્રષ્ટ, પડેલા), ભવતારણ્ય, ગર્ભ-શ્રીમંત, બ્રાહ્મણેતર (બ્રાહ્મણથી ગુદા, લિન્ન), ઉત્તરોત્તર (ઉત્તરથી ઉત્તર, આગળ ને આગળ, એક પછી એક).

નોંધ—ઉત્તરપદ અપાદાન કે વિચોગ સ્થવતું હોય અથવા ઉત્તરપદમાં ‘ભીત’ ‘તરત’ વગેરે ભયના અર્થવાળાં કૃદંત હોય -કે, ઉત્તરપદમાં ‘ઈતર’ લિન્ન’ જેવા શબ્દો હોય તો પંચમી તત્પુરુષ સમાસ બને છે.

પઠ્ઠી તત્પુરુષ—પૂર્વપદનો ઉત્તરપદ સાથે છઠ્ઠો વિલકિતનો સંગ્રામ હોય એવા સમાસને ષષ્ઠી તત્પુરુષ કહે છે. તત્પુરુષના બધા પ્રકારોમાં ષષ્ઠી તત્પુરુષનો પ્રકાર સૌથી મોટો છે. ‘તત્પુરુષ’ એ સંદા પશ્ય બેંતે ષષ્ઠી તત્પુરુષનો જ દાખલો છે. ષષ્ઠી તત્પુરુષમાં જ બંને પદ નામ હોય છે. બાકીના પ્રકારોમાં ઉત્તરપદ ધર્ણ્યબરુ વિશેષણ કે કૃદંત હોય છે.

દાખલા—દેવલય, ગૌશાળા, દેશગૃહ, સ્વદેશ, સ્વચ્છંદ, ગણપતિ (ગણોનો સ્વામી), મનમાનતું, હમરાજો, રાજહંસ (હંસોનો રાજ), રાજમાર્ગ (માર્ગનો રાજ-છેલ્લા ભેમાં ઉત્તરપદ પહેલું આપ્યું છે), વિદ્યાભ્યાસ, દેવભક્તિ.

સસમી તત્પુરુષ—પૂર્વપદ પછીના પદ સાથે સસમી વિભક્તિના સંજ્ઞાપદથી જોડાયેલું હોય તો સસમી તત્પુરુષ સમાસ બને છે. જેમકે, સંગીતકુશળ, ઈશ્વરાધીન (ઈશ્વરને વિશે અધીન), પુરુષગ્રેષ્ઠ, દાનવીર, મુદ્ધયાત્રુપ, વનભોજન, સમયચૂચક, સ્વર્ગવાસ, માતૃસહ, ધરજમાર્ધ.

એકદેશી સમાસ—જેમાં પૂર્વપદ ઉત્તરપદનો એકદેશ, ભાગ, અવયવ, અંશ દર્શાવે છે તેને એકદેશી સમાસ કહે છે. તે યશી તત્પુરુષનો જ એક ઉપપ્રકાર ગણાય.

દાખલા—મધ્યાહ્ન (અહન-દિવસનો મધ્ય ભાગ), પૂર્વાહ્ન (અહન-નો પૂર્વ ભાગ), પૂર્વરાત્ર (રાત્રિ-રાતનો પહેલો ભાગ). આમાં ‘અહન’ ‘રાત્ર’ એ આખી વસ્તુ દર્શાવે છે, અને ‘મધ્ય’ ‘પૂર્વ’ વગેરે તેના વિભાગ (એકદેશ) દર્શાવે છે.

અલુક્ તત્પુરુષ સમાસ—સમાસમાં સામાન્ય રીતે છેલ્લા પદને જ જાતિ, વચન, વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે છે, અને પૂર્વપદના પ્રત્યયો સમાસ કયાં પછી લોપ પામે છે; છતાં કેટલાક સમાસોમાં પૂર્વપદના વિભક્તિપ્રત્યય કાયમ રહે છે. પૂર્વપદનો વિભક્તિપ્રત્યય કાયમ રાખનાર તત્પુરુષ સમાસને અલુક્ તત્પુરુષ કહે છે. અલુક્ એટલે અ-નહીં + લુક્-લોપ (સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં ‘લુક્’ સંજ્ઞા લોપ દર્શાવે છે), અર્થાત્, જેમાં (પદોના) વિભક્તિપ્રત્યયોનો લોપ થતો નથી તે સમાસ.

દાખલા—યુધિષ્ઠિર (યુધિ-યુદ્ધમાં-‘યુધ્’ નું ૭ મી એ.વ + રિયર), અગ્રેસર, આત્મનેપદ, વાયરપતિ, કર્તારિપ્રયોગ.

નન્ તત્પુરુષ—જે સમાસમાં પ્રથમ પદ નકારદર્શક ‘અ’ કે ‘અન’ હોય તે નન્ તત્પુરુષ કહેવાય છે. જેમકે, અધર્મ (ધર્મ નહીં) તે, અ-નાય (નાય નહીં તે), અશ્વઘટ્ટ (અન-સંસ્કૃતને

ગુજરાતી 'અણુ' પ્રસય છે.), અનાદર, અનર્થ, અગ્રદા, ઇત્યાદિ. કોઈ કોઈ વાર 'અ' કે 'અન્' ને બદલે નિર્ગેધાર્થ અવ્યય 'ન' પણ પૂર્વપદ તરીકે આવે છે. જેમકે નક્ષત્ર, નાસ્તિક.

પ્રાદિ તત્પુરુષ—પ્ર, પરા વગેરે ઉપસર્જના પ્રકરણમાં ચર્ચેલા ઉપસર્ગો જેના પ્રથમ પદમાં હોય છે તે તત્પુરુષને પ્રાદિ તત્પુરુષ કહે છે. જેમકે, પ્રચાર (પ્ર-પ્રકૃષ્ટ, સરસ; ચાર-સંચાર), સુમધ (સુ-સારી, મધ), કુટેવ (કુ-ખરાબ, ટેવ), ઉત્ક્રાન્તિ, ગેરઆચર, ઈં

ઉપપદ સમાસ

લક્ષણ—નામની સાથે ધાતુ ઉપરથી સાધિત થયેલો શબ્દ જોડાવાથી ઉપપદ સમાસ બને છે. બંને પદ વચ્ચે વિભક્તિ-સંજ્ઞા હોવાથી આ એક પ્રકારનો તત્પુરુષ સમાસ જ છે. દાખલા—

કુંભકાર—કુંભને કરે છે તે (ગૂંજ. કુંભાર)

મંથકાર—મંથને કરે છે—રથે છે તે.

જલદ—જલને આપનાર, વાહણું. સોદાગર—સોદો-વેપાર કરનાર.

મિતભાષી, રપષ્ટવક્તા, કૃતાધ, શુજંગ, સ્વમરઘ, કદરદાન, મદદગાર, ઈં

જે ઉપપદ સમાસમાં પૂર્વપદનો વિભક્તિપ્રત્યય હોવાતો નથી પણ કાયમ રહે છે તેને અલ્પક ઉપપદ સમાસ કહે છે. જેમકે, સરસિજ—(સરસિ-સરસ-સરોવર-માં + જ-જ-મેહું) કમળ. પંકડુલ—પંક, કાદવમાં જ-મેહું-કમળ. ખેચર—આકાશમાં જનાર-પક્ષી.

કર્મધારય સમાસ

લક્ષણ—જે સમાસમાં પૂર્વપદ વિશેષણ હોય અને ઉત્તરપદ નામ હોય તેને કર્મધારય સમાસ કહે છે. પૂર્વપદ નામ હોય પણ એમાં ઉત્તરપદના વિશેષણનો અર્થ હોય તોપણ કર્મધારય સમાસ બને.

જેમાં બંને પદો કર્મ એટલે ક્રિયાને સમાન રીતે ધારણ કરે-તેની સાથે સમાન રીતે સંજ્ઞા રાખે-તે કર્મધારય. અહીં બંને પદો સમાન અધિકરણમાં—એક જ વિભક્તિમાં-હોય છે અને ક્રિયાપદ સાથે સરખો

સંબંધ રાખે છે. 'તત્પુરુષ'નો એક પ્રકારનો વિગ્રહ 'તે પુરુષ' એ અર્થનો થાય છે, તે કર્મધારય સમાસ છે; માટે કર્મધારયને તત્પુરુષનો એક પ્રકાર ગણવામાં આવે છે.

નોંધ—કર્મધારયમાં બંને પદો પ્રથમામાં હોય છે. તત્પુરુષમાં બંને પદો વચ્ચે પ્રથમા સિવાયની અન્ય વિભક્તિનો સંબંધ હોય છે. આ રીતે કર્મધારય અને તત્પુરુષ એકબીજાના પૂરક છે. દાખલા—

વિશેષણપૂર્વપદ—પીતાંગર, મહારાજ, કૃષ્ણપક્ષ, ઉષ્ણોદક.

વિશેષણોત્તરપદ—પુરુષોત્તમ, ગ્રામાંતર, ભાષાંતર, કાર્યવિશેષ.

વિશેષણભયપદ—શ્યામસુંદર, લાલપીણું, દંષ્ટાદંષ્ટ, કૃતાકૃત.

અવ્યયપૂર્વપદ—ભુવાસના, સ્વાગત, કુણ્ડિ.

વિષયપૂર્વપદ—દેવણુદિ (દેવ છે એવી છુદિ, દેવવિષયક છુદિ).

ઉપમાનપૂર્વપદ—ધનસ્થામ, ચંદ્રમુખ, વજ્રદેહ.

ઉપમાનોત્તરપદ—મુખચંદ્ર, વદનકમળ, નરકેસરી.

અવધારણપૂર્વપદ—ભવસાગર, કાવ્યામૃત, ચરણારવિંદ.

ઉપમિત સમાસ—પૂર્વપદ ઉપમિત (જેની સરખામણી થઈ છે તે) એટલે ઉપમેય (સરખાવવાની વસ્તુ) હોય એવા કર્મધારય સમાસને ઉપમિત સમાસ પણ કહે છે.

દાખલા	ઉપમાન	ઉપમેય
પુરુષવ્યાધ—	વ્યાધ	જેવા પુરુષ
રાજર્ષિ—	ઋષિ	જેવા રાજ
મુખકમલ—	કમલ	જેવું મુખ, ઇત્યાદિ.

વિશેષણ સમાસ—જેનાં પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદમાં માત્ર વિશેષણો હોય છે તેને વિશેષણ સમાસ પણ કહે છે. ઉદા—શ્યામસુંદર, લાલપીણું, શીતોષ્ણ, ખારુંખારું, અસ્તવ્યસ્ત, લક્ષ્યાલક્ષ્ય, સાચુંખોટું, ઇં

દ્વિગુ સમાસ—જેમાં પૂર્વપદ મંજ્યાવાચક વિશેષણ હોય તેવા કર્મધારય સમાસને દ્વિગુ સમાસ કહે છે. તેને કેટલાક મંજ્યાપૂર્વપદ

કર્મધારય પથ્ય કહે છે. કેટલીક વાર દ્વિગુ સમાસ સમૂહ (સમાહાર) નો અર્થ બતાવે છે અને એકવચનમાં આવે છે. ઉદાહરણ—

સમાહ—સાત અહનુ-દિવસનો સમૂહ. પંચપાત્ર—પાંચ પાત્રનો સમૂહ. ત્રિભુવન—ત્રણ ભુવનનો સમૂહ. દ્વિગુ—બે ગાયોનો સમૂહ. સપ્તપદી, અષ્ટાધ્યાયી, ચોમાસું, પંચમગ્ધ, પંચવટી, નવરાત્ર, વગેરે.

આ સમાસો સમૂહના અર્થમાં હોવાથી એકવચનમાં છે.

કર્મધારયનાં અનિયમિત ઉદાહરણો—પગમાત્ર (માત્ર પગ), ભાષાન્તર (અન્ય ભાષા), ગ્રામાન્તર (બીજું ગામ), કાપુરુષ.

બહુવ્રીહિ સમાસ

લક્ષણ—જેમાં પૂર્વપદ વિશેષણ હોય, ઉત્તરપદ તેનું વિશેષ્ય (નામ) હોય, અથવા પહેલું પદ નામ હોય પથ્ય વિશેષણની માફક ઉત્તરપદનો વધારો બતાવતું હોય, અને આખો સમાસ અન્ય કોઈ પદના વિશેષણરૂપ હોય, એવા સમાસને બહુવ્રીહિ કહે છે.

બહુવ્રીહિનું સ્વરૂપ આ રીતે કર્મધારયને મળતું છે ખરું, પણ સમગ્ર કર્મધારય સમાસ સ્વતંત્ર નામરૂપ છે (કોઈનું વિશેષણ નથી), ત્યારે સમગ્ર બહુવ્રીહિ સમાસ કોઈ ત્રીજા જ પદના વિશેષણરૂપ છે, એટલે તે બંને વચ્ચે ભેદ છે. નીચેનાં ઉદાહરણોથી એ બંને વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ થાય છે—

કર્મધારય

બહુવ્રીહિ

મહાબાહુ (મોટો હાથ)

મહાબાહુ રાજા (મોટા છે હાથ જેના એવો રાજા)

પીતાંજર (પીળું વસ્ત્ર)

પીતાંજર કૃષ્ણ (પીળાં વસ્ત્રવાળા કૃષ્ણ)

આ ઉપરથી જણાય છે કે એક સમાસરૂપ શબ્દ જે સ્વતંત્ર નામ હોય તો કર્મધારય સમાસ બને છે, અને અન્ય પદના વિશેષણરૂપ હોય તો બહુવ્રીહિ સમાસ બને છે.

બહુવ્રીહિના દાખલા—

ચતુર્થાંગ—ચાર છે હાથ જેના તે (વિષ્ણુ).

અંબક—ત્રણ છે આંખો જેની તે (શિવ).

સ્વયંવર—મતે વરે છે (કન્યા વગેરે) જેમાં તે.

મજગતિ—મજના જેવી ગતિ છે જેની તેવી (સુંદરી).

પ્રાદિ બહુવ્રીહિ—જે બહુવ્રીહિ સમાસમાં આદિ પદ ‘પ્ર’ વગેરે ઉપસર્ગ હોય છે તે પ્રાદિ બહુવ્રીહિ કહેવાય છે. જેમકે,

નિઃશંક (નિર્ગત છે-મયેલી છે-શંકા જેમાંથી તે)

વિમુખ (વિગત-જતું રહ્યું છે-મુખ જેનું તે)

નીરસ, નિર્દય, નિર્જય, નિર્ધન, ઉ-મુખ, કુરપ, કમઅક્કલ.

નોંધ—ઉપસર્ગની માફક પૂર્વપદ પછી પૂર્વપદ તરીકે આવી શકે છે. જેમકે, અંતર્મુખ, ઊર્ધ્વમૂલ, અધઃપતિત, પરાક્રમુખ.

વ્યધિકરણ (અસમાન વિભક્તિવાળો) બહુવ્રીહિ—ઉપરના પ્રકારોના સમાસનાં બંને પદો સમાનાધિકરણ-સમાન વિભક્તિમાં આવેલાં હોય છે. સામાન્ય રીતે બહુવ્રીહિમાં બંને પદોની વિભક્તિ એક જ હોય છે; પરંતુ કેટલાક દાખલાઓમાં બંને પદોની વિભક્તિ જુદી જુદી હોય છે. તેને વ્યધિકરણ (જુદા જુદા અધિકરણ કે વિભક્તિવાળો) બહુવ્રીહિ કહે છે. દાખલા—ચક્રપાણિ (ચક્ર છે હાથમાં જેના તે-વિષ્ણુ), ચન્દ્રશેખર (ચન્દ્ર છે શેખરમાં જેના તે-શિવ), પદ્મનાભ (પદ્મ છે નાભિમાં જેના તે-વિષ્ણુ).

નોંધ—આમ વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિમાં પૂર્વપદ બહુવા પ્રથમામાં અને હિતરપદ સપ્તમીમાં હોય છે.

નમ્ બહુવ્રીહિ—જેનું પૂર્વપદ નકારવાચક હોય છે તે બહુવ્રીહિને નમ્ બહુવ્રીહિ કહે છે. દાખલા—

અનાથ—નથી નાથ-પાલક જેને તે. અદ્વિતીય—નથી દ્વિતીય જેનું,

નખાપો—નથી બાપ જેને તે. જેના જેવું બીજું કશું નથી તેવું.

અતુલ્ય—નથી ઉપમા જેની એવું. અપૂર્વ—નથી પૂર્વ જેનું તે, પૂર્વે ન જોયેલું. અનાદિ, અનંત, નરિકરો, નમાયું, ઇલાદિ.

સહ બહુવ્રીહિ—જેનું પૂર્વપદ ‘સ’ કે ‘સહ’ હોય છે એવો સમાસ

સહ બહુવીહિ ગણ્યા છે. 'સમાન' ને 'સહ' બંનેના ટૂંકા રૂપ તરીકે આ સમાસમાં આદિમાં 'સ' આવે છે. દાખલા—

સકર્મક (કર્મ જેની સાથે છે તેવું-કર્મવાળું), સહકુટુંબ, સહ-પરિવાર કે સપરિવાર, સોદર (સમાન છે ઉદર-ઉત્પત્તિસ્થાન-જેનું તે, ભાઈ), સહોદર (સાથે છે ઉદર-ઉત્પત્તિસ્થાન જેનું તે, ભાઈ).

બહુવ્રીહિના કેટલાક અનિયમિત દાખલા—(૧) ક્રિયા વારંવાર થતી-કર્મવ્યતિહાર-દર્શાવે તેવા શબ્દો વ્યતિહાર બહુવીહિ ગણ્યા છે. જેમકે, મારામારી, ધક્કામુક્કો, લાતંલાતા, લડંલડા, મારંમારા, ઇત્યાદિ.

(૨) કેટલાક બહુવીહિ સમાસને અંતે 'ક' અવ્યય આવે છે. એ કેટલીક વાર અવશ્ય અને કેટલીક વાર વિકલ્પે આવે છે. જેમકે, ભાવકર્તૃક, અનર્થક, સકર્મક, દુઃખપરિણામક (દુઃખ જેનું પરિણામ છે એવું), વિસ્તારપૂર્વક (વિસ્તાર છે પૂર્વે જેમાં તે).

(૩) ઇન્દ્રાદિ-ઇન્દ્ર છે આદિમાં જેના એવા દેવો, ઇત્યાદિ.

અવ્યયીભાવ સમાસ

લક્ષણ—જે સમાસમાં પૂર્વપદ અવ્યય હોય, ઉત્તરપદ નામ હોય, અને આખો સમાસ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય તરીકે વપરાતો હોય તેને અવ્યયીભાવ સમાસ કહે છે.

અવ્યયીભાવ એટલે (સમગ્ર પદનું-સમાસનું) અવ્યય બનવું તે. સમાસનું ઉત્તરપદ અવ્યય નથી છતાં આખો સમાસ અવ્યય બને છે, તેથી આ સમાસને અવ્યયીભાવ કહે છે. દાખલા—

યથાશક્તિ—શક્તિ પ્રમાણે (યથા-જેમ, પ્રમાણે, અનુસાર)

પ્રતિદિન—દરેક દિવસે, રોજરોજ (પ્રતિ-દરેક).

આજન્મ—જન્મથી માંડીને (આ-આરંભીને)

યાવજ્જીવન—જીવન હોય ત્યાં સુધી (યાવજ્-જ્યાં સુધી)

અધ્યાત્મ-આત્મા મેળવી (અધિ-અધિકૃત્ય, લગતું, સંબંધી)

પહેલો સમાસ હેતુવાચક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય છે, બીજો કાલવાચક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય છે, અને બાકીના ચણુ એ રીતે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયોના પ્રકાર છે.

મધ્યમપદ્ધતોપી સમાસ

ઠેટલાક સમાસોમાં મધ્યમપદનો લોપ થયો હોય છે, તેમને મધ્યમ-પદ્ધતોપી સમાસ કહે છે. એ કર્મધારયનો જ એક પ્રકાર છે. ઉ. ત.

કલ્પલતા (કલ્પ—મનોરથ પૂરનાર લતા),

કામધેનુ (કામ—છમ્છા પૂરનાર ધેનુ).

ગજગમના (ગજ જેવી ગતિવાળી સ્ત્રી)

દૂધમાત (દૂધમાં મિશ્રિત કરેલો લાત)

સુપ્સુપ્ સમાસ

જે સમાસ ઉપર ચર્ચા કરેલા કોઈ વર્ગમાં આવી શકતા નથી તે સુપ્સુપ્ સમાસ કહેવાય છે. સુપ્ એ સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં વિભક્તિ-પ્રત્યયોની સંજ્ઞા છે. એક વિભક્તિપ્રત્યયવાળું પદ બીજા વિભક્તિપ્રત્યયવાળા પદ સાથે સમાસ પામે ત્યારે સુપ્સુપ્ સમાસ બને છે. દાખલા—જૂતપૂર્વ (પૂર્વે ધર્મ ગયેલું), દષ્ટપૂર્વ (પૂર્વે જોયેલું), તથા એવા જૂતકૂદંતની સાથે ‘પૂર્વ’નો અન્વય થવાથી બનેલા સમાસો.

નિત્ય અને પારસ્કરાદિ સમાસ

નિત્ય સમાસનો વિગ્રહ સમાસમાં આવેલાં પદોથી થઈ શકેતો નથી. અવ્યયીસાત્ર સમાસો એવા પ્રકારના છે. જેમકે ‘યથાવિધિ’નો વિગ્રહ ‘વિધિને યથા’ કે એવો નહીં થાય, પરંતુ ‘વિધિ ન ઓળંગાય તેવી રીતે’ એવો થશે.

પારસ્કરાદિમાં પ્રથમ પદ પછી ‘સ’ આગમ (વધારાનો, પ્રક્ષિપ્ત) આવે છે. જેમકે, જૃહત્ (વાણી) + પતિ—જૃહરપતિ (તનો લોપ થયો છે), વન+પતિ—વનરપતિ, પાર (દેશનું નામ) + કર—પારસ્કર, પ્રાય (તપ) + ચિત્ત (નિશ્ચય)—પ્રાયશ્ચિત્ત.

ફારસી-અરબી શબ્દના સમાસ

૬૬—અમીરઉમરાવ.

તત્પરુપ—કારખાનું, દવાખાનું, હુકમનામું, અમદાવાદ, હૈદરાબાદ, નૂરમહાલ, હિંદુસ્તાન, કૃષ્ણાન, શાહઅદો, તાંદુરસ્તી, ઇત્યાદિ.

ઉપપદ—સોદાગર, કારીગર, મદદગાર, ખાતખાન, મહેરબાન, દુકાનદાર, જહાંગીર, હરામખોર, દસ્તાવેજ, દુસ્ખીન, પતંગપદ.

કર્મધારય—ખુશખબર, બદનામ, ગેરહાજર, સરપંચ, કમળત.

બહુવ્રીહિ—કમળોર, કમનસીબ, નાપમંદ, બદસિલક, ખૂબસૂરત.

અવ્યયીભાવ—હરૌજ, બેલાશક, ઇત્યાદિ.

સમાસમાં પદોત્તું પ્રાધાન્ય—અર્થદષ્ટિએ સમાસોમાં કયા પદનું વધારે મહત્ત્વ છે તેની નીચે ચર્ચા કરી છે.

૬૬—જને પદ સમાન રીતે પ્રધાન છે. આખાપ, લાઇબ્રેરેન (ભિન્નપદપ્રાધાન્ય).

તત્પરુપ—ઉત્તરપદ પ્રધાન છે. 'રાજકુટુંબ', 'રાજપુરુષ'માં 'કુટુંબ' ને 'પુરુષ' અર્થદષ્ટિએ વધારે મહત્ત્વનાં છે. (ઉત્તરપદપ્રાધાન્ય)

કર્મધારય—વિશેષ કે ઉપમેયપદ પ્રધાન છે. 'ચન્દ્રવદન' 'વદનેન્દુ' જનેમાં 'વદન' જ પ્રધાન છે.

દ્વિચ—આખા સમાસનો એક જ સમૂહવાચક અર્થ નીકળે છે જે પ્રધાન છે.

બહુવ્રીહિ—જને પદથી શુદ્ધ, આખા સમાસના વિશેષ્વરૂપ ત્રીજું જ પદ પ્રધાન છે. 'પીતાંબર'માં પીતાંબરવાળી બ્યક્તિ-કૃષ્ણ, અને 'મહા-બાહુ'માં મહાબાહુવાળો, એ પ્રધાન પદો છે. (અન્યપદપ્રાધાન્ય).

અવ્યયીભાવ—પૂર્વપદ જે અવ્યયવાચક છે તે પ્રધાન છે. યથાવિધિ, યથાશક્તિ, ઇત્યાદિમાં યથા (પૂર્વપદપ્રાધાન્ય)

સમાસનો પ્રયોગ લાપામાં ખૂબ થાય છે. ગદ્યમાં સાધારણ રીતે ૩૬ થયેલા સમાસો વિશેષ વપરાય છે; પરંતુ કવિતામાં તો ઘણા સમાસો ખતાવવામાં આવે છે. ઉપર ચર્ચેલામાંથી ઘણા સમાસો ગદ્યમાં વપરાય છે, અને પદ્યમાં તો ઈચ્છે તેવા સમાસો કવિઓ ખતાવીને મૂકે છે.

પ્રકરણ અગિયારમું

શબ્દસિદ્ધિ : વ્યુત્પત્તિઓ

શબ્દસિદ્ધિના અન્ય સ્વરૂપની ઉપે સમીક્ષા કરીએ. અહિં 'સિદ્ધિ'નો અર્થ 'એક સ્વરૂપમાંથી અન્ય સ્વરૂપમાં પરિવર્તન' એવા સમજવાનો છે.^૧ અર્થાત્, પ્રાચીન ભારતીય આર્યમાંથી મધ્ય ભારતીય આર્ય દ્વારા નૂતન ભારતીય આર્ય ભાષાસ્વરૂપમાં શબ્દનું કેવે ક્રમે રૂપાન્તર-ઉત્ક્રાન્તિ-ચલી ગઈ એ આ પ્રકારના અધ્યયનથી જાણી શકાય છે. શબ્દ-સ્વરૂપના આ પ્રકારના રૂપાન્તરને સામાન્ય રીતે વ્યુત્પત્તિ (etymology) કહે છે.

અહીં સંસ્કૃતમાંથી (જને કવચિત્ વિદેશી ભાષાઓ, કે પ્રાચીન આર્યેતર દેશ્ય ભાષીઓમાંથી) પ્રાકૃતઅપભ્રંશ દ્વારા (કવચિત્ ખારો-ખાર જ) યુગ્મસતીમાં જીતરેલા તદ્દભવ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સંબંધે વિચાર કરીશું. વ્યુત્પત્તિ એટલે વ્યુત્પન્ન થવું, ઉદ્ભવવું તે. વ્યુત્પત્તિવિચારમાં શબ્દનું આદિ કે મૂળ, તેમજ એમાંથી જે વાગ્યાપારો દ્વારા રૂપાન્તર થઈને શબ્દનું અંતિમ અર્વાચીન રૂપ સિદ્ધ થાય છે તે વાગ્યાપારની પ્રક્રિયા, એ બંનેનો વિચાર અભીષ્ટ છે. એમાં વૈદિક યુગની પ્રાચીનતમ ભારતીય આર્ય ભાષા (Old Indo Aryan) માંથી શબ્દરૂપોનું મધ્ય ભારતીય આર્ય (Middle Indo-Aryan) દ્વારા નૂતન ભારતીય આર્ય (New Indo-Aryan) કે અર્વાચીન ભારતીય ભાષાસ્વરૂપમાં કેવી રીતે અવતરણ થયું એ નોંધવાનું હોય છે. પરંતુ, વૈદિક યુગની પ્રાચીનતમ પ્રાકૃતોનું સ્વરૂપ આજે ઉપલબ્ધ નથી, એટલે આપણે શબ્દનું આદિમ કે મૂળ રૂપ સંસ્કૃત, જે આદિમ પ્રાકૃતનું શિષ્ટ રૂપ હોઈ તત્કાલીન પ્રાકૃતની અતિ સમીપ હોવાનો ધણે મંભવ છે તેમાં શોધીએ છીએ;

૧ સદ્. સાક્ષર શ્રી કમળાશંકર ત્રિવેદીએ એમના 'જન્ય વ્યાકરણ'માં સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રને અનુસરીને વ્યુત્પત્તિ માટે આ ('શબ્દસિદ્ધિ') સંજ્ઞા યોજી છે.

પછી એ મૂળ રૂપનાં પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ (મધ્ય ભારતીય આર્ય) રૂપો નોંધીએ છીએ, અને છેવટે જરૂર પડે તો વચ્ચે અવાન્તરરૂપ (અન્તરાલ ભાષાસ્વરૂપનાં) રૂપો આપીને અર્વાચીન ગુજરાતી શબ્દરૂપ દર્શાવીએ છીએ. પરંતુ: તો વ્યુત્પત્તિમાં વૈદિક યુગની પ્રાચીન ભારતીય આર્ય > શિલા-લેખોની પ્રાચીન પ્રાકૃતો > ઉત્તરકાલીન પ્રાકૃત > અપભ્રંશ > નૂતન ભારતીય આર્યનું પ્રાચીનતમ સ્વરૂપ (> અવાન્તર રૂપ) > અર્વાચીન ભારતીય ભાષામાં શબ્દસ્વરૂપ, એમ શબ્દના તમામ ઉત્ક્રાન્તિક્રમ દર્શાવવા જોઈએ. પણ અતુકૃતતાને ખાતર, મંરૂત અને પ્રાકૃતઅપભ્રંશ શબ્દરૂપો વધુ નિશ્ચિત અને સુલભ હોવાથી આપણે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતઅપભ્રંશ દ્વારા અર્વાચીન ગુજરાતી આ ત્રણ ક્રમે શબ્દ વ્યુત્પન્ન કરીએ છીએ.

જે વાળ્યાપારના નિયમાનુસાર આ શબ્દરૂપો સિદ્ધ થાય છે તે સામાન્ય નિયમોની આપણે આગળ (પ્રકરણ ૭ માં) ચર્ચા કરી ચલા છીએ. એટલે અહીં એ નિયમોનું પુનરવલોકન કરવાની જરૂર નથી. નીચે કેટલીક મહત્વની નોંધપાત્ર વ્યુત્પત્તિઓ આપી છે તે જુઓ:—

૧. કેટલાક કઠિન શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ^૩

સંસ્કૃત	પ્રાકૃતઅપભ્રંશ (અવાન્તર)	ગુજરાતી
આશ્વર્ય	અચ્છરિજ્જ	અચરજ-ત

૨. ઈ. ત. નરસિંહરાવ વ્યુત્પત્તિઓ સિદ્ધ કરતાં ધણાં અવાન્તરરૂપો આપે છે. જેમકે

સંસ્કૃત	પ્રા. અપ. રૂપ	અવાન્તર રૂપો	અર્વાચીન ગુજરાતી
અચ્છન્નકં	અચ્છન્	નન્દ્દન્, ન્દન્નન્	નંદાનું ;
અપલિપ્તિ	અવલ્પિ	વલ્પિ, વલ્પિ	બેસે

આ પ્રમાણે આવશ્યક હોય ત્યાં સકચ અવાન્તર રૂપો પણ આપવામાં આવે છે.

૩ અહીં થોડાક લાક્ષણિક શબ્દો લીધા છે. સવિસ્તર વ્યુત્પત્તિચર્ચા માટે નીચેના મંથો ઉપયોગી થશે:—

અનુપાનહ	અણુપાણહુ	અડવાણો-અડવો
અન્વપક્ષક	અન્નવક્તર	અનોખુ
અતસી	અલસી	અળસી
	અમ્મચ્છ (=અમંગલ, દેશ્ય)	અમથુ
અમૃત	અમિય	અમી
અન્યતરક	અન્નયરડ (અન્નરડ)	અનેડ
અન્યત	અળગ્—અનહ	અને
અનુગો	અણુગો	અણુને
અગુર	અગુર	અગર (+ બત્તી) અગરબત્તો
અત્યદ્ભુત	અધ્વમ્યુય	અધ્વમે
	અધૂરિઅ* (=લાખુ* નહીં તે, દેશ્ય)	અધૂરા
અર્ધ		અડધુ
આદર્શક.	આઅરિતર	આરસો-અરીસો
	આમોહો (દેશ્ય)	અમોહો
અંમારી (ધારસી)	—	અખાડી
અઘરા	અઘયાર (અઘયર)	અઘેર
અક્ષતકમ્	અક્ષત	અખુ
આત્મત્વક	અપ્પત	આપોપુ
આત્મના (નઃ)	અપ્પના(નો)	આપ્તિયે
આત્મનઃ	અપ્પન	આપ્તે

N. B. Divatia, Gujarati Language and Literature Vol. I, ચતુરભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પટેલ-‘નૂતની ગુજરાતી’, રા. બ. કમળાસંકર ત્રિવેદી-બૃહદ્ વ્યાકરણ, શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી, ‘ગુજરાતી વાગ્વિકાસ’, ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી, ‘વાગ્વ્યાપાર’, ઇ. ૦.

* પટેલ અધ્વનિ-અધ્વનિ-અધૂરિ-અધૂરા એવી રીતે સિદ્ધ કરે છે.

† નરસિંહરાવ ગચોરદો બ્હ. ૪ માથી, અને ટર્નર આઘમાનુટ્ટખાથી સિદ્ધ કરે છે.

અદ્ય	અજ્ઞ	આજ
આયુષ્યક	આઝ્ઝતં	આયખુ'
આપતતે	આપહ્દ	આવડે
અધ્યુજ	અસ્તોય	આસે।
	આહ (અપ૦)	આળ
અક્ષિ	અક્ષિય	આંખ
અંગુલિકા	અગુલિઆ	આંગળી
આમલકં	આમલતં	આંખળુ'
અત્કરક:	અવકેરક (કે અનુરુદ્ધ દેશ)	ઉકરડો
	(અવકેર=ઉકેલવું, ખોલવું, દેશ)	ઉકેલવું
અન્દર, અન્નુર	—	ઉંદર
અદ્રત:	અગ્ગઓ	ગગ્યે।
અર્ચકં	અર્ચમં	ગર્ખુ'
અર્ણક	અર્ણતં	ગર્નું
અસિષ્ઠિ	અદ્વિદ	ગઠે
અદ્યમ	અજ્ઞમ	ગજમ
અભિજ્ઞાન	અદિજ્ઞાન	અધાખુ
અવિઘ્નાતં	અવિઘ્નાતન	અવાતન
અર્ણધયતિ	અર્ણધયદ	આળંગે
અત્સજ	અત્સજ	આજંગ
અપલક્ષતિ	અવલક્ષદ	આળખવું
અપરમાતૃક	—	આરમાયું
અપાધ્યાય	અપજ્ઞાઅ	આઝા
અવસ્થાનં	અવસ્થાનુ	આસામખુ
અચ્છીર્ષકમ્	અચ્છિસ્સ	આસીસું-આ-

૧. આ શબ્દ એના સ્વરૂપ ઉપરથી
 દેવામાં આપ્યો લાગે છે.

	कुइ, कोइ (देश्य)	कोइ
कदपिंका	कवट्टिआ (कउडिआ)	कोडी
कपित्थ	कविट्ट (कवट्ट)	कोइ
करल	करल (+इओ गु०प्रत्यय)	कोणीओ
कर्पर	खप्पर	अप्पर
स्कम्मरुः	खंमउ	अंओ, अओ
रक्ष	खंघ	आंघ
शीलकः	खीलउ	आसे
क्षपयति	खवइ	अुअे
छोढकः	खोलउ	ओओ
	खोड (देश्य)	ओड
गहुची	गलोई	ओ
गर्गरी	गगरी	गागर
	गड्डिआ (देश्य)	गाडी
गुर्जरना	गुज्जरत्ता	गूज्जरात
*गेन्दुकः	गेंदुओ	गेंद
गोवर	गोषर (देश्य)	गोषर
	गुत्तिअ (=गवेपित; देश्य)	गोत्थुं
गोधूम	गोहूम (गोहूं)	धजिं
घनकम्	घणउं	धाउं
ग्रह्	(ग्रह+इल्ल अप. प्र) ग्रहिलउ	घेसे
ग्रहण	घयणु	घेन
घनतरकं	घणयरउं	घखेइ
गोषा	गोहा	घे
चरण+इओ	चरण+इओ	अधुआये
(चिपिट)	चिमिड	अचुं

ચત્ર	ચત્ર	ચાચર
ચાપલકં	ચાવલકં	ચાવળું
ચિહ્ન	ચિન્હ	ચેન
ચેત્ર	ચેલક	ચેલો
	ચરિયા (દેશ)	ચારી
ત્યક	ચક	ચો (જૂની ગૂજ- રાતીનો પછી પ્રત્યય)
ચતુર્દશકં	ચતુર્દશ	ચોટું
છુરી	છુરી	છરી
છલકં	છલક	છાનું (બેવડા- વેલો-છાનુંમાનું)
છુપ્તિ	છિપ્તિ	છીપ
આક્ષેતિ	અક્ષત્ (અચ્છત્)	છે
છવિશ્વ	છદ્વ	છેલ
	છેઅ (દેશ) + હક સ્વાથિંક	છેડો
છુધા	છુદા	છો
ચ+એ	ચેવ-એવ	જ
મહોપવીત	જળોપવીત	જનોઈ
	જિહ્વાર (જિહ્વાર)	જ્યારે
જન્યા	જન્મા	જન
ચાતિ	જાઈ	જાય
જાતિફલ	જાઈફલ	જાયફળ
જિહ્વા	જિન્મા	જલ

૮ નરસિંહરાવ અસ્તિ-અસ્ત-અચ્છ-છ એ રીતે; સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર આસ્તે-અચ્છ-છ એમ; પિરાલ અને ટેસિટરી અચ્છતિ-અચ્છ-છ એ પ્રમાણે; વેળર ગચ્છતિ-અચ્છ એ મુજબ; ખીમસ અક્ષતે-અચ્છ દ્વારા, અને ટનર આક્ષેતિ દ્વારા સિદ્ધ કરે છે.

जूर्णकं	जुण्णउं	जुनुं
यूथिका	जूहिआ	जूध्
द्योतयति	जोअइ (अप०)	जुओ
	जुअंजुअं	जुअनुं
यौवन	जोव्वण	जौवन (डि'दी) जेअन
यमगृह	जमहर (जवँहर)	जौहर
अध्यध्यकम्	*ज्ञउज्जउं (अप०)	आजुं
जह (झ)	—	जेर
क्षीणकः	झीणउ	जीवो
तिलकक	तिलयउं	टीकुं
स्थामन् (पैदिङ्)	ठाम	ठाम
	ढाल (देस्थ)	डाल
*तदनकं	तणउं	तणुं
टयाको (पेाडुं'गीअ)	—	तभाकु
तलस्पर्शः	तलफंस	तलांसनुं
ताम्बूलिक	तंबोलिअ	त'भोणा
तीक्ष्णकं	तिक्खउं	तीधुं
तैल्यं	तेल्लु	तेल
स्था+ति	थाइ	थाय
स्थिरता	थिअ	थी
स्थितकः	थिअउ	थो (जुतो)
		विकारी प'यभीअयय)
	थक्किअ (=स्थित्वा)	थकी
दिवस	दिअह+उउ (अप० प्र०)	दिडाउ
दध्यते	दज्जइ	दाजे
दंष्ट्रा	दाढा	दाढ
दीपवर्तिका	दीवअट्टिआ	दीवेट

*दीपतैल्यं	दीवण्ण	दीवेस
दीपकशालिका	दीवअसालिआ	दीवासणी
देवगृहकं	देवहरउं	देवई
देवकुल	देउल	देवण
द्विक+अघं	दियट्ठ	दोढ
दुःखयत्	दुहिल्ल	दोढल्लुं
द्विपथकः	दुवहय	दुडो, दोडो
धैर्यं	धिज्ज	धीज् (धीज्पतीज्)
धौर्ध्वकारकः	धुत्तआरओ	धुत्तारो
नष्टतरकः	नट्ठअरओ	नट्ठारो
	गिरिम (देश्य)	नर्धु
*न्यक्षति	नम्पइ	नांप्पे
नापि	नवि	नावि
नहि तर्हि	—	नढोतर
नटिकाप्रद	नडियाअइ	नडियाड
श्लक्ष्णकं	लण्हठ (नन्हठ)	न्डानुं
	(अ. न्हानुं+ म तद्धित)	नानभ
	णक्क (देश्य)	नाक्क
	—	निशान
निशान (क्ष)	निस्साण	निसान (ड'क्षानिथान)
निस्वान	णिच्चोअइ	निच्चोवे
निश्च्योतति	णिलाटवट्ठ (णिट्ठलपट्ठ)	निधपट
खलाटपट्ठ	देहसाला (देसाल-नेसाल)	निथाण
लेखशाला	निहालइ	निहाणे
निभातयति	णिण्णट्ठ (डे गिण्णट्ठ देश्य)	नीपट
	निएस	नेस
निवेश	नेह, नेहट्ठ अथ०	नेडा
स्नेह		

नूपुर	नेउर	नेवर, नेउर
तन (कः)	तणउ (अणउ)	(तण्णो) नो
प्रतिवेशिकः	पाटउसिओ	पडाशी
पश्चात्तापकः	पच्छातावउ	परतावे
प्राघूर्णकः	परहुणउ	परोल्लो (=भहेमान)
प्रतोदनः	प्रओणउ	परोल्लो (अणदतो परोल्लो)
प्रस्तर	पत्थर	पत्थर
प्रनीयते	पत्तिजइ	पत्तीज
पर्याण	पाणाण	पलाण्ण
पुनः	पुणु	पथ
प्रयंचा	पटंचा	पत्तुत्त
परिधा	पहिर	पठेर
परिधानं	परिहारणं (पहिराण)	पठेरथु
पाद+धृ	पायधारइ (पाउधारइ)	पधारवुं
प्रथिल्लकं	पटिल्लउ	पठेत्तु
प्रोतकं	प्रोयउं (प्रोयुं)	परोत्तुं
पटह	पडह	पडा
प्रतिच्छन्दः	पडिछंदउ	पडत्तुं
पर्यस्तिका	पल्लिखिआ	पल्लांही
प्रपा	(परव)	परव
प्रभवति	पहुत्तइ (पहुत्तइ)	पहोत्ति
प्रभुत्वं & प्रभूत	पहुत्त & पहुत्त	पहोत्तियुं
पर्यङ्क	पल्लं	पल्लं
प्रतिघात	पडिघाट	पडवे
प्रतिपदा	पडिपआ	पडवे
प्रातिवेशिक	पडिवेसिअ	पडाशी-पडाशी
प्रगाद	पसाअ पसा+ली प्र.	पसली

વલયકં	વલયડ	બલૈયું
ચેચારા (કારસી)	—	ગિચારો
ચર્ચયતે	વર્ષાવેદ	બતાવવું
ચંચતિ	વચ્ચદ	બચવું
ચાચાર (કારસી)	—	બગર
ધારાણસી	ધાણારસી	બનારસ
દ્વારકં	બપુટડ (દેશ, સિદ્ધહેમ ૪, ૩૮૭)	બાપડો
મીપા	વારહટં (વારણડ)	બારણું
દ્વિતીયકં	મીઠા + ક બપ. પ્ર. (મીઠક)	બીક
	વિહજ્જડ	બીજું
	ચહુરિયા (દેશ = સંભાજની)	બુહારે
	ચુડ (દેશ)	બૂડે
હપવિષ્ક:	હવડટ્ટડ (હડટ્ટડ)	બેઠો
મયવ્યાકુલક:	મયવાટલડ	બેઠાકાળો
મળિંગા	મળિમ	ભણી
	આત્રીયક	ભત્રીજો
મજ્જ (=ઓદન)	મત્ત	ભાત (દાળભાત)
મક્તિ (=પ્રકાર, રચના)	મત્તિ	ભાત (પટોગાની ભાત)
માટકં	માહટં	ભાકું
મારવત્તક	મારવટ્ટય	ભારોટ્ટીયો
અમ્યેક્તે	અમ્મંગડ (મોજડ)	ભોજવું
મિજ્જક: (=વિલક્ષણ; ન્યૂન)	મિજ્જડ	ભીનો (વાન)
મૂયસી ૯	—	બૂરસી
મહિવી	મહિસી (મહિસી)	બેંશ
ત્રાતૃજાયા	માતૃજાદયા	ભોખઈ

૧. ભૂએ. ૨. પુ. પટેલ, ભૂગભા, ૭૦. મૂરિ ઉપરથી પણ 'બૂરસી' નીકળતું સંભવે.

रक्षा	रक्षता+ही स्वाधिक	राप्पडी
	रेसि (तादर्थ्यवाचक अपभ्रंश अनुभ)	रेसि
	रङ्गि	राठी
रक्षक	रक्षक	रक्षु
रिपुड	विच्छिन्न (अथवा विच्छिन्न= विगदित, विमुक्त; देख्य)	रिपुड
	निचि (देख्य)	रिपु
पततरफ	वच्छयरउ	रिपे
मिगोपयति	विगोरद	रिगोवे
	वठ (देख्य)	रिगु
पद्रक	वड्ड (अप)	रिगो
प्यनसायिक	वसनाइम	रिगोवैया
निलोडितक	विलोडियउ	रिगो-रुं
अवलम	वलम	रिगो
पार्मा	वडा-वड	वाट
वाणिज्य	वाणियउ	वाणिये।
विमालक	विमालउ	वाणु
	वड्ड (देख्य)	वाडण
वारु	वारुअ	वारु
वागुरिक	वागुरिय	वाधरी
वानरकः	वाणरउ	वाडरे।
मान	मेत	वांत
वात+इड	वाड्ड	वायस
विहगिमा	विण्णत्तिआ	वीनती-विनंती
विहीनक	विहीणउ, विहूणउ	विहोले।
व्यक्ति	—	विगत
वृद्धि	विच्छिओ	वीछी

શ્વાપદ	સાગય (સાવજ)	સાવજ
	સામડાઝં (=પ્રતીક્ષિતકં)	સામિયું
શૂષ્પતિ	સુંપદ	સુંધતું
શુષ્પતે (૨૫૪ થયું)	સુગ્ગદ	મુઝે
શુષ્પ	સુન્કડ	મુકું
શન્યક	સુળાડ	મુતું
શાળ્યા	સેગ્ગા	સેજ
સૌવર્ણક	સોઅજાં	સોતું
સૌચિકા	સોડા	સોય
સમર્પયતિ	સમપ્પદ (સર્વેપ્પદ)	સોંપવું
શોભતે	સોહદ	સોહે
સૌરભ	સોરમ (સોજ્જ)	સોદમ
હરીતત્રી	હરદ્દે	હરડે
અચાપિ	અગ્ગહુ	હબ્બુ, હબ્બ
હરિતાલ	—	હરતાળ, હડતાળ
હરિદ્રા	હલિદ્દા	હળદર
અધુના	અહુના (હહુના)	હમથુાં
અસ્થિ	અટ્ટિ (અથવા દડ દેશ્ય)	હાડ
	હણ્ડવ	હાડા
મવતિ (વ. ૩.	હૉંતદ	હૉંતધી(જૂ. ગૂ. =થતે)
સપ્તમી એકાં)	હિગ્ગ (હિજ)	હેત-હેજ
હયં	હિયઅં	હેયું
હવયકં		